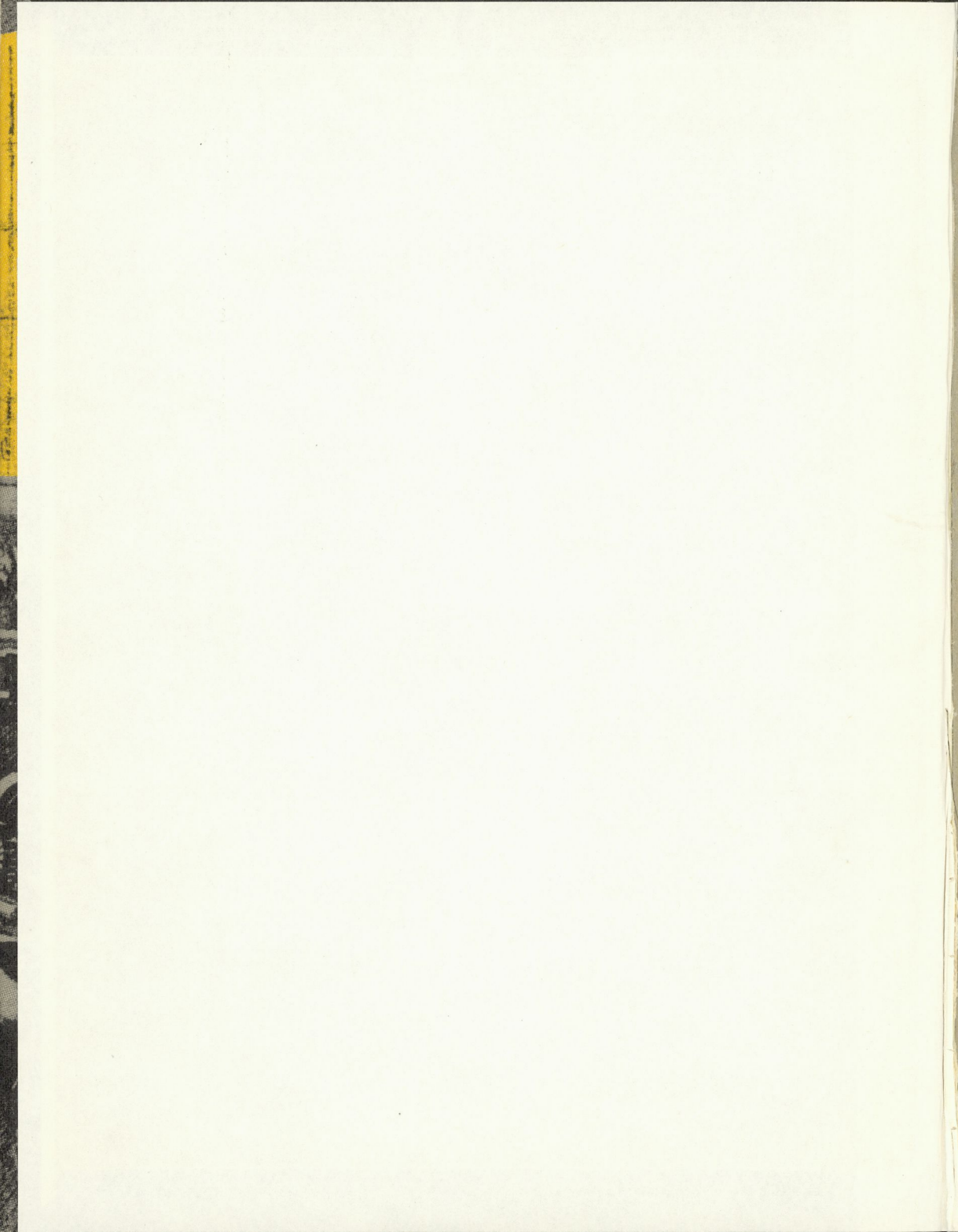

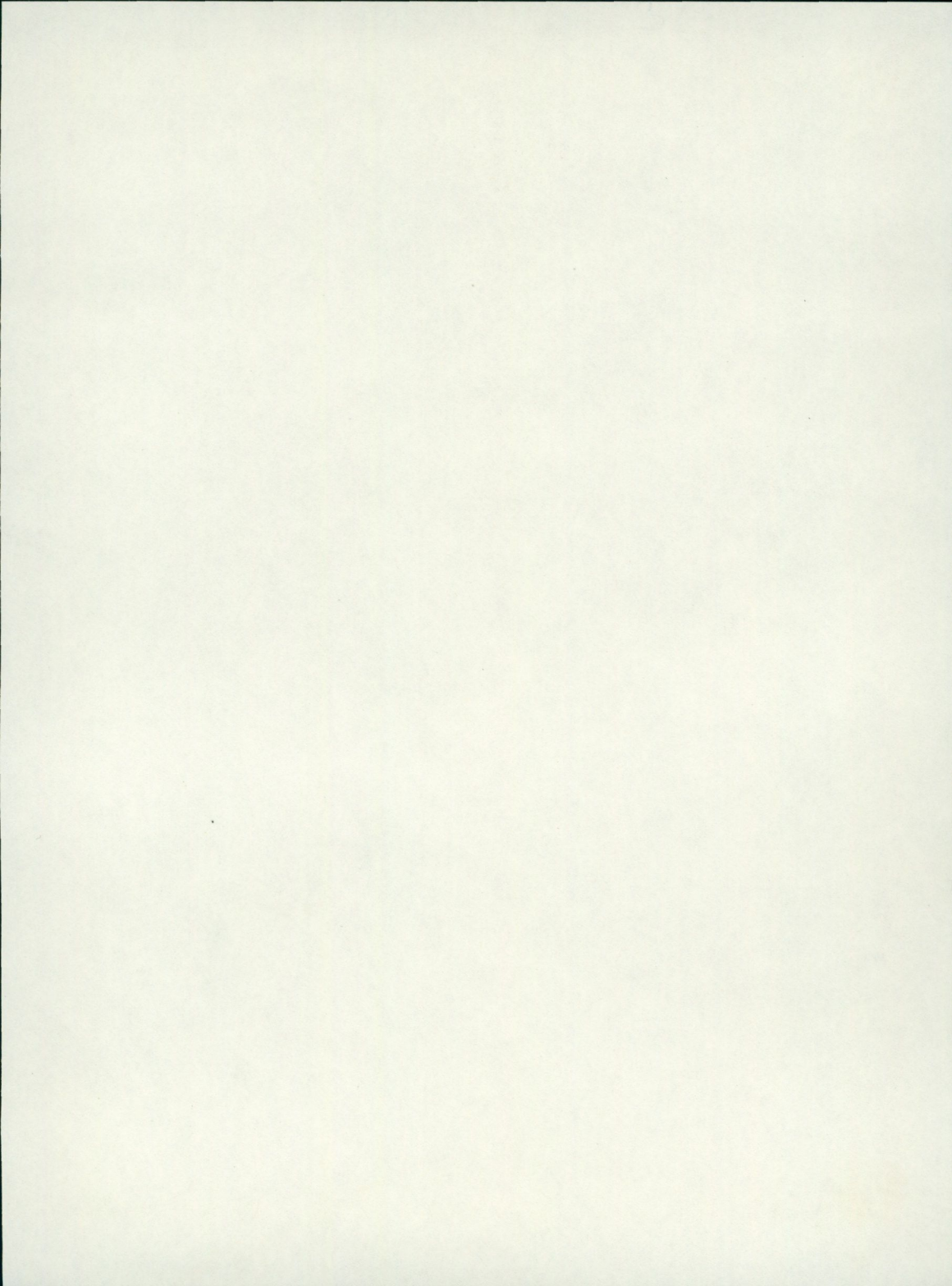
Fataburen 1984

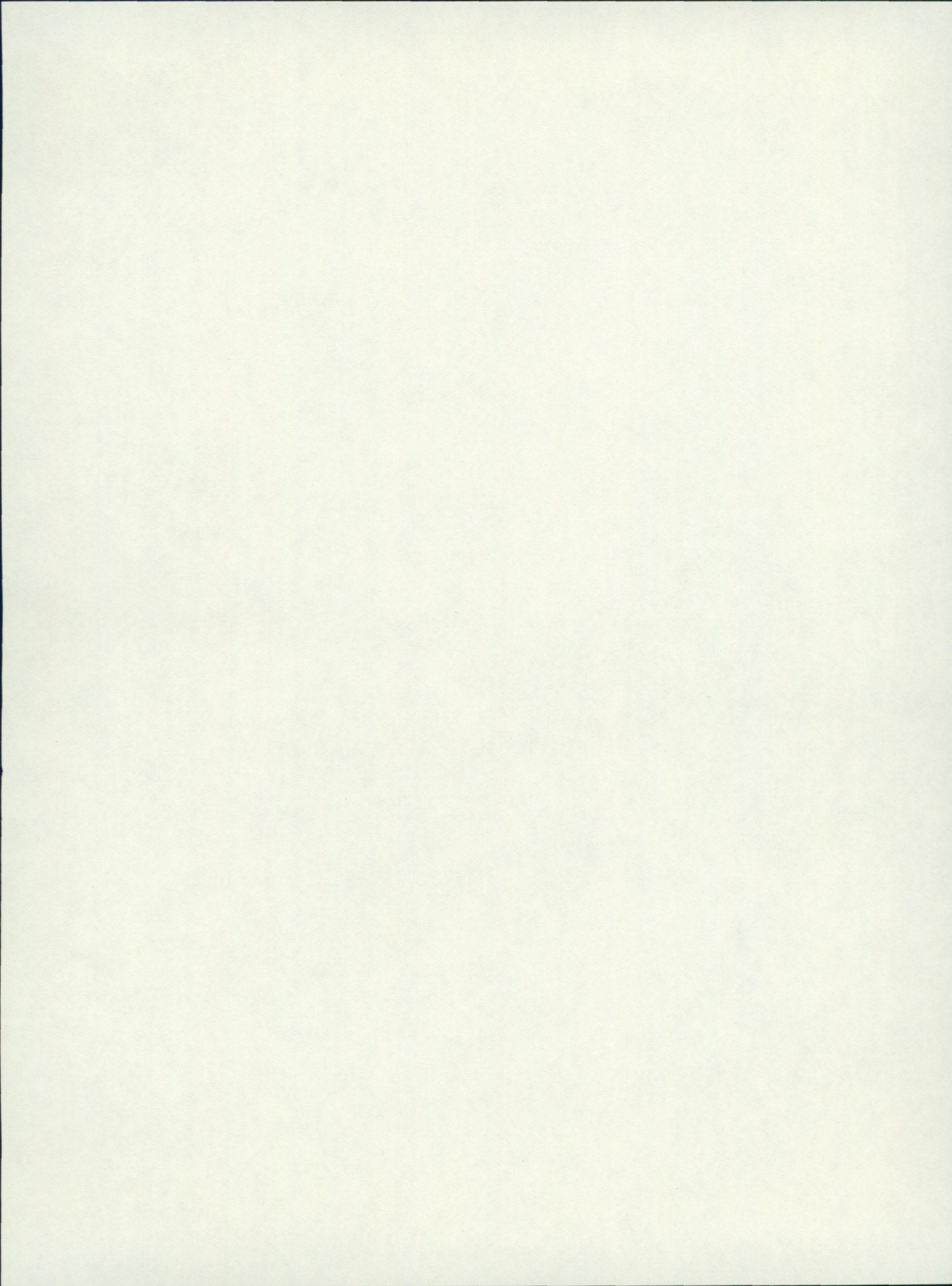

Fataburen

1984

Fataburen

1984

Nordiska museets och Skansens årsbok

Redaktör: Elisabet Stavenow-Hidemark
Redaktionssekreterare: Berit Nordin

Summaries translated into English by
John Hogg

Pärmens framsida: Utsnitt ur bildmontage från Atlas verkstäder i Stockholm. Teckning av Georg Stoopendaal (1866–1953), publicerad i Svenska Familj-Journalen Svea 1888.

Pärmens baksida: Skiss till utställningsbyggnad i Nordiska museets stora hall för utställningen Modell Sverige. Teckning av Leif Qvist.

Omslagsarrangemang: Håkan Lindström

Om inte annat anges tillhör bildmaterialet Nordiska museet

© Nordiska museet och respektive författare

Tryckt hos Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1984

ISBN 91 7108 237 9

ISSN 0348 971 X

Fataburen 1984

Fataburen 1982 handlade om den tidiga industrialismen i Sverige. Också årets Fatabur belyser industrialismen men nu med tyngdpunkten på det sena 1800-talet och på tidigt 1900-tal. Båda årsböckerna anknyter till den kommande basutställningen MODEL SVERIGE som om ett år skall resa sig i museets stora hall. Det blir den största utställning som museet någonsin gjort. Den skall skildra hur bondelandet Sverige blev ett industriland och hur detta påverkat och förändrat människornas liv. Målet är att skildra hur dagens svenska samhälle vuxit fram.

MODELL SVERIGE kommer att till stor del handla om arbetet och dess förändring. Hur också *synen* på arbetet förändrats är ämnet för den inledande uppsatsen i denna årsbok. Författaren, Arne Helldén, är universitetslektor vid Linköpings universitet, statsvetare och idéhistoriker. Sedan 1981 är han sysselsatt med ett större arbete om den svenska socialdemokratins idéer om arbetet.

Det sena 1800-talet präglas av tvära kast i ekonomiskt hänseende. Industrietablering, stenstädernas utbyggnad och järnvägsnätets dragning krävde kapital av tidigare okänd storlek. Erik Dahmén, professor emeritus i nationalekonomi med ekonomisk och social historia vid Handelshögskolan i Stockholm, svarar på frågan Varifrån kom kapitalet?

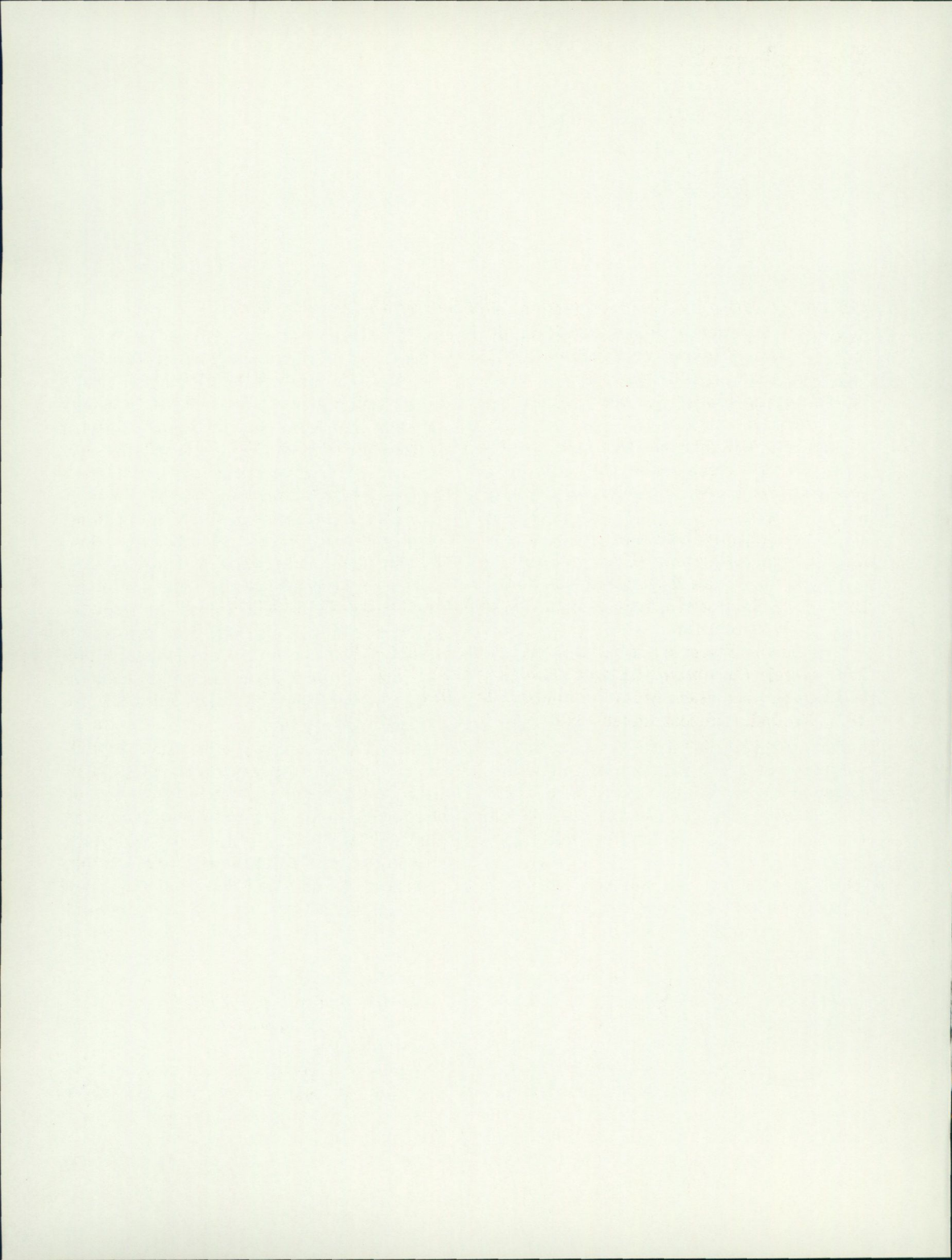
Christer Winberg, fil dr i historia från Göteborg och nu docent vid Stockholms universitet, diskuterar frågan hur industrins arbetare rekryterades och ger oväntade svar. Därmed är de tre utifrån inbjudna

medarbetarna i årsboken presenterade.

De övriga författarna är alla tjänstemän vid Nordiska museet eller Skansen. I en rad uppsatser belyser vi olika sidor av industrialismens samhälle. Barbro Bursell skildrar utifrån järnhanteringen i Bergslagen hur järnvägens dragning kom att betyda nedläggning eller blomstring för järnbruken. Eva Fågerborg avvisar den vanliga fördömen att industriarbetare inte har yrkesstolthet och yrkeskunskap. Birgitta Conradsons bidrag förklarar varför kontorsarbetet uppfattades som "finare" än industriarbetet och hon skildrar hur kvinnorna sent omsider och helt på männens villkor tog över en del av kontorsarbetet. Mátyás Szabó belyser den nya tidens ankomst i avlägsna bygder genom att analysera hur industrivarorna, i detta fall främst konfektionskläderna, spreds och hur de togs emot. Teje Colling visar hur hushållsarbetet i de borgerliga hemmen förändrades genom införandet av en lång rad tekniska hjälpmedel, detta trots att tillgången på kvinnlig arbetskraft var större än någonsin. Hemmet som konstverk har årsbokens redaktör ansett vara värt en studie, i trots mot att det sena 1800-talet mer än någon annan period anklagats för sina överlastade och oestetiska borgerliga inredningar.

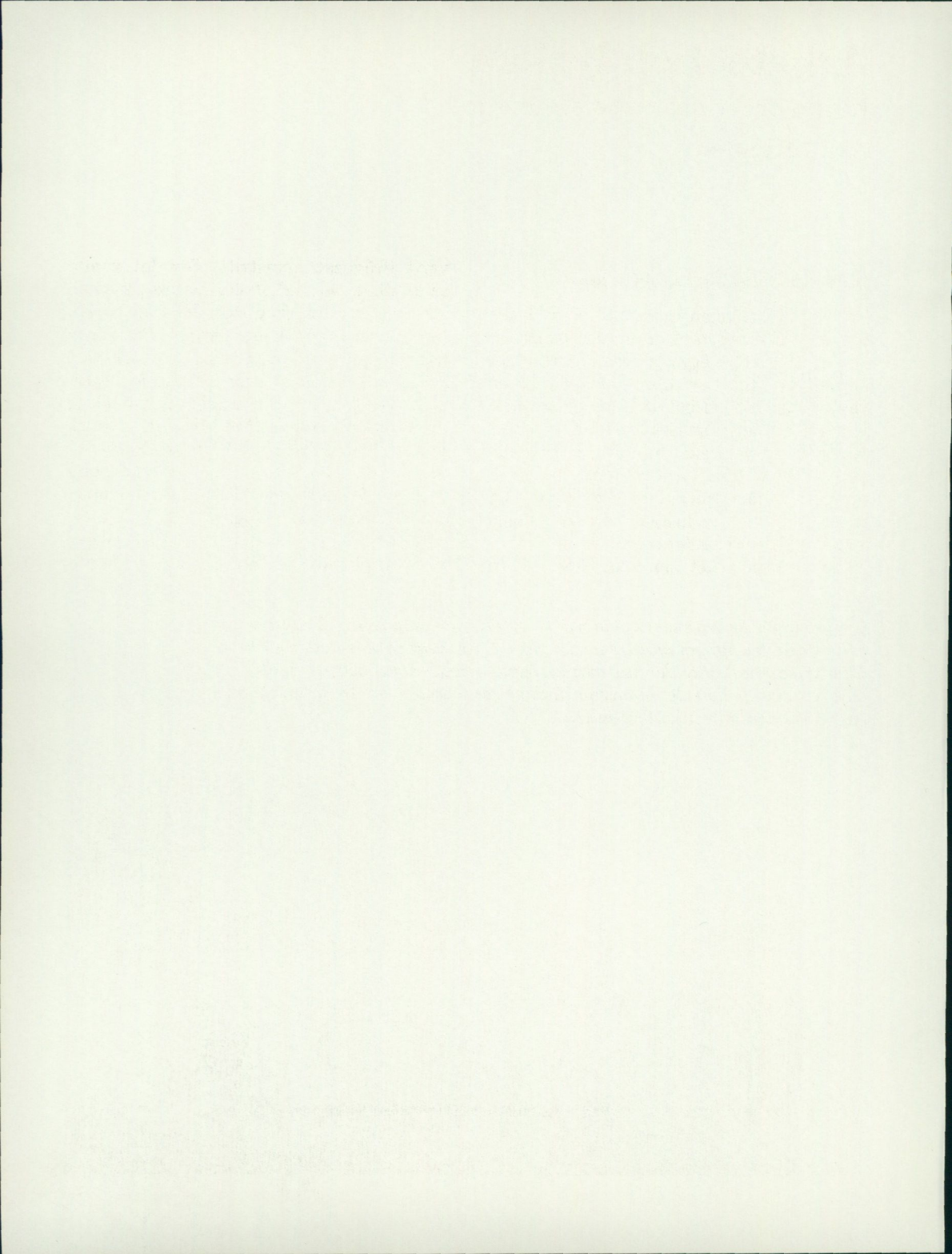
Arne Björnstad avslutar årsboken med en skildring av hur 1897 års utställning byggdes på Lejonslätten och blev en manifestation av svensk företaganda och en uppvisning inför omvärlden av Sverige som industriland.

Elisabet Stavenow-Hidemark

Innehåll

- 7 *Arne Helldén* Arbetet och lyckan. Kulturarvet och arbetets värde.
- 23 *Erik Dahmén* Varifrån kom kapitalet?
- 29 *Christer Winberg* Vem blev industriarbetare?
- 49 *Barbro Bursell* Järnvägarna – en förutsättning för industrialiseringen
- 69 *Eva Fägerborg* "Här var di ingenjörer själve". Om yrkeskunskaper hos industriarbetare
- 77 *Birgitta Conradson* Det manliga försprånget. Om kungens kanslister och företagens bokhållare
- 89 *Mátyás Szabó* Hur industriprodukterna kom till landsbygden. Kläder och skor
- 113 *Teje Colling* Tekniska hjälpmedel i 1800-talets kök
- 129 *Elisabet Stavenow-Hidemark* Hemmet som konstverk. Heminredning i teori och praktik på 1870- och 80-talen
- 149 *Arne Biörnstad* Utställningen i Stockholm 1897. En manifestation av svensk industri
- 175 *Elisabet Stavenow-Hidemark* Erik Andrén 1904–1984
- 177 *Greger Oxhammar* Lillemor Kihlskog 1921–1984
- 178 *Sune Zachrisson* Mats Rehnberg 1916–1984
- 181 Nordiska museet under 1983
- 197 Skansen under 1983

Arbetet och lyckan

Kulturarvet och arbetets värde

Arne Helldén

Industrisamhällets ambivalens

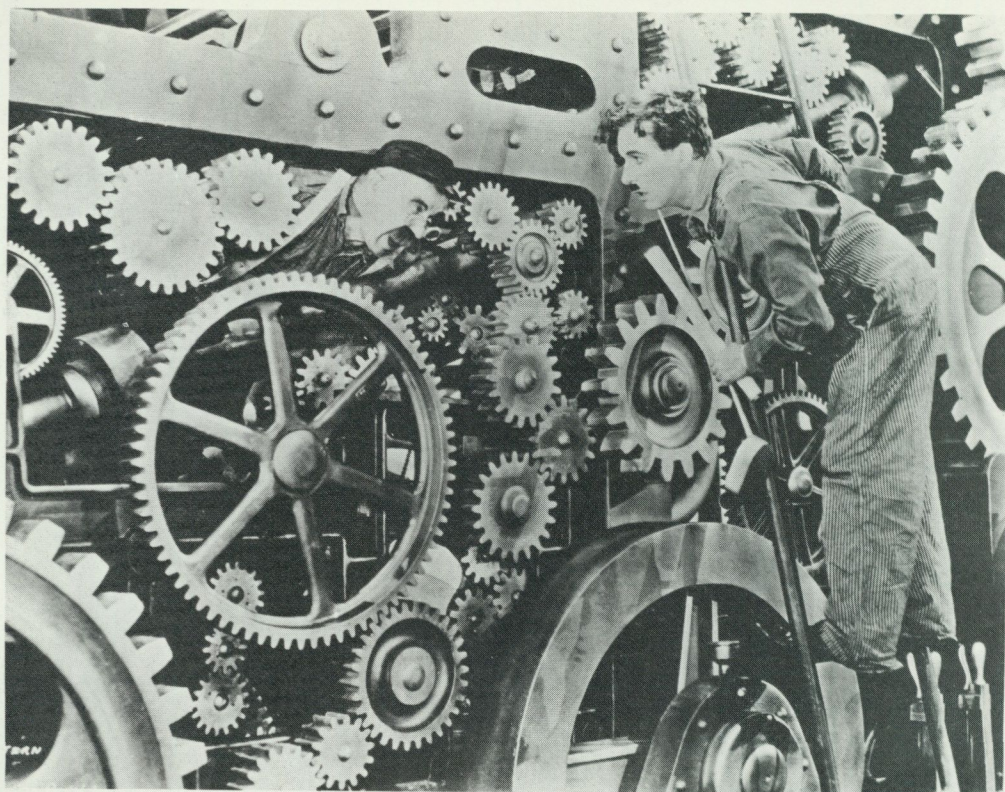
”Vi bär alla bonden inom oss”, förklarade den brittiske arbetarledaren James Callaghans hustru för några år sedan.¹ Uttrycket förefaller redan bevingat. Det är i själva verket laddat med betydelser. Vi kommer alla från landet, historiskt sett. Vårt kulturarv och vår ”klassiska” bildning är präglade av lantliga dofter. Våra religiösa föreställningar har både spirat och växt upp ur den lantliga myllan. Industrisamhället är därmed något nytt under solen.

Industrisamhället har från första stund

varit ifrågasatt, omstritt. För det gamla samhällets patriarkaliska makter, kyrkan och aristokratin, framstod det från början som en fara, något monstruöst. Prästerna har oupphörligt larmat mot det, förklarat det i bann som ett uppror mot den gudomliga ordningen, som ett utslag av mänsklig förmätenhet. Axel Hofstedt, en svensk präst, ger år 1900 ut en liten skrift om *Arbetets ära*, som synes spegla en orubblig åsikt om ”tidens gift”.² Med tårar i ögonen ser han Karl XII:s trogna hjältefolk marschera in i industrialismens grottekvävar. Allt blir plötsligt oroligt och jäktigt i Sveri-

Lantlig idyll. Arbetet som möda märks inte på denna målning. Traditionella, från den agrara kulturen ärvda föreställningar söker intala oss att industrisamhället strider mot människans ”sanna” natur och att vi inte lever ett riktigt liv i det moderna industrisamhället. Carl Dahlberg, motiv från Vemmenhögs hd, 1860-talet.

Chaplins "Moderna tider" profiterar på våra populära föreställningar om "tillvarons mekanisering" i den moderna maskinkulturen och industrisamhällets brist på mänsklig värme. Foto Svenska filminstitutet.

ge. Ingen har längre tid att riktigt slå sig till ro. Tom riksdagsmännen har fått ett "fabriksmässigt jäktande" i blicken, när de dryftar tidens frågor. Sabbatsfirandet hålls inte längre i helgd. Tågen går även på söndagar. Allt är upp och ned.

Det som mest bekymrar Hofstedt är att tiden hänger sig åt "den ekonomiska arbetsarten". Ett ord som griper Hofstedt med ursinne är *nationalekonomi*. Ett annat förhatligt ord är *naturvetenskap*. Blott det "andliga arbetet" är viktigt. För det produktiva arbetet känner Hofstedt endast avsky. Massan av hantverkare och arbetare anser han räddningslöst förlorade, utlämnade som de dagligen är "åt störande och förstörande materialistiska impulser", som

de "i sitt själsdunkel" ej kan uppfatta, "än mindre bekämpa".

Prästen är representativ för den *andliga* protesten mot industrisamhället. Adelsmannen är representativ för den *estetiska* protesten mot industrisamhället. Industrisamhället är fult.³ Det fördärvar de sköna utsikterna över landskapet. Aristokratins "körsbärsträdgård" är alltid hotad av någon vital mammondyrkare. Det är förhastat att betrakta prästen och adelsmannen och deras protester som kuriosa. De representerar *kulturkonservatismen*. Och kulturkonservatismen skär rakt igenom de politiska och sociala skiljelinjerna i det moderna samhället. "Bonden inom oss" är, med andra ord, inte så lätt att utplåna.

"Arbetet" ingår ej i det klassiska bildningsidealet, som egentligen förutsätter en "aristokratisk" livsform, dvs gott om tid för att utveckla livets religiösa och estetiska dimensioner, stil, själfullhet, skönhet. Pehr Hilleström, *Conversation på Drottningholm 1779*. Detalj. Nationalmuseum.

Traditionens makt avspeglas på ett mer allmänt plan i hela bibliotek med böcker, som förkastar industrisamhället som stridande mot människans sanna natur, som söker intala oss att vi i det moderna industrisamhället rycks loss från ett organiskt sammanhang med naturen och livet. Vi lever inte längre ett "riktigt" liv. Anateman över det moderna livets "rotlöshet", "tillvarons mekanisering" etc har blivit klichéer i språkbruket liksom föreställningar om teknik och vetenskap som "farliga" makter, typiska för det industriella samhällets brist på värme, dess kyla, omänsklighet, grymhet eller ytlighet.

De två kulturerna ...

Industrisamhället har aldrig "ideologiskt" varit stabilt. Industrisamhället utmärks av en typisk ambivalens i förhållande till vad

som skulle kunna kallas dess *egna* värderingar och målsättningar. Anstormningen mot industrisamhället, både från konservativt och radikalt håll, i våra dagar förnyad, är i själva verket riktad mot *upplysningsfilosofin*. De upprepade angreppen mot 1700-talet, mot dess borgerliga etos, dess passion för nytta och komfort och tro på vetenskap och teknik, är symptom på industrisamhällets oförmåga att begripa sig på sig självt. Upplysningsfilosofin är eller kan i varje fall betraktas som industrisamhällets "ideologiska" grundval. Vi har inte bara *ett* kulturarv, vi har (åtminstone) två: det "klassiska" och upplysningshumanismen.⁴ Upplysningsidéerna främjar industrisamhällets etos, det klassiska kulturarvet "bromsar" snarare industrisamhället. *Kulturkonservatismen*, det klassiska bildningsidealets förespråkare, har vunnit stark anklang i det moderna industrisamhället, *kul-*

ENCYCLOPÉDIE,
O U
DICTIONNAIRE RAISONNÉ
DES SCIENCES,
DES ARTS ET DES MÉTIERS,
PAR UNE SOCIÉTÉ DE GENS DE LETTRES:

Mis en ordre & publié par M. *DIDEROT*, de l'Académie Royale des Sciences & des Belles-Lettres de Prusse; & quant à la PARTIE MATHÉMATIQUE, par M. *D'ALEMBERT*, de l'Académie Royale des Sciences de Paris, de celle de Prusse, & de la Société Royale de Londres.

*Tantum series juncturaque pollet,
Tantum de medio sumptis accedit honoris!* HORAT.

TOME PREMIER.

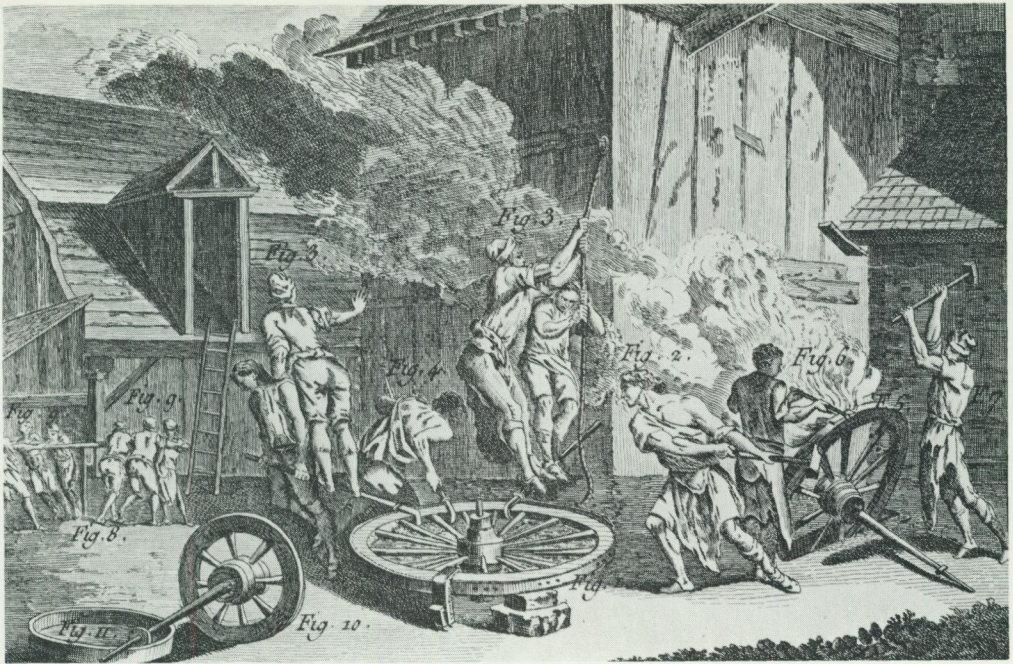

A PARIS,

Chez { *BRIASSON*, rue Saint Jacques, à la Science.
DAVID l'aîné, rue Saint Jacques, à la Plume d'or.
LE BRETON, Imprimeur ordinaire du Roy, rue de la Harpe.
DURAND, rue Saint Jacques, à Saint Landry, & au Griffon.

M. DCC. LI.

AVEC APPROBATION ET PRIVILEGE DU ROY.

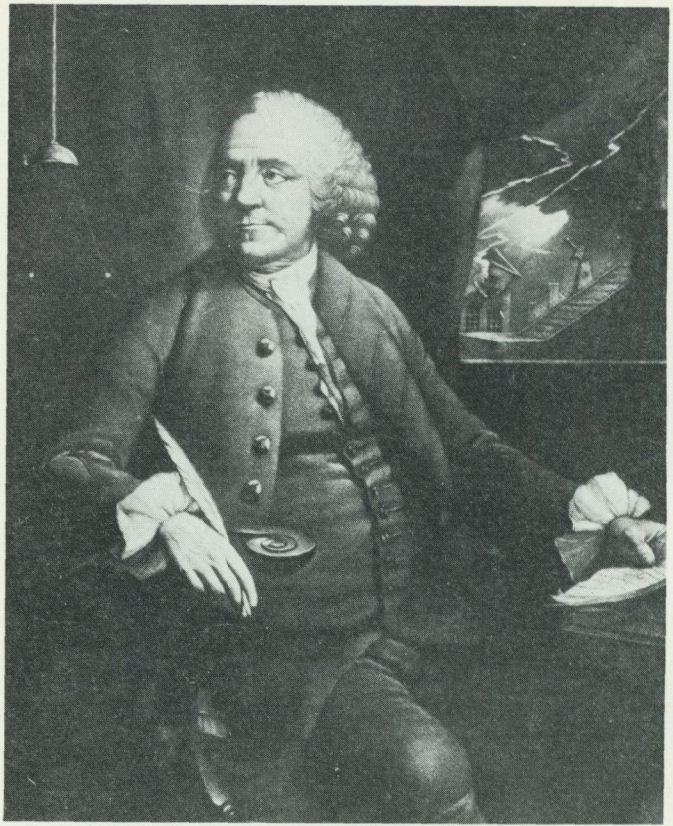
Tv. I upplysningshumanismen intar arbetet, "det nyttiga", en central position. Vetenskapen, inte minst naturvetenskapen och tekniken, upphöjs liksom det mänskliga arbetet. Titelsidan till första bandet av Diderots och d'Alemberts Encyclopedie 1751.

Ovan. Konsten att järnbeslä hjul. Illustration ur nämnda Encyclopedi, 1784 års uppl.

turradikalismen, som förespråkar upplysningsidealet, har mött svårigheter. Det klassiska bildningsidealet söker intala oss att vi under vår vandring på jorden ska sträva efter att förvandla oss till "konstverk" – idén om den allsidigt utvecklade personligheten, renässansidealet eller, i mer inskränkt betydelse, gentlemanna- och ladyidealet. Det klassiska bildningsidealet förutsätter i själva verket en form av "sysslöshet". Arbetet är också uteslutet i detta ideal. Det är till hela sin karaktär "aristokratiskt". 1700-talets originella bidrag är idén om att vi kommit till denna jorden för att "förbättra" den. Arbetet inte blott innesluts i upplysningshumanismens bildningsideal, arbetet – "nyttan" – är dess centrala etos. Mot det klassiska bildningsidealets re-

ligiösa och estetiska dimensioner, dess skönhetsdyrkan och passion för "stil", för det dekorativa, ställer upplysningsfilosofin fram "det nyttiga", dvs ett aktivt livsideal, idén om "världsförbättraren".

Det är i 1700-talets högt utvecklade hantverkskultur, vid randen till den industriella revolutionen, som 1700-talets filosofer gör sin märkliga "upptäckt" av arbetet. I Encyklopedin förklarar sig Diderot vilja "dra upp de mekaniska yrkena ur den förnedring, i vilken fördomarna så länge hållit dem fångna". Han slungar sina ord mot det feodala systemets "väktare", mot de "högfärdiga pratmakare" och "kontemplativa" varelsor, som anser "arbetet" vara ett tecken på "låg meditationsnivå" och mot de okunniga och sysslösa tyranner, som söm-

Den upplyste medborgaren, världsförbättraren, blir den demokratiska kulturens ideal. Porträtt av Benjamin Franklin. Ur Allgemeines historisches Porträtwerk 1885. Kungl Bibl.

nigt framlever sina liv på den franska landsbygden. Den av dessa arroganta över-sittare djupt föraktade *borgaren* lyfts nu av filosoferna upp som "den nya människan". I fortsättningen ska den demokratiska fantasin oupphörligt kretsa kring *borgaren* och senare *arbetaren*. Det finns ett direkt historiskt samband mellan *upphöjelsen av arbetet* och *upphöjelsen av folket*. Den höga värderingen av arbetet är det som medför att man från 1700-talets slutskede börjar betrakta de människor i en nation som *arbetar* som de *värdefulla* människorna. Det är något nytt under solen.⁵

Industrisamhällets etos och "kulturarvet"

Den moderna romantiska protesten mot industrisamhället ställer hela frågan om den

demokratiska kulturens grundvalar i en säregen belysning. Demokrati och arbete tycks ju i varje fall "historiskt" höra samman. Historiska samband är naturligtvis inte utan vidare begreppsliga samband. Men en fråga som egentligen aldrig distinkt formuleras i den nutida debatten om "arbetet" är denna: Kan det existera ett demokratiskt samhälle, en demokratisk *kultur*, där arbetet intar en perifer roll och antas ha en högst obetydlig plats i människans liv och föreställningsvärld? Kan vi tänka oss ett demokratiskt samhälle utan arbetspatos, en demokrati, där medborgarna lever "aristokratiskt"? "Arbete" står då inte för ett visst slag av sysselsättning utan fattas i sin 1700-talsmässiga betydelse som central ingrediens i en världsåskådning, som ställer det aktiva, produktiva livet i motsats till ett kontemplativt eller vegetativt, "aristo-

kratiskt", på "njutning" eller konsumtion inriktat liv.

Det demokratiska samhällets arbetspatos är hotat från flera håll. Visionen av "det ljuva livet", i sin aristokratiska tappning eller i form av mera folkliga drömmar om Paradis och Schlaraffenland, som genomlöpte det gamla bondesamhället, utövar alltså en stark lockelse på våra sinnen. Flertalet, även nutida, filosofer tycks också vara överens om att "arbetet" inte tillhör livets *existentiella* värden. Arbetet betraktas fortfarande mer eller mindre som ett nödvändigt ont, på sin höjd ett medel, som sätter oss i stånd att förverkliga de existentiella värdena i livet. En historia, som inte här ska behandlas, är naturligtvis också den *manipulation* med arbetet eller den *exploatering* av arbetet, som inte sällan döljer sig bakom industrisamhällets retoriska lovsånger till arbetet. "Arbetet", inte minst i diktatorernas "arbetskult", kan lätt avslöjas som ett manipulerat och exploaterat värde, ett "påhitt" för att driva människor i arbete litet lättare och få det komplicerade moderna samhällsmaskineriet att fungera.⁶

Det förhållandet att ett värde kan manipuleras och exploateras utesluter emellertid inte att det fortfarande är ett värde. Grunden för Marx' och andra radikalers upprördhet inför den industriella utvecklingen var inte minst att kapitalisterna inte tycktes vilja leva upp till industrisamhällets "ideala" mål, dess *utopi*. De gick på precis som det *gamla* samhällets despoter – som om *ingenting hänt*. Industrisamhällets förespråkare föreställer sig att industrisamhället hade ett "idealt" mål, en *utopi*. Vad de fruktade var att industrisamhället skulle "förvridas". De utgick från att industrisamhället var någonting nytt under solen. De hade extrema förväntningar på industrisamhället. Industrisamhället framstod för dem som mänsklighetens fullkomligt unika tillfälle till befrielse.⁷ Det skulle totalt befria mänskligheten, *alla* människor, inte blott från nöd och materiella bekymmer utan i intellektuell och moralisk mening. Proletären skulle ryckas upp ur sin lantliga slöhet, föras in i städernas sjudande liv, få

självkänsla, bli intellektuellt nyfiken, vetenskapligt orienterad, bli en upplyst medborgare. Så såg Marx det, så såg Thorstein Veblen det, och otaliga andra radikaler. E P Thomsons vackra skildringar av vävarna i Yorkshire och Lancashire vid 1800-talets mitt registrerar att "den nya människan" inte blott var en utopi: "Varje väveri hade sina poeter, matematiker, geologer, botaniker..." Snickaren Eriksson i Strindbergs Röda rummet, med sin märkliga lärdom, är inte bara en romanfigur.

De extrema förväntningar på industrisamhället, som industrisamhällets förespråkare hade, har knappast infriats. Men deras utopi, deras föreställning om ett "idealt" mål behöver därför inte ha varit oriktig. Det är inte ens säkert att det är i det industriella systemet inbyggda defekter, t ex dess "kapitalistiska" form, som förorsakat industrisamhällets "misslyckande". Det kan helt enkelt vara kulturarvets bromsande effekt på det industriella systemet, den i industrisamhället påtagliga ambivalensen mellan ett bejakande och ett förnekande av industrisamhället, som utmärkt den industrialiserade världen.

En amerikansk idéhistoriker, Martin J Wiener har i en nyss utkommen bok, *English culture and the decline of the industrial spirit 1850–1980* beskrivit ambivalensen i England mellan *the northern metaphor* and *the southern metaphor*, dvs motsättningen i det engelska samhället mellan ett aktivt, borgerligt livsideal, präglad av arbetslust och industriellt patos och ett rofyllt, vegetativt, lantligt och romantiskt, "aristokratiskt" gentlemannaideal.⁸ Bilden av England som en "verkstad" (*workshop*) konkurrerar med bilden av England som en "trädgård" (*garden*). Den klassiska bildningen, omhuldad inte bara vid Eton och Oxford utan i engelskt kulturliv överhuvudtaget, och drömmen om ett stilla liv på landet, om Englands gröna kullar, smeker inte blott den förnäma världen utan jagar också de radikala. John Stuart Mill (1806–1873) var inte någon större beundrare av industrisamhället. Englands två stora nationalekonomer, Alfred Marshall (1842–1924) och

Agrar fantasibild. Paradisdröm 1. Schlaraffenland, målning av Pieter Bruegel. Ur F Grossmann, Pieter Bruegel. 1973.

John Maynard Keynes (1883–1946) var klassiskt bildade, kulturkonservativa. Marshall ångrade att han ägnat ett helt liv åt något så simpelt som nationalekonomi och Keynes såg med största förakt på den kapitalistiska andan, på "materialism" och profitbegär. Penningbegäret betraktade han som något "halvkriminellt" eller något "halvpatologiskt" – något för den psykiatriske experten att behandla.

Wiener ser i sin lysande exempelsamling England som ett unikt fall, där motsättningen mellan industrisamhällets etos och det klassiska kulturarvet tycks inbyggd i det engelska samhället. Det finns emellertid anledning att generalisera hans observationer. Den ambivalens han beskriver är snarast utmärkande för industrisamhället. Den åskådning som tydligast speglar industrisamhällets ambivalens till sig självt och till "arbetet" är *socialismen*. En del av den socialistiska idékretsen har rötter i upplysningshumanismen, en annan del i romanti-

ken. Ofta kan hos en och samme socialistiske författare ambivalensen mellan upplysningshumanismens patos och romantikens kulturkonservativa ideal vara frapperande. Den svenska socialdemokratins idéutveckling speglar på ett utmärkt sätt båda dessa tendenser.

Socialism och arbete

I den tidigare socialdemokratiska propagandan i Sverige framtonar den paradisiska versionen av det kommande socialistiska samhället med en viss emfas. Det ideal Strindberg betecknade som "trädgårdsmästarsocialism" hade sannolikt en större lockelse än det ideal han kallade "maskinsocialism".⁹ I den socialdemokratiska broschyrfloran vid sekelskiftet är drömmen om det Jules Romain en gång trodde skulle utvecklas till "en ny stor klassisk civilisation" med de breda massorna som glupande kulturkonsumenter mycket påtaglig. Wilhelm

Paradisdröm 2. Avfärden till Cythère. Målning av Antoine Watteau. Ur H W Janson, Konsten. 1975.

Åhlund säger i en för tiden karakteristisk broschyr att i den kommande socialistiska staten ska arbetaren blott behöva arbeta några timmar om dagen "hvarföre större delen av dagen kan tillbringas i verklig lefnadsnjutning".¹⁰ I agitationen spreds William Morris skrifter, Bellamys *Looking backward*, (1888, svensk övers 1889) Blatchfords berömda broschyr *Merrie England* (1894, i hemlandet spridd i miljonupplagor). I alla dessa böcker identifieras socialismen med drömmen om ett rofyllt liv på landet. Blatchford avskyr tanken på England som "the workshop of the world" och drömmer om Englands gröna kullar. I Axel Danielssons mycket lästa framtidsvision *Främlingen* (1891) möter vi "den unge mekaniske arbetaren", som blott arbetar lite grand (ty arbetsdagen är mycket kort), men som – liksom hustrun – besitter en "bildningsgrad" och ett "förråd av vetande", som "inte den mest väluppföstrade borgardotter hade förr i världen".¹¹

"Maskinsocialisten" är lika svärmisk som "trädgårdsmästarsocialisten". *Lyckan* står så uppenbart i centrum i den socialistiska idékretsen. Och lycka förknippas knappast med arbete. Zolas roman *Arbete* (*Le travail*, svensk övers 1913) beskriver i en helveteschildring "arbetets förbannelse" i det kapitalistiska industrisamhället och målar därpå i lysande färger det socialistiska paradiset. Fabriken i det socialistiska samhället är en fabrik, där maskinerna utför "allt arbete", medan arbetarna blott hälsar på dem under korta besök. Arbetarna pensioneras vid fyrtio år. I detta utopia är arbetet blott ett *dekorativt* inslag i livet och de många hyllningarna till "arbetets ära" med blommor och girlanger slingrade kring maskinkropparna, enligt anvisningar av Fourier, och långa festtåg genom maskinhallarna får onekligen en anstrykning av – hyckleri.

Hos ledande socialdemokrater – Wigforss, Engberg, Hedén är goda exempel – är den kulturkonservativa, klassiska bildning-

en tydligt framträdande. Wigforss erkänner egentligen blott "diktandet, tänkandet och skapandet" som människovärdiga och acceptabla sysselsättningar. I memoarerna beskriver han sin *radikalism* som en dröm om ledighet: alla människor "ska kunna ha ett par månaders ferier vid fjäll och hav". Människor behöver inte blott kort arbetstid "utan också lättja, frihet från allt arbete under en längre sammanhängande tid". Varje familj borde ha "sin egen stuga på landet och ett tunnland jord", tillägger han i ett brev. Wigforss strövar gärna i sina tankar – liksom de engelska socialisterna – åt "the countryside".¹³ Hans visioner är sinnliga. Men hela raden av socialistiska

författare prisar sinnligheten i alla tonarter. Att upprätta himmelriket på jorden var, när allt kommer omkring, den socialistiska propagandans mål. "Fria vilja vi bli, som himmelens fåglar", som den tyske socialisten Weitling utropade.¹⁴

Demokrati och arbete

Den socialistiska idékretsen anknäver emellertid inte bara till "romantiken" och till kulturkonservativa ideal. Den bär också fram den universella liberalismens budskap, arvet från upplysningstiden. I samband med det demokratiska genombrottet i Sverige följer på 1920-talet en renässans för

Industriamhällets "ideala mål": mänsklighetens befrielse. Lutschischins propagandamålning Jag älskar livet, använd som omslagsbild till tidskriften Spektrum 1933. Kungl. Bibl.

upplysningsidéerna. 1920-talets ”nya livskänsla” är *modern*.¹⁵ Vetenskapen blir ledstjärna. Frasen och retoriken föraktas. Saklighet, skepsis, nykter rationalism, en inriktning på det praktiska och nyttiga är utmärkande för tiden. Den *reformistiska* delen av arbetarrörelsen orienterar sig efter de nya idéerna. Den förs in i den demokratiska idékretsen på ett högst handgripligt sätt. Socialdemokratins vördnad och entusiasm för det demokratiska statsskicket har knappast någon motsvarighet i det borgerliga samhället med dess ännu domineranta konservativa (eller snarare patriarkaliska) prägel. *Medborgaridealet*, idén om den aktiva, produktiva och upplyste medborgaren framstår för socialdemokratien plötsligt som viktigare än den socialistiska utopin.¹⁶ Uppgörelsen med den tidigare socialistiska agitationen, det nyss förflutnas ”passiva drömmeri”, blir nästan brutal. Nu skulle det bli slut på arbetarrörelsens ”religiösa” stadium. Från ”dådlös dröm” och ofruktbart stämningssliv, från ”sagotiden” gjorde sig nu socialdemokratien beredd att stiga in i ”arbetets värld”. Den tidigare propagerade *negativa* attityden till det existerande samhället och till industrisystemet förvandlades nu till en positiv, till något som ibland karakteriserades som en ”nybyggarentusiasm”.¹⁷

Karl Fredriksson har en gång berättat hur socialdemokratins nyvunna arbetspatos och ”världsförbättrariver” möttes med hån och medlidsamt överseende av de ”revolutionära” grupperna inom partiet och av kommunister och syndikalister. Fredriksson karakteriserar emellertid de ”revolutionära” som bärare av den ”håglöshet” och ”lättja”, som kännetecknade arbetarrörelsen i det förflutna, i ett ”primitivt” stadium. På ett högre stadium, anmärker Fredriksson, när socialdemokratien nått en viss mognad, har också insikten om ”arbetet” och dess värde infunnit sig. Socialdemokratien är på väg att övervinna sin kvardröjande ”infantilitet”.¹⁸

Det svenska överklasssamhället med dess nedärvda patriarkaliska former och tänkesätt, var fullkomligt övertygat om arbetar-

rörelsens ”infantilitet”. *Arbetartypen*, så som den framträder i de patriarkaliska föreställningarna, var ansvarslös, lat och lättsinnig. Socialismen uppfattades gärna som ”primitiva” och ”omogna” människors drömmar, som en typisk ”proletär vanföreställning”. Det svenska överklasssamhället väntade sig inte att de svenska arbetarna skulle börja uppträda som hellener och romare och inte heller som upplysta medborgare. ”Demokratien” och de måttlösa ”folkliga” pretentioner den tycktes utveckla, fyllde emellertid de etablerade samhällsskikten med fasa. Demokratien, anmärkte en gång Rickard Lindström, uppfattades gärna som en folklig ”frossaridé” i den borgerliga opinionen.¹⁹ I sin livligaste fantasi utmålade de borgerliga opinionsbildarna arbetarna som njutningslystna parasiter och dagdrivare, som blott väntade på att få avkasta sig arbetets ok och ”plundra” samhället. Socialism, arbetarrörelse och fackföreningar ses i den borgerliga opinionen under 1920-talet och en bit in på 1930-talet (kanske ännu längre) i det gamla patriarkaliska samhällets sken. Det är ingen tillfällighet att den nya sovjetstaten i den borgerliga opinionen länge framställdes som ”ett lättingarnas paradiset”.

Riksdagsdebatten om åttatimmarsdagen 1919 är kanske ett större slag om demokratien än rösträttdebatten året innan.²⁰ De konservativa riksdagsmännen citerade bibeln, talade om ”arbetsmoral”, om ”tjänandets anda”, som nu hotades av tidens onda makter. Men – och det är avgörande – de hade ingen som helst föreställning om ”arbetet” som en primär drift hos människan. Det de fruktade var att arbetarna skulle upphöra att *lyda* och *tjäna* sina herrar. Åttatimmarsdagen framstod för dem blott som ett tecken på de oerhörda pretentioner, som arbetarledarna nu höll på att plantera in i arbetarna. Kravet på åtta timmars arbetsdag uppfattade de som ett tecken på en modern arbetsolust, som spred sig bland arbetarna. De värderade ”arbetet” lågt och de värderade också ”arbetaren” lågt. De förlöjligade demokratins patos, dess medborgarideal. För dem var och förblev arbetaren

blott arbetare: "omogen" och "lätsinnig", "tilltagsen" och "fräck", "okynnig" eller "tredskande", stundom "foglig", "villig" och "rask". De talade om arbetarna som "bråkmakare", "uppviglare" eller om "oroliga arbetarelement". Det vimlade alltjämt av dessa epitet på arbetare, präglade av en nedärvd social arrogans, i 1920-talets borgerliga opinionsbildning. Det föreföll egentligen detta gamla samhälle orimligt att arbetaren skulle kunna uppfattas som en medborgare eller helt enkelt som en människa med precis samma pretentioner på livet som de själva hade.

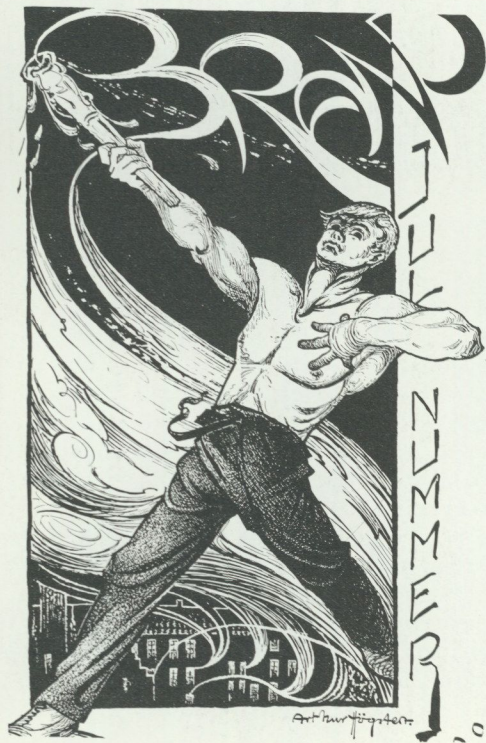
Hos demokratins tillskyndare fanns en

annan vision. De såg nu demokratins guldålder komma. Inte kaos, upplösning, barbarisering och nivellering, som de konservativa profetiorna spådde, utan en ny art av människa, demokratins människa, skulle växa fram i samhället, en aktiv, produktiv, upplyst medborgare, i vars spår en stegrad lycka, en oavbruten utveckling av den mänskliga vitaliteten och arbetslusten skulle följa. Det var deras profetia, deras utopi. Upplysningshumanismens vision av upphöjelsen av arbetet och upphöjelsen av folket skulle förverkligas.

Det finns tecken på att det seriösa arbetspatos, som utmärkt det industriella sam-

T v. Arbetaren i den socialistiska agitationen. Självmedveten, fylld av kraft, en ljusgestalt. Titelsida till Brands julnummer 1899. Teckning av Arthur Högstedt. Kungl Bibl.

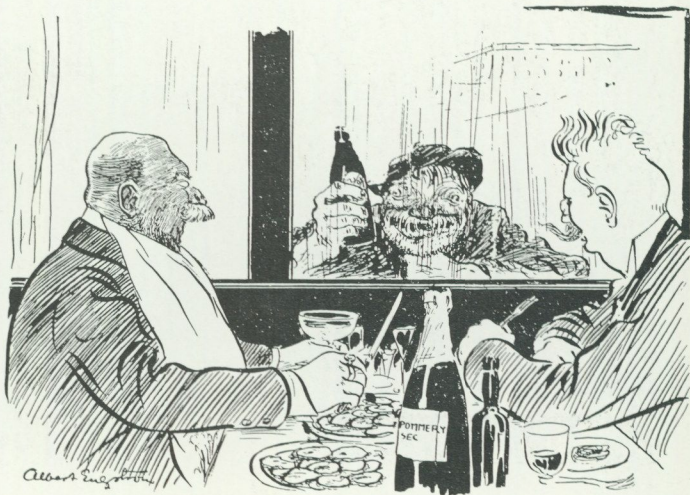
T h. Självmedveten, intellektuellt nyfiken, vetenskapligt orienterad, en upplyst medborgare. Axel Holmström med röd halsduk och några exemplar av Brand under armen. Illustration av Ludvig Kumlien i Karbasen maj 1906. Kungl Bibl.

Arbetartypen i det patri-
arkaliska samhällets
sken: ful, rolig, lycklig.
En modern skönhet i
Bath, 1800-talets början.
Ur Trevelyan, Engels-
ka kulturbilder IV.
Kungl. Bibl.

Kolingen: "Putäll på er,
grefvar å baroner". Ur
Albert Engströms Druf-
klasor och fikonkvistar.
1898.

(Extranummer.)

1896.

Pris 10 öre.

Frihet, Jämlikhet, Broderskap.

Social-Demokraten.

Organ för Sveriges socialdemokratiska arbetareparti.

1-Maj-Nummer.

Så som det är

och

så som det borde vara.

"Så som det är och så som det borde vara." Med åttatimmarsdagens införande skulle de krökta ryggarnas tid vara förbi. Arbetet skulle bli en glädje och fritiden ägnas åt lek och läsning av goda böcker. Titelsida till Social-Demokraten 1 maj-nummer 1896. Kungl. Bibl.

hället och den demokratiska kulturen nu är på väg att förflyktigas. I stället för vitala och produktiva medborgare med ett utpräglat arbetsetos håller vi på att få ett samhälle, som består av hjälpsökande, klienter och kunder, brackor och konsumenter. Precis så säger en hel del bedömare nu.²¹ Och det är inte blott konservativa olycksprofeter som säger så. Det är smärtsamma observationer för dem, som är hängivna anhängare av det demokratiska systemet och dess värderingar. Håller rentav demokratin på att bli sämre? Är det demokratiska systemet på väg att degraderas?

Noter

- 1 cit i People (New York), mars 1977:32.
- 2 Axel Hofstedt, Arbetets ära, Stockholm 1900.
- 3 De litterära reaktionerna (de moraliska och estetiska) på industrialismens samhälle belyses av David Meakin, Man and work (1976). John Ruskin och Johan Huizinga är representativa för den estetiska protesten mot industrisamhället. Lewis Mumfords mycket spridda och lästa böcker, t ex Stadskultur och Teknik och civilisation, upprepar en traditionell kulturkonservativ kritik mot den "själösa" industriella civilisationen, prisar det "organiska" livet och dess skönhet i den medeltida kulturen, attackerar 1700-talet etc.
- 4 Se här min bok Platon eller soptippen? (1982), där jag närmare beskriver det klassiska bildningsidealet och upplysningsidealet (kap Bildade människor Upplysta medborgare). Den radikala upplysningsfilosofin har jag behandlat i Traktat om folket (1975).
- 5 "Arbetet" som idéhistoriskt motiv, se min essäsamling Arbetet – ur arbetets idéhistoria. Upplysningsfilosofin som historisk vändpunkt, när det gäller "upptäckten" av arbetet är inte tillräckligt beaktad i litteraturen. Webers berömda tes om sambandet mellan protestantismen och ett modernt arbetsetos, skymmer här sikten. Webers tes är emellertid grundligt kritiserad, se t ex Christopher Hill, The intellectual origins of the english revolution (1965), även Kurt Samuelsson, Ekonomi och religion (1957).
- 6 P D Anthony, The ideology of work (1977) är här särskilt lärorik. Den *positiva* synen på industrisamhället ser A närmast som ett "påhitt" av politiker och kapitalister för att få det komplicerade moderna ekonomiska systemet

att fungera. En klassisk skildring av det manipulativa draget i "kapitalismen" är E P Thomson, The making of the English working class (1967).

- 7 Kap "Snigeln och snäckan" i min bok Arbetet – ur arbetets idéhistoria. Thorstein Veblen, The instinct of workmanship och Henry Braverman, Arbetet och monopolkapital (1977) beskriver den självständiga, "myndiga" och "upplysta" arbetartyp, som industrisamhället frambringat (Braverman, s 119ff).
- 8 Martin J Wiener, English culture and the decline of the industrial spirit 1850–1980 (1981).
- 9 Strindberg, Tjänstekvinnans son II. Kap. "Idealism och socialism."
- 10 Wilhelm Åhlund, Rikedomens tyranni (broshyr), 1888.
- 11 William Morris, Nytt från en ny värld översatt till svenska redan 1892, publicerades i små häften på det socialdemokratiska partiförlaget och gick som följetong i Arbetet. Robert Blatchford, Merrie England utkom 1894 och utgavs av det socialdemokratiska partiförlaget 1895. Axel Danielsson "Främlingen" i *Urväl av Axel Danielssons skrifter* (utg av Bengt Lidforss), 1908. Den publicerades i Arbetet 1891.
- 12 Emile Zola, Arbetet (1913), Tredje boken s 137ff.
- 13 Ärnående i riksdagen FK 1919 B, 8: 8ff. Ernst Wigforss, Minnen II, s 128.
- 14 Werner Sombart, Sozialismus und Soziale Bewegung s 15ff.
- 15 Se t ex Erik Blombergs essä i kalendern Svea, 1925, "En ny livskänsla". (I en reviderad form har Blomberg omtryckt denna essä i Efter stormen – före stormen, 1938. 1920-talets stämning har därvid helt förflyktigats.)
- 16 Entusiasmen för demokratin särskilt markerad i Frihet, det socialdemokratiska ungdomsförbundets organ, s t ex 1927:10, 1929:4.
- 17 Uppgörelser med socialdemokratin förlutna, t ex Frihet julnumret 1918 (Karleby), Frihet 1922:5 (Lindström), Frihet 1924:3 (Apelqvist), Frihet 1933:23 (Fredriksson).
- 18 Frihet 1931:1.
- 19 Frihet 1929:10.
- 20 För det följande kan t ex uttalanden av von Sydow (FK 1919 B, 7:15ff) och Reuterskjöld (FK 1919 B, 7:27) jämföras med uttalanden av de liberala politikerna Edén (FK 1919 A, 47, 85ff) och Schotte (FK 1919 A, 47:22ff).
- 21 Se här t ex Christopher Lasch, Den narcissistiska människan (1979), sv övers 1982.

Work and happiness

The Cultural heritage and the value of work

The industrial society is characterized by an ambivalence in relation to its *own* valuations and goals. The tradition that inspired the industrial culture was the philosophy of the Age of Enlightenment, the cultural radical pathos, which paved the way both to the democratic society and to the industrial system. The assault on the industrial society, which is being renewed in our days, is in actual fact directed against the philosophy of the age of Enlightenment. The humanism of that age fostered the ethos of the industrial society. The idea of the active and "useful" member of society, the "world improver", is the core of the cultural radical tradition. Cultural conservatism, the apostle of classical culture, on the other hand, puts a *brake* on the visions of the industrial society. The religious and aesthetic dimensions of the classical cultural ideal and, not least, its anchorage in the rural soil, in inherited conceptions that we only live a "proper" life in contact with nature, in the country, readily convince us that the industrial society is opposed to man's true nature, makes us "rootless" or leads us into a "mechanized" existence. What is striking is the strength of the cultural conservative conceptions, their force of attraction, not only among conservatives but also among radicals. Very often a political radicalism is combined with cultural conservative ideals. The ideals of the industrial society in actual fact encounter a stiff resistance from traditional conceptions. "We all of us carry the peasant within us", as Mr Callaghan's wife said.

The modern romantic protest against the industrial society poses the question concerning the foundations of democratic culture in a singular light. The classical cultural ideal has no place for "work". In the cultural ideal of the philosophy of the enlightenment "work" occupies a central position. There is here also a historical relation between the *exaltation* of work and the exaltation of the people. The high valuation placed on "work" is what leads to a historically new, previously unknown high valuation of the people. Democracy and work go hand in hand. The modern romantic questioning of "the value of work" actually avoids the vital issue: Can we conceive of a *democratic* society in which work assumes a peripheral role in man's life and way of thinking? Can we con-

ceive of a *democratic* society without work pathos – populated by "contemplative" or vegetative people, bent on a sort of "aristocratic" way of life?

The American historian of ideas, Martin J. Wiener, in a recently published book, has described the ambivalence in the British society between the northern metaphor and the southern metaphor, the conflict between a bourgeois ideal characterized by love of work and industrial pathos and an "aristocratic" ideal characterized by a vegetative, rural and romantic style. In his set of examples Wiener sees Britain as a unique case, but there is every reason to generalize his observations. The ambivalence of the industrial society stems from a fundamental conflict between the classical ideal and the enlightenment ideal. This conflict is reflected particularly distinctly in the socialist sphere of ideas which has its roots both in the philosophy of the Age of Enlightenment and in Romanticism. The relation of Swedish social democracy to work at the turn of the century is described (in Strindberg's words) as "gardener socialism", with paradisaical dreams of a very short working day and a leisure devoted to "enjoyment of life" and studies of classical authors. In the 1920s social democracy became converted to a liberal work pathos and a belief, characteristic of the recently introduced democratic system, of a productive and vital type of human being, the enlightened member of society. In the Swedish parliamentary debate on the 8-hour day in 1919 a conception inherited from the old patriarchal society, characterized by a *low* valuation of work and a *low* valuation of the worker, meets a conception, enthusiastically championed by the instigators of the democratic system, of work as a spontaneous, primary instinct in man and a *high* valuation of the worker/member of society.

Half a century later there are signs that indicate that the work ethos of democracy is evaporating. Very little is said today about the vital, enlightened member of society. It is not conservative prophets of doom alone who have started to describe the democratic society as a society of suppliants, customers, Philistines and consumers... Is democracy deteriorating? Is the democratic society on the way to becoming degraded?

Varifrån kom kapitalet?

Erik Dahmén

Under den korta tiden av omkring tjugo år närmast före Första världskriget krävde det svenska folkhushållet för sin utveckling mer kapital än under det föregående halvsekllet, dvs mer än under hela den tidigare industrialiseringen och jordbruksomvandlingen. Denna period kan betecknas som det stora industriella genombrottet.

Mellan 1850 och 1870 hade jordbruket, vars mycket betydelsefulla skiftesreformer då i stort sett genomförts, järnhanteringen, vars långvariga kris nu följts av bättre tider tack vare snabb teknisk utveckling i förening med nya investeringar, produktionsomställningar och nedläggningar av olönsamma arbetsställen, samt sågverken haft de största kapitalbehoven. Även det av staten byggda stambanenätet hade börjat ställa anspråk på kapital.

Under 1870-talet var det framför allt det mycket kraftigt ökade järnvägsbyggandet, där tyngdpunkten försköts till enskilda företag, som ökade kapitalbehovet. Detta särskilt som därav följde stora krav på finansiering av den järnindustri och verkstadsindustri vars produktion till en icke ringa del bestod av sådant som behövdes för byggandet och driften av järnvägarna. Samtidigt började skogsindustrien, och då inte som tidigare endast sågverken utan också massaindustrien, att fordra mycket kapital. 1880-talet visade ungefär samma bild, dock med den skillnaden att järnvägsbyggandet avtog. Sistnämnda förhållande bidrog till att kapitalbehovet, trots den betydande ökningen, inte blev så stort från 1870 till 1890-talets mitt som under de följande två årtiondena.

Att tiden från 1890-talets mitt till Första världskriget blev särskilt kapitalkrävande

berodde framför allt på att både det statliga och privata järnvägsbyggandet, som nu tog ny fart, sammanföll med att industrialiseringen skedde på mycket bredare front än tidigare. Att den dessutom mer än förut skedde i städerna, alltså inte hade sin tyngdpunkt i bruksorter och sågverkssamhällen, betydde, att husbyggandet måste bli omfattande. Inflyttningen till städerna blev nämligen mycket stor. Till detta kom då också det ökade behovet av vägar och gator, vatten- och avlopp, gas- och elektricitet samt, inte minst, av skolor och sjukhus. Det är inte att undra på att det sammanlagda kapitalbehovet under dessa omständigheter blev mycket betydande.

Med tanke på vilka inkomster och vilken levnadsstandard som omkring 5 miljoner svenskar hade mot 1800-talets slut, och på att sedan 1850, då invånarantalet bara var 3,5 miljoner, ungefär 1 miljon människor hade lämnat landet medan bara omkring 100 000 invandrat, är det onekligen en intressant fråga hur allt det kapital som behövdes kunde anskaffas. Den frågan är särskilt väl motiverad med hänsyn till att de geografiska förhållandena och den på så många håll glesa befolkningen gjorde, att kapitalkostnaderna, främst för järnvägarnas del, var förhållandevis högre än i de flesta länder i Europa.

Man kan inte säga, att ekonomhistorikerna ännu har kunnat ge ett fullt tillfredsställande, någorlunda detaljerat, svar på frågan varifrån kapitalet kom. I sina huvuddrag är bilden dock klar.

Före 1870, närmare bestämt på 1850- och 1860-talen, klarades det mesta inom landet. Man vet vilka de viktigaste källorna var men inte hur mycket som kom från var och

en av dem. Mycket kapital förmedlades av mäklare från mer eller mindre förmögna till de lånesökande på en vad vi i dag skulle kalla "grå marknad" men som då var den normala marknaden i en tid då bankväsendet ännu var svagt utvecklat och hade liten utlåningskapacitet. De sk handelshusen och grosshandlarna spelade stor roll som finansiärer både med egna medel och som en del av mäklarkåren. De egna medlen kom från stora inkomster från export av sågade trävaror, järn och, inte minst, den stora mängd havre som det nyligen rationaliserade jordbruket fick möjlighet att producera i mycket större kvantiteter än tidigare och som mest gick till de engelska städernas nu miljontals hästar. Handelns folk svarade till stor del också för den industriella företagarverksamhet som nu börjat. Både kapital och fallenhet för affärer fanns alltså i handeln, sällan tillsammans någon annanstans. Det var ju också handelns folk som lättast fick de tekniska och andra industriella impulserna utifrån, framför allt från England och Skottland. Sparbanker spelade mycket liten roll som finansiärer. Även de banker som senare kom att kallas affärsbanker hade ganska liten kapacitet. Detta berodde på att de i så hög grad arbetade bara med ägarnas eget kapital och med en begränsad sedelutgivning och inte förrän så småningom under denna period började grunda sin verksamhet på omfattande inlåning. Det ledde till att de till största delen fick hålla sig till rörelsekrediter åt industri, handel, sjöfart och jordbruk. Utlåning för finansiering av industriella investeringar kunde de i varje fall inte ägna sig mycket åt. Inte heller staten deltog nämnvärt i en sådan finansiering. Man inskränkte sig till att genom Manufakturdiskonten och Riksbanken tillhandahålla en del rörelsekapital, i huvudsak för järnhanteringen. Betydelsen härav var dock aldrig särskilt stor och blev efter hand liten redan före 1870. För järnvägsbyggandets finansiering, som vid den tiden krävde mer lånekapital än industrien, spelade staten däremot hela tiden den avgörande rollen. För detta behövdes mer pengar än man kunde få över

av de medel man fick in genom skatter, tullar m.m. Man måste alltså låna, men i Sverige fanns då inte mycket att hämta utan man fick vända sig till utlandet, framför allt till Tyskland och England. Detsamma var fallet med de hypoteksinstitut som via hypoteksföreningar finansierade bostäder och jordbruksfastigheter.

1870-talets växande, totala kapitalbehov täcktes visserligen alltjämt till stor del inom landet men staten och hypoteksinstituten måste för sitt eget järnvägsbyggande och sin utlåning till de nu många enskilda järnvägsföretagen respektive för bostads- och jordbruksfinansieringen fortsätta att låna utomlands. På 1880-talet blev städerna och hypoteksinstitutet för bostadsfinansiering ännu större låntagare än tidigare, eftersom inflyttningen från landsbygden nu ökade. En betydande del av detta årtiondes kapitalbehov blev alltså täckt utomlands, nu huvudsakligen i Frankrike. Sparandet var nämligen där stort och räntorna låga.

Hur industrien finansierades är inte fullständigt kartlagt. Från utlandet kunde företagen, internationellt okända som de allra flesta fortfarande var, inte få många lån utan bara en del aktiekapital. I dessa sistnämnda fall var det vanligen fråga om företag som redan var eller kom i utländsk ägo, i huvudsak engelsk men även tysk sådan. Inom Sverige gick det nu något bättre än tidigare för industrien både att låna och att skaffa aktiekapital samtidigt som företagen under högkonjunkturåren i stor omfattning kunde använda vinstmedel som de underlät att dela ut till ägarna. Att det gick bättre än tidigare att skaffa kapital berodde inte bara på att den svenska lånemarknaden avlastades genom statens, städernas och hypoteksinstitutens utlandsupplåning utan också på bankernas nu ökade antal, bättre organisation och bättre utlandsförbindelser. De övertog successivt det mesta av handelshusens och de många privatmäklarnas tidigare roll och deras utlåning gick såväl till industrien, handeln och sjöfarten som till de nu många enskilda järnvägsföretagen. Dessa järnvägsföretag fick därjämte inte så lite pengar dels från staten, i form

av lån, dels från kommunerna, i form av aktieteckning. Medel för den utökade låneverksamheten fick affärsbankerna förutom genom ägarnas kapitalinsatser och sedelutgivning nu mer och mer genom inlåning.

Varifrån inlåningen i affärsbankerna kom känner vi inte väl till men tydligt är, att inte bara industri- och handelsföretagen utan också en del av allmänheten börjat hålla både sina egentliga sparmedel och sina vanliga kassor för löpande betalningar i banksystemet mer än tidigare. En mycket stor del av inlåningen från allmänheten kom med all sannolikhet från den borgerliga överklassen och övre medelklassen samt från godsägarna och bönderna så länge dessa ännu inte råkat ut för den utdragna jordbrukskris som kom på 1880-talet. Arbetare, hantverkare och småhandlare i städer och på landsbygden hade naturligt nog i allmänhet ringa sparförmåga. I varje fall gick det mesta åt i den egna rörelsen, direkt

eller via sparbanker, som inte betydde någonting nämnvärt för industrien. En mycket ojämn inkomst- och förmögenhetsfördelning var alltså en förutsättning för den del av finansieringen, i synnerhet av industrien, som gick att få inom Sverige.

Det mest karakteristiska för det verkligt stora kapitalbehovets tid, dvs från 1890-talets mitt fram till Första världskriget, var två saker, nämligen dels vad som hände på marknaden för långfristigt kapital dels en fortsatt utveckling av bankväsendet efter de delvis nya linjer som börjat skönjas tidigare.

Under några år på 1890-talet kunde en del av de tidigare utlandslånen betalas tillbaka. Det skedde genom att obligationer köptes tillbaka från Frankrike. Detta var mycket förmånligt, eftersom deras kurser hade sjunkit betydligt. Sedan kom skon på nytt på andra foten, dvs behovet av långfristigt kapital fick åter till stor del täckas i

utlandet. Staten lånade nu liksom tidigare alltjämt praktiskt taget helt för finansiering av eget och andras järnvägsbyggnade. Samtidigt fortsatte städerna och hypoteksinstituten att låna i stor skala. Deras kapitalbehov hade ju vid denna tid ökat ytterligare genom att industrialiseringen och inflyttningen till städerna nu ställde ännu större krav på kapital än tidigare. Alldeles som på 1880-talet blev det till utlandet som de i likhet med staten vände sig, eftersom den svenska marknaden var dyrare än den franska och skulle ha blivit ännu dyrare genom en överbelastning. I Frankrike kunde man sälja i stort sett amorteringsfria obligationer med löptid på 40 å 50 år eller längre och räntor på 3–5 %. På så sätt blev alltså den svenska kapitalmarknaden inte tagen så mycket i anspråk att industrien, vars kapitalbehov också ökade, behövde komma i svår kläm. Fortfarande var det nämligen ganska få svenska företag som hade sådan internationell ställning att de själva kunde låna utomlands annat än kortfristigt. Inte endast deras lånebehov utan också deras behov av aktiekapital måste därför alltjämt till helt övervägande delen täckas inom landet. I varje fall i början av perioden var det nästan bara någorlunda förmögat folk som tecknade aktier. När ett stycke in på 1900-talet en fondbörs av ändamålsenligt slag tillkommit, blev aktieägandet visserligen spritt i vidare kretsar men någon förändring av stor betydelse för industrifinansieringen medförde detta dock inte.

Det andra karakteristiska draget för tiden från 1890-talets mitt var, att bankerna både direkt genom sin egen kreditgivning och indirekt genom sin förmedling av lånen i utlandet kom att spela en betydligt större roll än tidigare. Detta sammanhängde med en fortsättning av den förändring av deras ställning på kreditmarknaden som så smått börjat tidigare. De kunde nämligen nu skapa kredit i mycket större utsträckning än förut. Detta innebar att de utan att först ha tagit emot sparmedel kunde sätta köpkraft i händerna på företag som sedan byggde fabriker och gav både syssel-

sättning och stigande inkomster för många fler anställda än tidigare. Krediterna gavs alltså först och sparat framkom sedan ur de inkomster som bildades när en utveckling av såväl hemmamarknads- som exportindustrin påskyndades med hjälp av dessa krediter. Det hela låter kanske lite konstigt men det lönar sig att sätta sig in i hur det kunde ske, dvs hur bankkrediterna kunde skapas först. Man får nämligen då en inte ringa del av svaret på frågan hur finansieringsproblemen kunde lösas under det stora industriella genombrottets tid.

En huvudförklaring är, till att börja med, att bankerna blivit många och i ännu högre grad än tidigare kassahållare åt företagen och allmänheten. Betalningar kom nämligen då i mindre utsträckning att ske med sedlar och växlar och i större utsträckning över bankkonton. Alla de utlånade pengarna lämnade alltså då inte den kreditgivande banken och de flesta som gjorde det kom in på någon annan bank. Det var bara dels vad företaget och andra behövde för att skaffa utlandsvaluta, dels de belopp som i form av sedlar stannade i folks plånböcker och kassaskrin som inte på ett eller annat sätt blev kvar på – eller kom tillbaka till – inlåningsräkningarna. Utlåningen skapade alltså inlåning. Till bilden hörde också, att bankerna nu mer än förut belånade aktier så att enskilda kunde teckna fler sådana än de annars skulle ha kunnat göra. Dessa belåningsmöjligheter ökade särskilt mycket när aktiekurserna steg. När fastigheternas värde steg som följd av den allmänna ekonomiska utvecklingen, ökade även deras betydelse som underlag för en utlåningsökning framför allt till företag och hyresbostäder men också till privatpersoner, av vilka en del använde pengarna till aktieköp. I realiteten betydde detta alltså bl.a, att bankpengar kom att förbättra företagens försörjning både med lånekapital och, i viss utsträckning, indirekt med eget kapital, dvs det kapital som i första hand hade att taga affärsrisker.

Fanns det då inga gränser för hur mycket kredit bankerna på detta sätt kunde skapa? Jo, det gjorde det. Ökad inlåning innebar ju

för bankerna ökade förpliktelser gentemot insättarna. När utlåningen ökade, blev alltså inte bara bankernas fordringar utan även deras skulder större i förhållande till vad de måste ha i beredskap i form av kassa, om kunderna skulle vilja ta ut mycket pengar, tex för att betala en stor import. Om inte kassan efter hand fick så stora tillskott att den steg ungefär i takt med inlåningsökningen, blev bankernas "likviditet", dvs förhållandet mellan likvida medel, huvudsakligen kassamedel, och skulderna på inlåningssidan, alltså försämrade och förr eller senare alltför låg. Detta inträffade också tidvis, vilket gjorde, att utlåningen då fick begränsas hårdare än normalt. Om man ser på den långsiktigare utvecklingen, dvs till trenden, kan man emellertid konstatera, att bankernas kassa fortlöpande fick tillskott så att likviditeten inte överlag blev alltför låg under någon längre tid. Detta berodde på att inte bara de utländska valutor som företagen fick för sin export utan även de som staten, städerna och hypoteksinstituten samt några stora företag lånade utomlands växlades till svenska pengar och sattes in i bankerna. På så sätt försköts alltså gränsen för hur mycket och hur länge bankerna kunde expandera sin kreditgivning utan avgörande hinder av alltför låg likviditet. Man kan med andra ord konstatera, att utlandsupplåningen dels direkt gav kapital till dem som investerade dels gjorde, att bankerna år efter år, låt vara med avbrott, kunde fortsätta att

skapa kredit. De behövde inte nöja sig med att rätt och slätt förmedla just de belopp som sparare tidigare satt in.

Omkring 1910, dvs då det skede som här ägnats den mesta uppmärksamheten led mot sitt slut, upphörde nettotillskottet av kapital utifrån till det svenska folkhushållet. Kapitalimporten blev med andra ord mindre än en efter hand växande kapitalexport. Kapitalexporten skedde dock inte i någon högre grad genom att svenska kapitalägare placerade pengar utomlands för förräntning. I stället spelade en snabb internationalisering av den svenska exportindustri som kunnat byggas upp med företrädesvis svenskt kapital tack vare att staten och andra lånat så mycket utomlands, närmare bestämt en etablering av svenska dotterföretag och försäljningsorganisationer m m utomlands, en avgörande roll. Rätt snart kunde man dessutom på svensk sida till låga kurser och i stor omfattning köpa tillbaka svenska obligationer, som fanns på utländska händer. Det kunde man göra därför att inkomsterna inom Sverige steg snabbt och sådana utländska valutor som man behövde för köpen ifråga strömmade in tack vare exportindustriens försäljningsframgångar. För det svenska folkhushållet blev utlandsupplåningen under det industriella genombrottsskedet en lysande affär. För spararna utomlands, främst i Frankrike, blev utlåningen till Sverige förvisso en föga lysande sådan.

Where did the capital come from?

During the short period of about twenty years before the first world war the Swedish national economy required for its development more capital than during the whole of the preceding half century. This was because a period of extensive state and private railroad construction coincided with industrialization on a much broader front than before and because industrialization took

place mainly in the urban areas and there drew with it extensive housing construction.

The very great capital requirements of the state and the municipalities were mainly covered abroad, principally in France. The Swedish capital market therefore sufficed reasonably well for industry, especially as the banking system was now well developed. Of greatest significance in

this respect was the fact that the banks now based their operations on deposits, not as, from the start, to any great extent on the issue of banknotes. Especially as at the same time they grew in number and were well spread throughout the country, they became cash-holders both for companies and private persons and payments were often made by transfers between accounts. Now, accordingly, deposits did not consist solely of savings in the proper sense. This was of great significance for industry's capital supply since the banks were not dependent solely on savings for their lending operations but could create credit. The credits could largely be given first and led to a substantial increase of deposits. Savings which limited the demand for consumer goods thereafter grew up out of incomes created when industrial development was accelerated with the aid of these credits. Another aspect was that, more than before, the banks now lent money on shares so that private persons could buy more shares than they would otherwise have been able to do. When property values rose as a result of

the general economic development, the importance of property as security for loans increased, especially for industry but also for housebuilders and many others. In reality this meant, among other things, that the banks could furnish companies not only with loan capital but also indirectly with some equity capital.

After 1910 the import of capital fell below the successively growing export of capital. This capital export was brought about largely through the fact that Swedish bonds earlier sold abroad could be bought back, often at low prices pressed down by high interest rates. This could be done because incomes in Sweden were rapidly rising and because the foreign currencies needed for these purchases were flowing in as a result of the growing sales of the export industry. For the Swedish national economy foreign borrowings were a good bargain. For depositors abroad the loans to Sweden were a poor bargain. They lost both on the deterioration of the value of money in their own countries and on the fall in prices of bonds.

Vem blev industriarbetare?

Christer Winberg

Omkring 1950 började MTM-metoden att introduceras i svensk industri. Dess syfte var att exakt – intill bråkdelen av en sekund – mäta tiden för varje rörelse arbetaren gjorde, att eliminera spilltid och att utforma effektiva arbetsprocesser. Målet var att utplåna varje individuellt särdrag och att få fram standardiserade tillvägagångssätt, identiska från arbetare till arbetare.

Vid samma tid levde ännu lancashiresmidet kvar vid en del svenska bruk. Det var en metod att framställa järn, som hade rötter i den gamla bergshanteringen, innan de moderna götstålsprocessernas infördes under 1800-talets senare del, och den ställde extremt stora krav på yrkesskicklighet. Smederna var självlärda; de hade börjat i smedjan redan i tidiga tonåren, och var och en hade sina egna knep och hemligheter: "Om man har 10 smeder, så finnes det också 10 olika arbetssätt", sades det om dem. Till smideskonsten knöts gärna föreställningar om det övernaturliga; det berättas om en lancashiresmed att han brukade lägga kyrkogårdsben under härden.¹

Sida vid sida levde så extrem effektivitetssträvan och modern ingenjörskonst samman med övertro och traditionell hantverksskicklighet nästan ett sekel efter det industriella genombrottet i Sverige. Det är lätt att uppfatta industrialiseringen som en oerhört snabb och dramatisk omvälvning. I ett mycket långt historiskt perspektiv är detta naturligtvis riktigt. Under 1800-talets senare del stiger produktionen av viktiga varor – järn och stål, sågade trävaror, pappersmassa, textilier etc – drastiskt; i vissa fall pekar kurvorna nästan lodrätt uppåt. Från omkring 1880 börjar flykten från landsbygden, och för stora människo-

grupper måste utvecklingen ha inneburit väldiga förändringar: flyttning från torp eller backstugor till städer och industriorter, från en tillvaro bestämd av årstidernas växlingar till en kontrollerad av fabriksvisslans tjut, från ett samhälle med kyrkan mitt i byn till ett med bönhus, nykterhetsloger och Folkets hus.

Industrialismens rötter

Ändå bör kanske inte det dramatiska och plötsliga i utvecklingen överdrivas. Det industriella genombrottet hade rötter bakåt i tiden. Kontinuiteten är tydlig inom järnhanteringen, där de traditionella metoderna och de nya götstålsprocesserna (bessemer-, martin- och thomasmetoderna) samexisterade i nästan hundra år. Kanske man inte heller skall underskatta betydelsen av 1700- och det tidiga 1800-talets manufaktur, främst inom textilindustrin.² Men ännu viktigare var omvandlingen av landsbygden. Vid mitten av 1800-talet, på tröskeln till det industriella genombrottet, var Sverige varken ett efterblivet u-land eller ett traditionellt "bondesamhälle". Under det föregående århundradet hade jordbruket effektiviserats och moderniserats genom förbättrade redskap, odling av nya grödor, skiften mm, och det kunde nu både försörja en befolkning som fördubblats på hundra år och producera betydande mängder spannmål för export.³ Jorden hade förvandlats till en handelsvara, och landsbygdsbefolkningen hade skiktats socialt. Hälften av hushållen var obesuttna: torpare, backstugusittare eller statare, som inte kunde försörja sig på de egna små åkerlapparna eller potatislandens utan var hänvisade till lönearbete.

På många håll, som här i lancashiresmedjan i Iggesunds bruk i Hälsingland, levde traditionell hantverksskicklighet länge kvar.

Deras arbetsinsatser krävdes inte bara i de löpande sysslorna på herrgårdarna och de större böndernas hemman, utan också i de stora nyinvesteringarna i jordbruket. Att bryta upp äng till åker, att röja sten, att dika och att bygga nya gårdar och hägnader efter bysprängningarna krävde massor av dagsverken, och det framväxande proletariatet livnärde sig antagligen till stor del på sådana arbeten.⁴

Men landsbygdsbefolkningen försörjde sig inte bara på jordbruk. Ute på landet fanns ofta småindustrier av olika slag. Vi kan ta socknarna Örby och Kinna i Marks

härad söder om Borås som exempel. Vid 1800-talets mitt, när de totalt hade ungefär 5 000 invånare, fanns där ett par färgerier med ungefär trettio anställda, ett litet garveri och två jaquardväverier, Lydde med ett tiotal arbetare och Källängs med omkring hundra. Vidare fanns där kakelugns- och krukmakerier, ett par tegelbruk, en rad kvarnar och ett kvarnstensbrott med tidvis åtta anställda.⁵

Nu är kanske inte Örby och Kinna några alldeles typiska socknar. Visst fanns det landsbygdsindustrier på andra håll – utöver de redan nämnda brännvinsbränne-

rier, sågar m.m. Däremot var Sjuhäradsbygden, där socknarna ligger, i ovanligt hög grad präglad av hemindustri. I Marks härad var den stora näringsgrenen bomullsvävnad (det var dess produkter som förädlades i färgerierna). Den var så dominerande, att en länsman 1842 skrev att det inte fanns några "binäringar" i området, "då bomullsvävningen numera såsom huvudnäring måste antagas".⁶ Hemvävningen organiserades av en grupp stora förläggare i Kinnatrakten, som försåg vävarna med garn och sedan betalade ut vävlön, när de färdiga vävnaderna levererades.⁷ Från förläggarna går en rak linje till den senare textilindustrin i trakten: Rydboholms kända väveri anlades på 1830-talet av den ledande förläggaren, Sven Eriksson. I andra delar av landet fanns andra specialiteter: linvävnad i Hälsingland och Ångermanland, tillverkning av möbler i norra Halland, skor i Närke, korgar, tunnor och trälådor i Sävedals och Bollebygds härader öster om Göteborg, smidda järnvaror på många håll i Småland och Dalarna samt skinn i Malung, för att bara ta några exempel.⁸ I yrkes- och befolkningsstatistiken upptas vanligen bara en sysselsättning per person, vilket gör att hemindustrin praktiskt taget fullständigt döljs, eftersom utövarna vanligen rubriceras som torpare, hemmansägare e.d. I själva verket svarade sannolikt hemindustrin för en mycket viktig del av landsbygdsbefolkningens försörjning och för produktionen av vissa varor.⁹

Något som inte heller avspeglas i den officiella statistiken är säsong- och vandringsarbetet. Utmärkande för svenskt 1800-tal, men med traditioner betydligt längre bort i tiden, är att många människor en del av året arbetade utanför hembygden, medan kvarvarande familjemedlemmar skötte om det lilla jordbruket. Det mest kända exemplet är dalkarlarnas- och kullornas "herrarbete". De vandrade runt Sverige, och även utanför landets gränser, och åtog sig mångahanda slags arbeten. Från andra trakter kom folk som var mer specialiserat på vissa slags sysslor: fryksdalingarna från Värmland hade t.ex. särskilda kunskaper och red-

skap när det gällde att bryta upp äng till åker, och männen från Ale härad i Älvsborgs län var välkända som byggnadssnickare. Många landsändar var indragna i säsongarbetet, och det spelade en stor men svåruppskattad ekonomisk roll.

Ser man på läget vid 1800-talets mitt får man en bild av stor rörlighet, som kontrasterar starkt mot föreställningar om ett statiskt bondesamhälle. Stora delar av befolkningen stod till hälften utanför beroendet av lantbruket och hade föga eller ingen jord som band dem vid det agrara samhället. Landsbygden var indragen i en marknadsekonomi; hushållen var förmodligen inte självförsörjande i så stor utsträckning som man gärna antar, och det fanns ett visst underlag för massproduktion av konsumtionsvaror, tex textilier.

Den sociala differentieringen mellan hemindustriarbetare och förläggare medförde att det i de senares hand koncentrerades kapital och kunskaper om marknaden. Tidigare såg man ofta skälet till att fabriksindustrin lokaliserades till vissa orter, tex järnmanufaktur i Eskilstuna och bomullsindustri i Sjuhäradsbygden, i den yrkesskicklighet som ärvts från hantverk och hemindustri, men i nyare forskning har man alltmer pekat på betydelsen av kapitalkoncentrationen och de utvecklade marknadskontakter, som redan fanns i dessa trakter.¹⁰

Mellan jordbruk och industri

Naturligtvis innehöll det industriella genombrottet viktiga element av ny teknik, som ångmaskinen, järnvägarna, götstålprocessorna eller papperstillverkning av trä. Men det nya industrisamhället krävde också mängder av grovarbetare utan någon i grunden ny yrkeskunskap. Till kanal- och järnvägsbyggen behövdes folk som var vana att hantera spade, yxa och spett, och sådana fanns det gott om på landsbygden. Också män från utpräglad spannmålsproducerande socknar på Falbygden i Västergötland säsongarbetade som rallare eller vid bygget av Strömsholms kanal i Väst-

manland.¹¹ När Domnarvets stora järnverk uppfördes på 1870-talet kom var tredje byggnadsarbetare från Småland och Västergötland. Från Långareds socken i Jönköpings län kom varje år murare i grupper om 10–15 man, stannade i ett halvår och slutade ofta samtidigt på hösten.¹²

Vissa av de nya industrierna använde sig i hög grad av långväga säsongarbetare. När sågverken på Norrlandskusten växte fram kunde de inte rekrytera tillräckligt med folk lokalt, utan lösningen blev säsongarbetare, speciellt från Värmland och Dalsland; något som underlättades av att också sågverksindustrin länge var starkt beroende av årstiderna. På sommaren behövdes mycket folk, medan verksamheten nästan låg nere under vintern. Så småningom blev årsrytmen jämnare, och många av arbetarna började troligen stanna över vintern för att efterhand bosätta sig stadigt.¹³ Också till malmfälten i Kiruna, som öppnades på 1890-talet och länge var dagbrott kom folk långväga ifrån. Säsongarbetare rekryterades från hela Sverige och även från Norge och Finland.¹⁴

Medan sågverk och malmfält var nya industrier, hastigt uppblomstrade, kunde järnhanteringen se tillbaka på gamla traditioner. Visserligen anlades nya, stora järnverk baserade på götstålsteknik, tex Sandviken och Domnarvet, men samtidigt lades mängder av gamla små bruk ned, och nettoökningen av antalet anställda var inte särskilt stor. Sannolikt hade de nya och expanderande järnverken inte så stora svårigheter att skaffa sig arbetskraft.

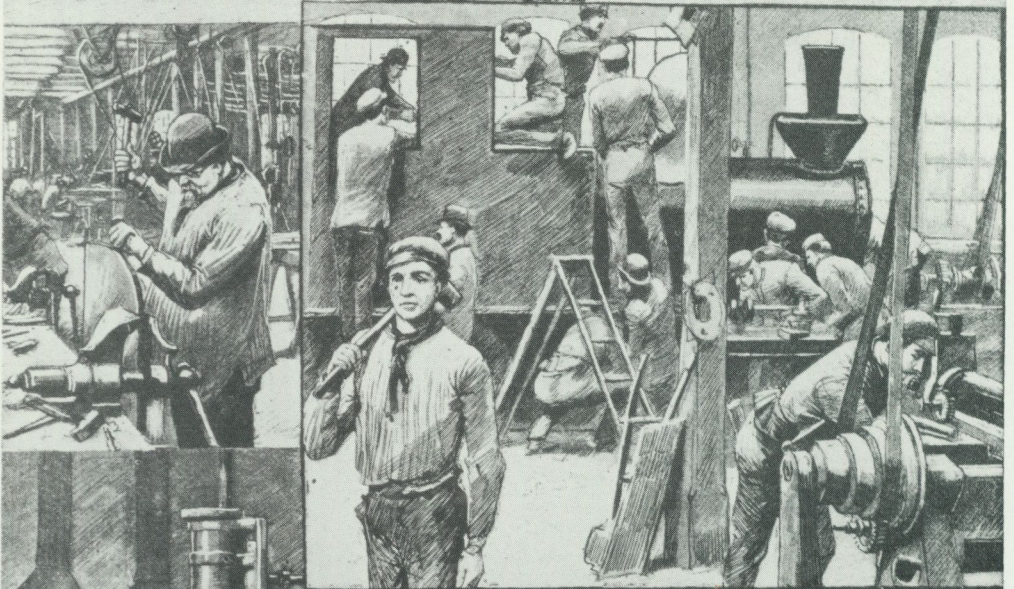
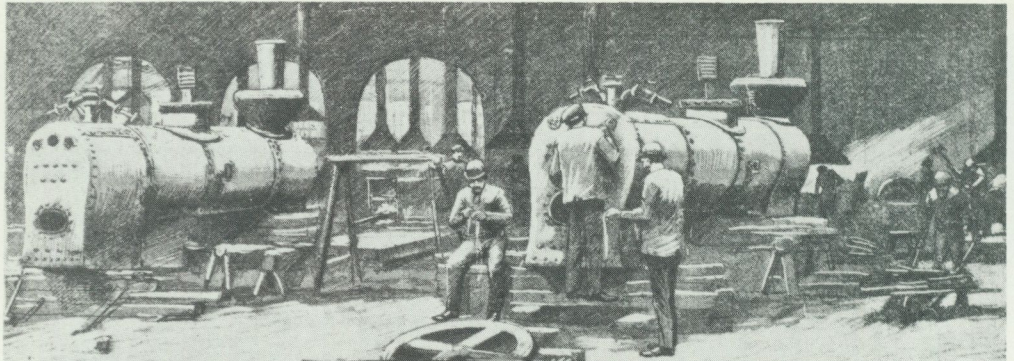
Hur var det då med verkstadsindustrin, som under 1900-talet skulle komma att bli den svenska industrins flaggskepp? Det är lätt att tänka på "snilleföretagen", som ofta byggde på svenska uppfinningar, som SKF,

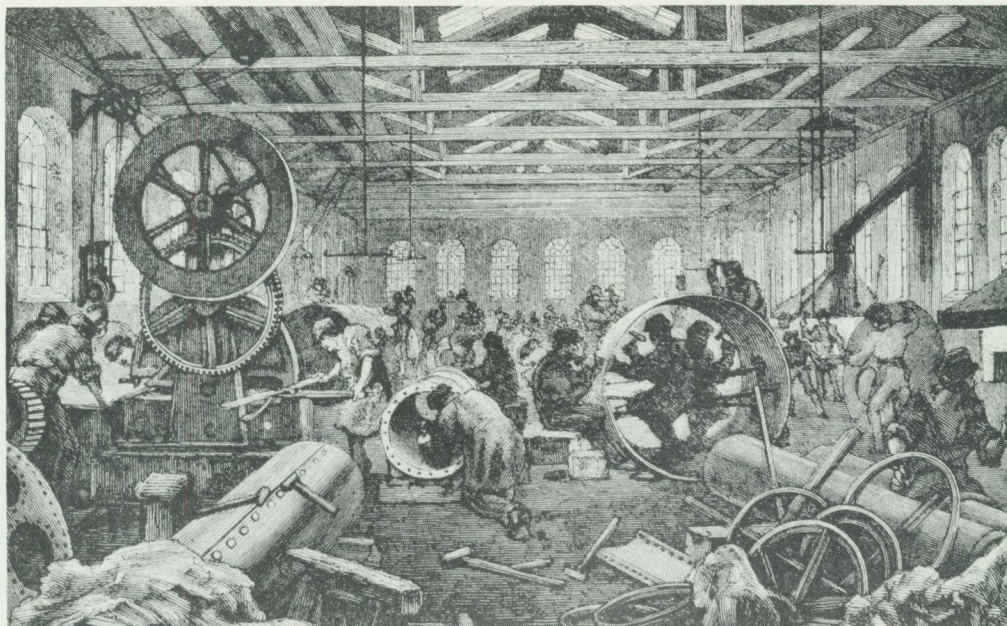
AGA, Alfa-Laval eller ASEA. Men 1800-talets verkstäder var av ett annat slag. Visserligen hade de ofta någon specialitet, som fartyg eller ånglok. Men produktsortimentet var i allmänhet mycket brett, som vid varven i Göteborg där det tillverkades järnvägsvagnar, ångmaskiner, broar, sängar, parkbänkar, pissoarer och mycket annat. Samtidigt fungerade verkstäderna i hög grad som "diversehandel" för det lokala behovet och åtog sig enstaka beställningsuppdrag och reparationer.¹⁵ Det var frågan om stycktillverkning, inte serieproduktion, och i allt väsentligt rörde det sig om ett hantverksmässigt arbete, utan användning av maskiner. 1940 kunde tex en ingenjör vid ett varv se tillbaka på sekelskiftets teknik:¹⁶

Fast transport och hantering av materialet, i total avsaknad av lyftkranar, var mödosamt, så var all bearbetning, som gick utöver stansning och klippning, än mödosammare och tidsödande. Då tex ett manhål, som nu pressas ut i hydraulisk press på ett ögonblick, skulle tagas, stansades en mängd små hål runt periferien, och sedan borthöggs med handmejsel alla taggarna. Ett hål för en sidoventil i fartygssidans mejslades ut med kryssmejsel och tog i tjock plåt 2 à 3 dagar. Det brännes nu ut på 10 à 15 minuter.

Alla hål som ej kunde tagas i verkstaden i stansmaskinen, måste borrar ut för hand med spärsock. Ett 3/4" hål tog ca 1/2 timme att borra. Det går nu på bråkdelen av en minut. Ävenså måste all skrotning av nitnagel vid reparationsarbeten ske genom utborrnig av nagel med spärsock. Vid stora reparationer voro ofta ett 50-tal man sysselsatta vid spärsockarna. Nu brännes motsvarande mängd nagel ut med gas av några få man. All nitning skedde för hand, och passade ej nagelhålen, hade man inga borrar maskiner att brotscha med, utan man fick mejsla upp hålen för hand med rundmejsel. Endast och allenast ångkraften stod till buds, och den kunde man ej taga med sig ombord.

Rallarnas arbete krävde stor muskelkraft. Bilden är från Blekinge. Foto Gunnar Lundh.

T v. Bilder från Atlas verkstäder i Stockholm, tecknade av Georg Stoopendaal. 1) Lokomotiv under arbete. 2) Filare. 3) I maskinverkstaden. 4) I smedjan. 5) Hyvel. Illustration ur veckotidningen Svenska Familj-Journalen Svea 1888.

Ovan. Interiören från Bolinders mekaniska verkstad i Stockholm, en av landets äldsta, visar myllret av människor och insatsen av hantverksarbete i den tidiga verkstadsindustrin.

Man behöver inte förstå alla fackord för att få ett helt överväldigande intryck av den enorma arbetsinsats som krävdes, både från hantverkare och från grovarbetare som exempelvis transporterade och lyfte plåtar. Nu var naturligtvis skrovavdelningarna vid varven rätt speciella arbetsplatser med små möjligheter till standardisering, men ändå bör skildringen ge en någorlunda god bild av 1800-talets mekaniska verkstäder. Det var egentligen först vid sekelskiftet som specialiserade fabriker började ta över, med planeringsavdelningar och utbildade ingenjörer, med automatiska svarvar och fräsmaskiner, med mallar och precisionsmätning och med serietillverkning. Först en bit in på 1900-talet började "taylorismen", den "vetenskapliga företagsled-

ningen" med tids- och arbetsstudier att tillämpas.

Vilka var det då som blev verkstadsarbetare under industrialiseringsskedet? Så mycket om saken vet vi inte; det skulle behövas undersökningar av individ för individ vid olika industrier. Det finns dock ett unikt källmaterial, som kan ge vissa ledtrådar, nämligen uppgifter insamlade till en statlig utredning av verkstadsbranschen omkring sekelskiftet 1900. Ungefär var fjärde arbetare kom då från jordbrukarhem, medan omkring hälften hade fäder som var hantverkare eller industriarbetare.¹⁷ Som vi såg av beskrivningen av de tidiga verkstäderna krävdes både högt kvalificerade yrkesarbetare och grovarbetare för transporter, hantlangning etc. Denna skillnad avspeglas tyd-

Smederna vid Karlstads mekaniska verkstad uppställda för det klassiska industrifotot 1898.

ligt i rekryteringen. Vid Munktells verkstad i Eskilstuna kom 63 % av de yrkeskickliga arbetarna från hantverkar- eller industriarbetarhem, mot endast 24 % av hantlangarna, vid Husqvarna vapenfabrik härstammade varannan vapenarbetare från fäder, som själva tillverkat vapen, medan närmare två tredjedelar av de anställda i gjuteriet kom från jordbrukarhem.¹⁸

Det finns ingenting i dessa uppgifter eller i skildringen av verkstadsarbetet som talar mot att de okvalificerade arbetarna i mycket stor utsträckning kom från landsbygdens underklasser. Men varifrån kom då yrkesarbetarna? Här kan vi tänka oss olika alternativ. En liten minoritet kan ha varit andra eller t o m tredje generationens arbe-

tare; en del verkstäder, däribland just Munktells, hade anor från 1800-talets första hälft, och gevärsfaktoriet i Huskvarna grundades redan på 1600-talet. Andra kan ha kommit från städernas hantverk eller manufakturver. I en stad som Eskilstuna var denna källa säkert betydelsefull. En del kan ha varit smeder från nedlagda bruk, och de kan ha föredragit att söka sig till verkstäder i stället för till de nyanlagda järnverken. I forskningen har man också pekat på ytterligare en tänkbar bakgrund, nämligen det utbredda smidet i många landsändar. Det kan ha varit en viktig yrkesskola för den framväxande mekaniska industrin. Tesen förefaller rimlig, men någon helt övertygande bevisning har knappast frambragts ännu.¹⁹

Vad som tydligt framgår om sekelskiftets verkstadsarbetare grupperas i olika åldersklasser är, att en andra generationens arbetarklass höll på att växa fram. Vid varven i Göteborg var de anställda under 25 års ålder till mer än 40 % komma från metallarbetarhem – sannolikt övervägande varvsarbetarfamiljer – mot bara drygt 5 % av dem som var omkring 50 år. De yngre arbetarna kom också i mycket högre grad än de äldre från Göteborgs stad, och rekryteringen från jordbruket hade drastiskt minskat.²⁰ Hela utvecklingen innebar att varvsarbetarkåren höll på att bli mycket mer homogen i fråga om bakgrund och erfarenheter.

De nya fabrikena

Men det fanns industrier, som systematiskt gick in för att eliminera behovet av yrkeskicklig arbetskraft och strävade efter en kår av "maskinpassare". En sådan var Järnbolaget i Eskilstuna, som på 1870-talet började tillverka knivar i stor skala. För industriledare med sådana ambitioner var USA det stora föregångslandet, och mycket riktigt gjorde Magnus Brunskog, som av bolagets ledning fick i uppdrag att projektera den nya fabriken, en studieresa till USA. Han kontrasterade den "engelska" metoden att tillverka knivar på basis av traditionell hantverksskicklighet mot den "amerikanska" och förklarade att "för en tillverkning i större skala, efter engelsk metod, saknades även [i Eskilstuna] den viktigaste förutsättningen – massor av fullt utbildade yrkesarbetare, med mångårig träning inom sina respektive fack, sådana de funnos i England eller Tyskland, men som icke hos oss stodo till buds och icke kunde stampas ur jorden. Andra arbetsmetoder och vidsträcktare arbetsfördelning, jämte mera utvecklade mekaniska hjälpmedel måste därför uttänkas eller sökas, så att arbetare med kortare övning kunde användas inom ett mera begränsat område under systematiskt samarbete."²¹ En annan industriman angav klart varför USA var föregångslandet: på grund av de höga arbetslönerna var det där

nödvändigt "att i så vidsträckt mån som möjligt söka ersätta handarbetet med maskinarbete. Därtill kommer även en annan omständighet, nämligen att man i Amerika ännu äger endast ringa tillgång på personer med uppdriven arbetsskicklighet, vilken dessutom, även i händelse den förefunnes, skulle bliva alldeles för kostbar, så att man även med avseende härpå är tvungen taga maskinerna till hjälp. Dessa orsaker tillsammans hava också bragt i dagen den mängd utmärkta så kallade arbetsbesparande maskiner, varpå Amerika är så rikt, och vilka därifrån även börjat överföras till andra länder." För Sveriges del var den enda utvägen "att följa amerikanarnas exempel, det nämligen, att genom bruk av maskiner, i så vidsträckt grad som möjligt, vinna en billig och god tillverkning. Härvid hava vi ett företräde framför dem därutinnan, att vi hava rikligare och efter våra behov fullt tillräcklig tillgång på drivkraft. Vi hava därjämte ännu en annan fördel, att nämligen dagsverkskostnaden hos oss är betydligt lägre än hos dem."²² Magnus Brunskog kom tillbaka till Eskilstuna med en rad amerikanska specialmaskiner, men många tillverkades också inom landet. Bl a var Motala verkstad, Köpings mekaniska verkstad och Nydqvist & Holm i Trollhättan viktiga maskinleverantörer till de svenska fabrikena, och åtskilliga industrier anlade även egna konstruktionsavdelningar. Utvecklingen fick till följd att det vid sidan om "maskinpassarna" växte fram en liten grupp av högt kvalificerade reparatörer och mekaniker, som ibland importerades till landet samtidigt med maskinerna.

Tändsticksbranschen var en framträdande exponent för den "nya" industrin. Den producerade standardiserade artiklar för en massmarknad, och den kom snart att bygga på en innovation – säkerhetständsticken. Den tekniska utvecklingen och rekryteringspolitiken vid den ledande tändsticksfabriken, den i Jönköping, genomgick flera olika stadier. Under 1850- och 1860-talen var den tekniska nivån låg, och avancerade tekniska hjälpmedel saknades. Vad som främst krävdes av de arbetande var finger-

Primusköken var en av den "nya" verkstadsindustrins typiska produkter. Denna bild från seklets första år visar hur kökens olika delar monterades ihop.

färdighet, och barn lämpade sig idealiskt för produktionens behov. Tändsticksfabriken annonserade i lokalpressen efter arbetskraft från den kringliggande landsbygden:

Vid tändsticksfabriken ha priserna på alla beting nu blivit betydligt förhöjda så att barn av 13–14 års ålder kunna förtjäna 4–5 och t.o.m. 6 Rdr i veckan. För barn från landet anskaffas rum och mat till billigaste villkor. På förstaden boende personer, som vilja på billiga villkor hysa barn från landet, torde vända sig till Tändsticksfabrikens kontor.²³

Efter fem–sex år brukade anställningstiden vid fabriken vara slut.

Efterhand visade det sig omöjligt att expandera produktionen med så primitiv teknik, och en mekanisering av driften började omkring 1870. Specialmaskiner anskaffa-

des från Tyskland. De nya maskinerna var tunga och svårarbetade, vilket medförde att vuxna män ersatte barnen. Men det var viktigt för fabriken att kunna anställa billig, okvalificerad arbetskraft. Den tyska leverantören av "urtagningsmaskiner" skrev:

De övade, dyra handurtagarna ersätts av vanliga arbetare, vars inövning bara kräver några timmar, och den nästa följden blir ett mindre beroende av arbetarna, något som under nuvarande arbetarförhållanden måste uppskattas mycket högt.²⁴

Strävandena att minska arbetskraftskostnaderna var dock ingen nyhet omkring 1870; redan 1855 hade en ny skärmaskin anskaffats, och om dess förträfflighet skrev Johan Edvard Lundström till sin bror Carl

Frans: "Jag tänker att i nästa vecka vi kunna avskeda lådspånskärarna, emedan bägge sorterna spån nu geschwindt skäres i den nya maskinen." Carl Frans, som då befann sig i Paris, rapporterade om en skärmaskin för papper: "Den är bestämt så passande för oss och skulle spara så mycket arbetslön och göra oss så oberoende av skickligheten hos pappershuggarna."²⁵

Hela produktionen försiggick dock inte i fabriken, utan tillverkningen av tändstickslådor ombesörjdes av hemarbetare:

Lådarbete utlämnas från Tändsticksfabriken till så många personer som därtill anmäla sig. Därigenom att det kan skötas i arbetarnas hemvist ägnar det sig i synnerhet för fruntimmer, vilkas hälsa eller krafter icke lämpar sig för ansträngande arbeten, och då det av alla dem vilka sköta det med omsorg får året om bibehållas, bör envar som har anlag därför icke låta det nu erbjudna

tillfället till en jämn och nöjaktig arbetsförtjänst gå sig ur händerna.

Lådarbetet organiserades på samma sätt som förlagsindustrin, dvs fabriken lämnade ut råmaterial och betalade arbetslön då de färdiga lådorna lämnades tillbaka. Genom hemarbetet kunde hela familjens arbetskraft utnyttjas, och kostnaderna för familjens uppehälle kunde spridas över flera familjemedlemmar, också detta en likhet med landsbygdens hemindustri. Inte förrän vid mitten av 1890-talet överfördes lådtillverkningen i sin helhet till fabriken.²⁶

Ledningen för Jönköpings tändsticksfabrik nöjde sig inte med att importera maskiner från Tyskland. Under ledning av Alexander Lagerman började företaget själv utveckla maskiner, och det blev en av de fabriker som skaffade sig en egen maskinverkstad. Höjdpunkten i Lagermans

Kvinnliga arbetare i "Fyllarsalen" i Tändsticksfabriken i Kalmar 1913. Arbetet var farligt och tydligen mindre mekaniserat än i Jönköping att döma av följande berättelse som inlämnats tillsammans med bilden: "Många flickor blev brända när tändsatserna plötsligt fattade eld och en pojke brändes till döds av spill (av tändsats) på hans kläder."

verksamhet blev konstruktionen av den sk kompletmaskinen, som gjorde tillverkningsproceduren helt mekanisk. Den togs i bruk under 1890-talet och gjorde arbetet så mycket lättare, att barn och kvinnor åter kunde anställas i fabriken i stor skala. Nu var det dock inte längre frågan om barn från landsbygden, utan de nyanställda kom från stadens arbetarkvarter.

Lönsamma barn och kvinnor

Barnarbete var vanligt i 1800-talets fabriker, och mot slutet av seklet uppfattades det som ett stort socialt problem och blev föremål för utredningar och lagstiftning. Att barn arbetade var, som ofta påpekats, inte något nytt för industrin; tvärtom hade det varit det normala i agrarsamhället, och i hantverket antogs lärlingar vid mycket unga år. Till en del hade också det industriella barnarbetet denna karaktär. Det gällde t ex i lancashiresmedjorna, där det var vanligt att gossar i tolv-trettonårsåldern arbetade. Det var här frågan om en traditionell inlärningsprocess. För att bli en skicklig smed krävdes det många års erfarenhet – vid bruken påstods det att man måste ha smedblod i ådrorna. Man måste t ex lära sig att på järnets färgskiftningar se när olika arbetsmoment skulle sättas in. En lång och tidigt påbörjad lärlingstid var här kanske inte så anmärkningsvärd. Till viss del var också barnarbetet vid glasbruken av denna art. I andra industrier, som i tändsticksfabrikerna, var det fråga om något helt annat. Där byggde produktionen före mekaniseringen på billig arbetskraft, på tonåringar som inte lärdes upp till mer kvalificerade arbeten utan lämnade fabriken efter fem-sex år. Till en början tycks inte det industriella barnarbetet ha uppfattats som ett socialt problem, utan synen var positiv. 1846 skrev t ex en tidning från mäsingsfabriken i Kalmar:

Då man inträder i de rymliga verkstäderna, överraskas man på ett glatt och angenämt sätt av den trevliga anblicken av en barnaskara, utgörande omkring 70 å 80 pojkar, ifrån 10 till 14 å 15 år, alla klädda i gråa pappersmössor, varpå deras

namn stå, arbetande var och en på sin särskilda plats, med sin särskilda del, tillhörande någon gemensam för handenvarande beställning. Ordning, tystnad och flit förmärkas överallt, och pojkar, snyggt klädda, se så välmående, friska och nöjda ut, att åsynen verkligen är ovan för en svensk, i allmänhet van vid anblicken av uselhet, lättja och tiggeri hos den inom städerna uppväxande barnaskaran.²⁷

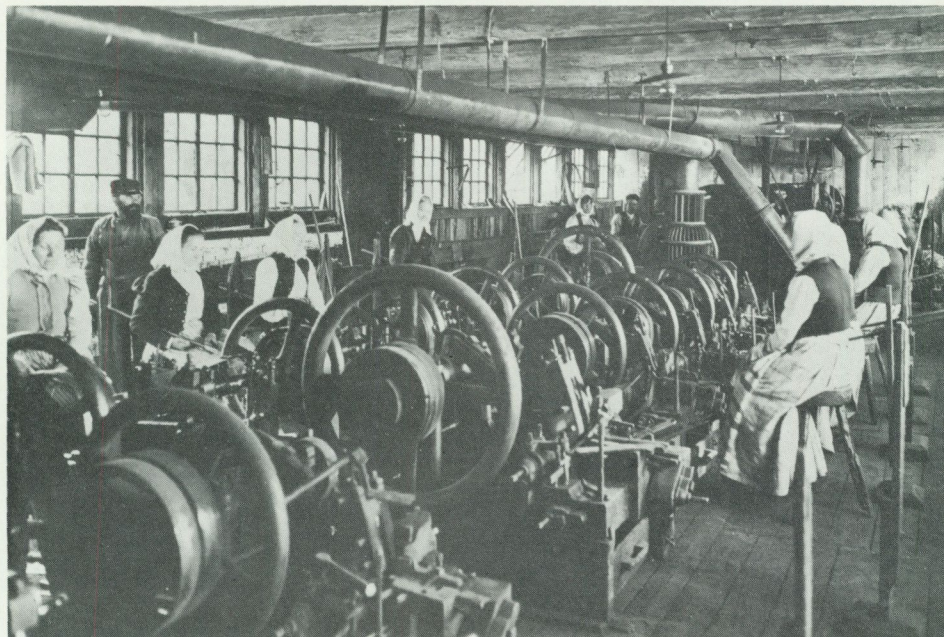
Ännu vid sekelskiftet tycks lagstiftningen mot barnarbete ha haft en ganska svag förankring; landsbygdsindustrier kunde t ex öppet i bokföringen redovisa anställda barn, vars ålder klart understeg gällande bestämmelser, och kontrollen var ofta slapp. När det 1898 framkom att Surte glasbruk i stor skala använde sig av underåriga barn förklarades det bero ”på att bruksägaren här var ordförande i [kommunal]nämnden och innehade en sådan ställning att övriga ledamöter inte vågat opponera mot honom”.²⁸

Också kvinnor var en billig arbetskraft på ungefär samma sätt som barnen. ”På flera ställen är kvinnligt arbete billigare och bekvämare än manligt”, skrev tillverkaren av en maskin för tändstickstillverkning i en priskurant, och därför hade den utbudna maskinen konstruerats så den skulle kunna hanteras av kvinnor, varför tillverkaren hoppades maskinen skulle ”finna stor användning”.²⁹ Men att ett visst arbete var tungt, var inte alltid ett hinder för att kvinnor sysselsattes med det. Ett exempel på detta var de sk splitvedsjäntorna, kvinnliga stuveriarbetare vid lastageplatserna på norrlandskusten, ett annat var murarhantlangerskor på byggen.³⁰

I allmänhet var det troligen bara ogifta kvinnor som arbetade i fabriker; endast textilindustrin tycks ha sysselsatt gifta kvinnor i större utsträckning. Men när det gäller gifta kvinnors *förvärsarbete* är säkert denna bild missvisande; mängder av hustrur kompletterade säkert männens löneinkomster genom hemarbete av olika slag (eller ersatte dem under arbetslöshetsperioder). Men som alltid när det gäller hemarbete är källmaterialet närmast obefintligt.

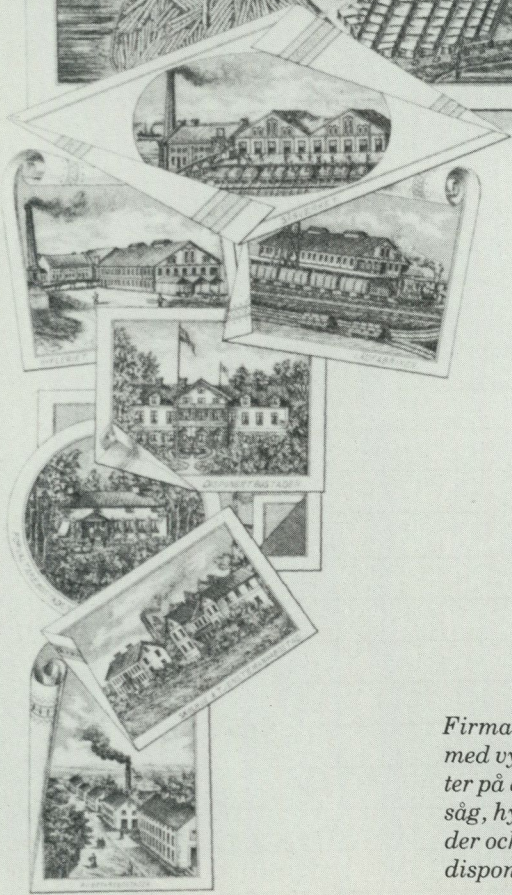

Splitvedspojkar vid Vifstavarvs sågverk i Medelpad 1914.

Kvinnliga arbetare vid Lyckeåborgs spikfabrik i Blekinge 1904.

KORSNÄS SÄGVERKS AKTIEBOLAG

Korsnäsden

189

Firmabrevpapper för Korsnäs sågverk, 1890-talet, med vyer över sågverkssamhället. Längst till vänster på den stora bilden syns fabriksområdet med såg, hyvlari och lådfabrik, i mitten arbetarbostäder och längst till höger den herrgårdsliknande disponentbostaden.

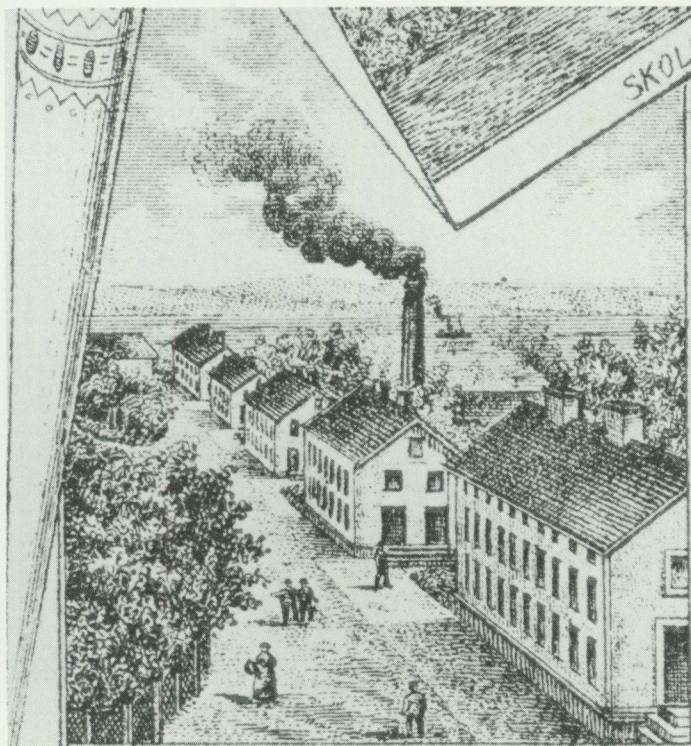
Fabriksvisslans värld

När 1800-talets arbetare kom till fabriker eller byggen var de vana vid hårt slit. Men agrarsamhällets arbete var av en speciell karaktär. Det bestämdes av årstidernas växlingar och av vädrets skiftningar. Efter perioder med oerhört långa arbetsdagar kom tider då man kunde ta det lugnare. Arbete och fritid var inte klart åtskilda; i hemindustrin kunde man t ex samtala eller sjunga under arbetet. I en ofta citerad skildring från 1857 klagar en förman vid Rydalsfabriken i Västergötland över att spinnerskorna tagit med sig den vanan: "Men kvinnorna, min herre, där ha vi svårigheter. De är inte vana vid sådant här intensivt arbete. Hemma har de alltid pratat och snattrat med varann även när de arbetar. Jag har mycket svårt att hålla dem uppmärksamma och aktsamma. Och de är fulla av hyss! Varför kan inte två kvinnor mötas utan att ta sig en svängom tillsammans?"³¹

Också hantverkarna var vana att bestämma över sina arbetstider; att ta sig en "frimåndag" var ett gammalt privilegium, och superiet var utbrett.³²

Allt detta var naturligtvis en styggelse i de nya fabriken. De dyrbara maskinerna måste utnyttjas maximalt och skötas väl. I den starkt sönderdelade arbetsprocessen fick inte några kuggar saknas och stoppa upp det hela. Att disciplinera de nya arbetarna, att få dem att passa tider och att arbeta effektivt när de var i fabriken blev en central uppgift. Förmanen vid Rydal hade föresatt sig att lyckas med sina spinnerskor: "Det kommer att ta tid, innan de blir som engelsmännen och amerikanerna... Men de kommer att lära sig."

Arbetstid och fritid skildes åt. Vid exempelvis bruken bodde smederna tätt intill sina arbetsplatser, och brukade gå hem även på korta raster. Överhuvud var det vanligt att man gick hem och åt.³³ De "nya" fabriken isolerades från det omgivande sam-

Fabriksvisslan var placerad intill arbetarbostäderna. Detalj av föregående bild.

hället. De omgavs av staket, portarna hölls låsta och arbetarna var förbjudna att lämna fabriksområdet. Även tidsmässigt drogs en skarp gräns, som markerades av fabriksvisslans tjut. Att passa tiden blev en dygd för arbetaren, kom han eller hon för sent blev resultatet kännbara ekonomiska efterräkningar. Vid Låsbolaget i Eskilstuna, där arbetsdagen började klockan sex på morgonen låstes grindarna till fabriken obehagligt fem minuter senare. De arbetare som kom för sent släpptes inte in förrän till frukost.³⁴ Detta är bara ett exempel på de särskilda rättsregler, som infördes bakom portarna eller grindarna. Många fabriker hade egna reglementen med ordningsföreskrifter och straffsatser. Böter vid olika slags förseelser var vanliga, utom vid för sen ankomst också vid spritförtäring i fabriken, frånvaro utan giltigt förfall men även, som vid Charlottenbergs bruk i Värmland vid "osnyggighet och försummad renhållning", inte bara på arbetsplatsen utan också i brukets bostäder.³⁵ Vanligt var att böter tillföll en sjuk- och begravningskassa vid fabriken. Det hela var riktat mot den gamla hantverkarkulturen med "frimåndagar", spritförtäring och självsvåldighet. Men naturligtvis kringgicks reglerna. Ännu så sent som 1929 var förhållandena vid Eriksbergs varv i Göteborg mycket fria, som en arbetare berättar:

Det första jobb jag hade var att köpa öl. Det var en varm dag, basen skickade upp mig till Stjärn, specerihandlaren vid Eriksbergs gamla bostäder. Han visade mig hålet i staketet, där jag skulle krypa igenom.

Det var så fritt på den tiden. Vi hade gemensambetsackord, jobbade tex fyra man i varje gäng. Tre gäng tillsammans med en bas för alla, han skrev ackordet.

Då var det bristfälligt kontroll här. På morgonen fick vi dra en bricka, när klockan var fyra och vi slutade fick vi lämna den tillbaka. Och vi drog varandas brickor. I mitt gäng var vi sex man. Vi var hemma en dag i veckan per man i gänget. Det var alltid en jävla slagsmål om lördagar och måndagar. Det var de två viktigaste dagarna, för det var ju i samband med helgen. Vi var hemma en dag i veckan, men skrev upp tiden på ackordet, så vi fick betalt. Förmannen visste mycket väl om det.³⁶

Arbetarklass och arbetarrörelse

Den berömde historikern E P Thompson har skrivit att den engelska arbetarklassen "skapade sig själv lika mycket som den skapades". Framväxten av ett klassmedvetande är alltså enligt Thompson väl så viktigt som den industriella revolutionen.

Den svenska arbetarklassens "yttre historia", alltså sådana saker som hur den rekyterades och hurdana dess materiella levnadsförhållanden var, är ännu till stora delar okänd, vilket luckorna och antagandena i den föregående genomgången visar. När det gäller den "inre historien", hur människorna uppfattade och reagerade på omställningsprocessen och i vilken mån man kan tala om ett klassmedvetande, är vi på ännu mycket osäkrare mark. Nästan fullständigt har denna del av arbetarklassens historia identifierats med *arbetarrörelsens*, och skildringen av denna har vanligen skett ur den segrande fackliga och politiska rörelsens perspektiv. Motståndarna har varit lätta att identifiera: det är kapitalisterna och hela det oscarianska samhällsetablissemanget. Men en pionjär som Axel Danielsson såg annorlunda på saken. Han ställde frågan: var har vi att söka våra värsta fiender, och svarade: "De finns inom arbetarklassen själv. De äro våra egna bröder, de äro de liknöjda, de försoffade, de slumrande, de ljumma, de icke tänkande arbetarna."³⁷

Skälen för den framväxande arbetarklassen att vara missnöjd med sin lott är välkända – svältlöner, som tvingade föräldrar att sända barnen till fabriksarbete, långa arbetsdagar (med nettotider på mer än 60 timmar i veckan), usla bostäder i snabbt växande städer och industrierter, nya hälsorisker (tex fosfornekrosen, som ledde till att tonåriga tändsticksarbetarskor fick sina tänder utdragna), och inte minst det brott med ett invariant levnadsmönster som den nya arbetsdisciplinen medförde. Anledning ar till protester fanns det således gott om, men samtidigt måste det, som Danielsson påpekar, ha funnits starka hinder för en organisering inom arbetarklassen själv.

Medlemmar av Luossavare-Kierunavare Arbetareförbund med fanor och standar framför det nyuppförda Godtemplarhuset i Kiruna. Foto Borg Mesch förmodligen 1903.

Antydningarna ovan om rekrytering och arbetsförhållanden kan ge en del av förklaringen till det inre motståndet. Det rörde sig helt enkelt inte om en enhetlig arbetarklass, med gemensam bakgrund, gemensamma intressen, värderingar och framtidsförhoppningar. I stället rörde det sig om en heterogen samling grupper: säsongarbetare med ena benet kvar vid småbruket eller torpet, hantverksarbetare med värderingar från en försvinnande kultur, yrkesskickliga mekaniker och reparatörer med en nyckelroll i produktionen, vuxna maskinpassare, barn från fattiga familjer. Var för sig kunde vissa av dessa grupper protestera eller organisera sig. Det var hantverkare som bildade de tidigaste fackliga organisationer-

na, och det var säsongarbetare som låg bakom den berömda Sundsvallstrejken 1879. Men för en gemensam organisering fanns ännu stora hinder. Ett var säkert: man såg industriarbetet som något övergående, som en fortsättning på säsongarbetet eller som en tillfällig fas i livet – en uppfattning som länge svarade mot objektiva drag i situationen. Förmodligen dröjde det innan man insåg att fabrikerne kommit för att stanna, och att man själv skulle förbli fabriksarbetare så länge krafterna räckte. Till den insikten bidrog antagligen både de faktiska omständigheterna och agitationen från arbetarrörelsen.

Ett annat hinder var de stora klyftorna inom arbetarklassen. Hur skulle tex mäs-

tarna och de vanliga glasbruksarbetarna kunna se att de hade samma intressen, när de inte ens kunde umgås på jämställd fot:

Såväl glasblåsar- som glassliparmästarna med sina familjer kunde ej beblanda sig med "dagsverkarna". De hade ju större inkomster, och följaktligen voro de bättre människor, åtminstone i egna ögon. Vål kunde man ha "dagsverkslunsarna" och "trashankarna" till att passa upp åt sig i hyttan, men festa eller kalasa tillsammans med dem – nej! bort det, det gick inte an, och därför kunde det ej heller bli några gemensamhetsfester.³⁸

Lönespridningen var ofta mycket stor; vid Keillers mekaniska verkstad (senare Göta-verken) hade vid sekelskiftet vissa grupper som kopparslagare, pannplåtsslagare och gjutare löner som låg i nivå med ingenjörernas eller bokhållarnas. De tidiga fackföreningarna vid varven vände sig inte heller till de relativt privilegierade arbetarna, utan till de lägre skikten, och en minskning av de stora löneskillnaderna var en grundläggande programpunkt – en tidig solidarisk lönepolitik.³⁹ Det fanns en medveten strävan att homogenisera arbetarklassen, vilket i sin tur skulle skapa förutsättningar för ett kraftfullt kollektivt agerande. Detta var förmodligen ett viktigt skäl för arbetarrörelsen att kräva förbud för barnarbete (barn under 14 år). Här kom man förmodligen i motsatsställning till många fattiga arbetare, som önskade att barnen skulle kunna bidra till familjens försörjning.⁴⁰ Detta var antagligen också en orsak till den i praktiken negativa inställningen till kvinnligt arbete; kampen för att förbjuda nattarbete för kvinnor bör troligen ses ur detta perspektiv.⁴¹

Här kunde arbetarrörelsen själv vara aktiv; det fanns andra och ännu viktigare krafter som verkade för en homogenisering av arbetarklassen. Det tycks ha varit ungefär vid sekelskiftet som den började reproducera sig själv i någon högre grad, dvs en andra generationens arbetarklass började växa fram. Den begynnande flykten från landsbygden skar av många band med den agrara miljön, och den alltmer utbredda

mekaniseringen i fabrikena ungefär från sekelskiftet gjorde att olika gruppers ställning i arbetsprocessen kom att bli alltmer likartad.

Ytterligare hinder för organiseringen var olika individuella flyktvägar eller protestformer. En var drömmen om ett bättre liv efter detta som kompensation för den nuvarande misären. Religionens inflytande var säkerligen stort; det är betecknande att de grupper som var tidigast fackligt och politiskt organiserade, nämligen hantverksarbetarna i städerna, också var de enda som under 1880-talet inte var särskilt kyrksamma.⁴² Arbetarrörelsens hållning till kyrkan, i synnerhet till statskyrkan, var konfliktfylld och vacklande, och frågan är om det inte snarare var andra krafter i samhället, som litet vagt kan sammanfattas med ord som sekularisering och upplösning av traditionella normer, som här banade vägen.

Att smita från arbetet, att spela kort eller berusa sig under arbetstid var mer individuella protestyttringar. Den framväxande arbetarrörelsen vände sig skarpt mot allt sådant. Så kritiserade sågverksarbetarnas förening i Hudiksvall 1898 "medlemmar som är supiga och uppstudsiga mot förmän". Var och en borde "akta sig därför så mycket som möjligt och sköta sig så gott som möjligt, då föreningen måste stå på den rättvisa sidan". Att fiffla med arbetstiden fördömdes: "vi bör hålla ut tiden, det är vår skyldighet att som föreningsmedlemmar respektera den tid som är antagen", förklarade en annan fackavdelning, och kortspel under arbetstid "ansågs högst opassande och kunde av organiserade arbetare på inga villkor försvaras".⁴³ I mångt och mycket hade fackföreningar och företagare skarpt motsatta intressen, men i *synen på arbetet* sammanföll fabriksreglementena och de fackligt aktivas hederskodex – om man så vill en tidig yttring av "den svenska modellen".

Noter

- 1 Bursell 1974 s 59, 64. Lancashiresmidets utbredning 1948 se s 49.
- 2 För en uppvärdering av manufakturerna se Nyström 1955.
- 3 Allmänt: Adamson 1982. Om redskapsförbättringar redan under 1700-talet se Gadd 1983.
- 4 Gadd 1983 s 245–246.
- 5 Koncept till fabriksstatistik 1851, Marks kronofogdearkiv vol 257, landsarkivet i Göteborg och Där färdvägar mötas 1981 s 358–373. Värdet av fabriksstatistikens uppgifter om antalet arbetare är oklart; enligt Där färdvägar mötas s 239 hade Källäng ett trettiotal väverskor. – I en jaquardvävstol styrdes vävningen av ett "hålkort", som gjorde det möjligt att tillverka mycket komplicerade mönster.
- 6 Marks kronofogdearkiv vol 256, landsarkivet i Göteborg.
- 7 Om hemvävningen se A:son Palmqvist 1982.
- 8 För en utförligare katalog se tex Isacson-Magnusson 1983 s 74–77, 81–88.
- 9 Enligt Schön 1979 s 206 svarade hemvävningen ännu 1870 för mer än 60 % av den totala produktionen av bomullsvävnader i Sverige.
- 10 Eskilstuna, se Berglund 1982 s 96–97, Sjuhäradsbygden Schön 1979.
- 11 Winberg 1975 s 185.
- 12 Fritz 1977 s 21, 27.
- 13 Cornell 1982 s 308–313.
- 14 Fritz 1969.
- 15 Svensson 1983 s 28, Isacson-Magnusson 1983 s 18–20.
- 16 Citerat efter Svensson 1983 s 33–34.
- 17 Isacson-Magnusson 1983 s 21.
- 18 Isacson-Magnusson 1983 s 161, S-O Olsson 1983 s 78 (soldater har räknats som jordbrukare).
- 19 Detta har särskilt framhävts av Isacson-Magnusson. Ett problem är att veta hur t ex en småbrukare som samtidigt ägnade sig åt smide klassificerades i undersökningen.
- 20 Svensson 1983 tab 16 s 70–71.
- 21 Citerat efter Berglund 1982 s 90.
- 22 Citerat efter Berglund 1982 s 88, 89–90.
- 23 Annons från 1859, se Berglund 1982 s 157 n 48.
- 24 Detta skrevs 1871 eller 1872. Se Berglund 1982 s 103.
- 25 Efter L Olsson 1980 s 149–150.
- 26 Om hemarbetet se Berglund 1982 s 157–158, 164.
- 27 Efter Berglund 1982 s 289.
- 28 Berglund 1982 se 297, L Olsson 1980 s 148 n 3.
- 29 Efter L Olsson 1980 s 136.
- 30 Cornell 1982 s 115–116.
- 31 Citerat efter MaskinMakt 1977 s 19.
- 32 Isacson-Magnusson 1983 s 163.
- 33 Bursell 1974 s 107, Berglund 1982 s 261.
- 34 Isacson-Magnusson 1983 s 164.
- 35 Berglund 1982 s 251.
- 36 Efter Svensson 1983 s 210.
- 37 Citerat efter Gaunt 1981 s 16. Gaunt har inlett en kritik av det traditionella synsättet.
- 38 Efter L Olsson 1980 s 75–76.
- 39 Svensson 1983 s 58, 112–113.
- 40 L Olsson 1980 s 165–166.
- 41 Qvist 1978 s 139.
- 42 Gustafsson 1953.
- 43 Efter Gaunt 1981 s 17.

Litteratur

- Adamson, R*, Före den stora industrialismens tid. Fataburen 1982.
- A:son Palmqvist, L*, Från förläggarverksamhet till textilindustri i Sjuhäradsbygden. Fataburen 1982.
- Berglund, B*, Industriarbetarklassens formering. 1982.
- Bursell, B*, Träskoadel. 1974.
- Cornell, L*, Sundsvallsdistriktets sågverksarbetare 1860–1890. 1982.
- Där färdvägar mötas*. En bok om Örby och Ske-ne. 1981.
- Fritz, M*, Kirunagruvornas arbetskraft 1899–1905. 1969.
- Fritz, M*, Arbetskraften vid Domnarvets Jernverk 1873–1878. Ekonomisk-historiska studier tillägnade Artur Attman. 1977.
- Gadd, C-J*, Järn och potatis. 1983.
- Gaunt, D*, Från proletariat till arbetarklass. Sågverksarbetarminnen från Gävleborg. 1981.
- Gustafsson, B*, Socialdemokratien och kyrkan 1881–1890. 1953.
- Isacson, M – Magnusson, L*, Vägen till fabriker-na. 1983.
- MaskinMakt*. Utställningskatalog. 1977.
- Nyström, P*, Stadsindustriens arbetare före 1800-talet. 1955.
- Olsson, L*, Då barn var lönsamma. 1980.
- Olsson, S-O*, Husqvarna arbetare 1850–1900. 1983.

Qvist, G, Konsten att blifva en god flicka. 1978.
Schön, L, Från hantverk till fabriksindustri.
1979.

Svensson, T, Från ackord till månadslön. 1983.
Winberg, C, Folkökning och proletarisering.
1975.

Who became an industrial worker?

The author discusses certain features in the Swedish industrial break-through in the second half of the 19th century and how they led to a very heterogeneous working class.

At many places, not only on civil engineering work such as canal and railroad construction, but also in industries such as the sawmills on the Norrland coast and the iron ore mines in Lapp-land, seasonal workers were employed who lived on their own farmsteads or crofts during part of the year. In the iron mills in central Sweden handicraft production and several centuries old patriarchal traditions lived on for a long time. In many mechanical engineering shops, too, production continued for a long time on a handicraft basis, which led to great differences between fairly well paid skilled workers and relatively unskilled understrappers and labourers. A major survey of the Swedish engineering industry around the year 1900 shows that unskilled workers were to a very large extent born in farming homes whereas the skilled probably stemmed from craftsmen or workers in the very earliest engineering shops.

But some factories, such as the hardware factories at Eskilstuna in central Sweden, went in for mass production of standard articles at an early stage and attempted to eliminate the need for skilled workers. They therefore imported labour-saving machines, often from the USA, which were operated by "machine-minders".

Another example is the well known match factory at Jönköping, which originally used child labour on a large scale but in due course itself designed machines which mechanized increasing numbers of operations. But this was presumably an unusually advanced factory; at many places child labour lived on until the end of the 19th century and parts of the manufacture were often put out to work in the home.

The very heterogeneous composition of the working class was for a long time an obstacle to the emergence of a workers' movement. At the turn of the century, however, things were starting to change. Seasonal work was on the decline at many places and was being replaced by permanent employment; the early handicraft production was giving way more and more to modern mechanical methods with a more uniform work force. At least in the engineering industry around 1900 a second generation of factory workers was beginning to emerge. The disappearance of child labour also contributed to homogenization of the working class. All of this created objective conditions for the break-through of the workers' movement at the turn of the century. The subjective element was also important: the workers' movement took an active part in equalization of the large wage differences within worker groups and, in its agitation, emphasized in general the common interests of the working class.

Järnvägarna – en förutsättning för industrialiseringen

Barbro Bursell

Den kraftiga tillväxten inom svensk industri från omkring 1870-talet som brukar få beteckna det industriella genombrottet i vårt land hade sin orsak i flera faktorer. Bl a inträdde med detta årtionde en ekonomisk högkonjunktur baserad på en stark utländsk efterfrågan på svenska exportvaror. Men industrialiseringen hade också sin grund i tillgång på kapital, arbetskraft, nya energikällor och ny teknologi. Ett viktigt villkor för industrins expansion var ett nytt transportsystem som skulle kunna leverera en ökande volym av råvaror till företagen och snabbt kunna distribuera de färdiga produkterna till marknaden.

Ett sådant transportsystem erbjöd vid denna tid de nya järnvägarna. I Sverige liksom i andra länder gick utbyggnaden av industrin hand i hand med en utbyggnad av järnvägsnätet. Järnvägarna medförde sänkta transportkostnader, möjligheter till ny lokalisering av industrin och därmed skapandet av nya ekonomiska resurser. Järnvägsbyggandet innebar också ökad efterfrågan på produkter från den inhemska skogs-, järn- och verkstadsindustrin. Man kan därför betrakta det nya transportsystemet som ett "industriellt utvecklingsblock" som existerade inom ramen för den allmänna industrialiseringsprocessen. I det följande skall jag illustrera vad järnvägarna betydde för en sektor av näringslivet under 1800-talet, nämligen järnhanteringen.

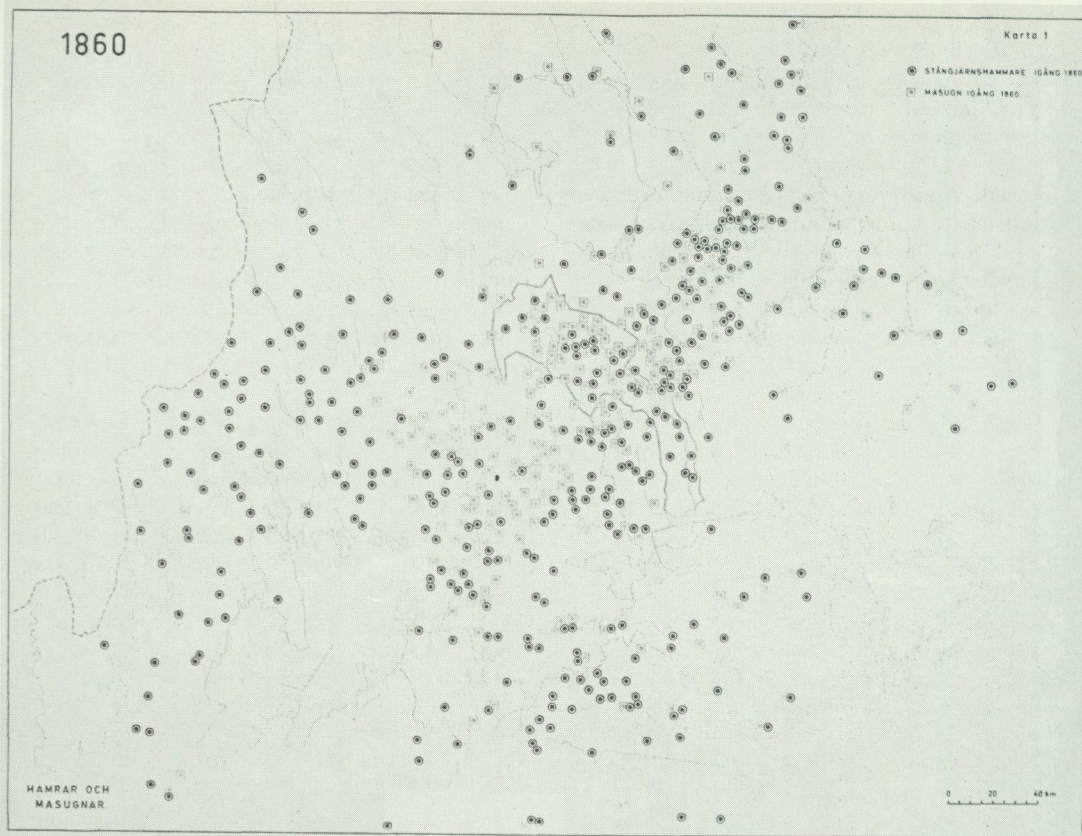
Järnhanteringen vid 1800-talets mitt

Den svenska stångjärnstillverkningen som sedan århundraden var en hörnsten i landets export och ekonomi gick med 1800-talet in i en kris orsakad av de nya engelska

metoderna att framställa järn med stenkolk som bränsle. De enda möjligheterna för de svenska järnbruken att överleva den utländska konkurrensen var att rationalisera och genomföra tekniska förbättringar. En sådan var lancashiresmidet, som visserligen var en hantverksmässig metod, men som sedan den på 1860-talet börjat kombineras med valsverk för uträkning av järnet skapade förutsättningar för en standardiserad produkt av hög kvalitet. Därmed undanröjdes för tillfället den hotfulla marknadsituationen.

Samtidigt inleddes en inte mindre dramatisk konkurrens mellan järnbruken. På 1840-talet föll det s k privilegiesystemet, som med en snårskog av regleringar syftat till att maximera varje enskilt bruks produktion. Vägen låg nu öppen för en ökad tillverkning och fri konkurrens mellan bruket. Järnhanteringen var vid denna tid utspridd på ett mycket stort antal mycket små enheter; vid mitten av 1840-talet fanns inte mindre än ca 220 masugnar och 500 stångjärnsbruk i landet. Tillverkningen vid de senare var blygsam, i medeltal bara ca 170 ton per år.

Då produktionen släpptes fri steg brukens efterfrågan på malm, tackjärn och kol. Men det var bara de bäst belägna och "utvecklingsbara" företagen som drog till sig några investeringar, och som sådana betraktades de som hade tillgång till råvaror och låga transportkostnader. Även i ett senare skede under 1800-talet, då de nya götjärnsmetoderna (bessemer- och martinmetoderna) ställde i utsikt en total omläggning, mekanisering och effektivisering av tillverkningen, var det i hög grad just *transportmöjligheterna* som blev avgörande

Vid 1800-talets mitt var den svenska järnhanteringen utspridd på ett mycket stort antal mycket små produktionsplatser. Kartan visar de mellansvenska stångjärnshamrar och masugnar som var igång 1860. Det var bara ett fåtal av dem som skulle överleva den stora "bruksdöden" som drog fram genom Bergslagen under 1800-talets andra hälft. Möjligheterna att klara krisen var nära förknippad med brukens läge och tillgång till rationella och billiga transporter. Efter Eriksson 1955.

för var satsningarna skulle ske. Det transportsystem som på 1800-talets mitt härskade i Bergslagen var föråldrat och utgjorde en väsentlig hämsko på järnhanteringsens expansionsmöjligheter.

Järnhanteringsens transportproblem

Trots att vårt land internationellt sett hade goda land- och sjötransporter var transport-

systemet en källa till problem inom järnhanteringen. Brukens hela existens stod och föll med deras möjligheter att ordna sina kommunikationer. Det färdiga stångjärnet skulle inte bara transporteras till utskeppningshamnarna vid kusten – främst Stockholm, Göteborg och Gävle – utan även i själva produktionsledet fanns ett avsevärt internt transportbehov.

Många bruk hade inte egen masugn utan

var beroende av köptetackjärn som skulle forslas fram till platsen. Andra ägde visserligen hyttor men dessa låg ofta långt borta från bruken, vid gruvorna. Transporterna kunde emellertid också gälla malmen. Så var tex fallet för de norrlandsbruk som baserade sin tillverkning på dannemoramalm och måste transportera råvaran över långa avstånd. Slutligen skulle all träkol som behövdes som bränsle vid hyttor och hamrar forslas fram ur skogarna. Eftersom koltransporterna var dyra och kolen dessutom inte tålde att lastas om var det nödvändigt för bruken att de *lokalt* kunde producera den kol de behövde. (Det var bl a detta förhållande som bestämde brukens ofta så isolerade läge i skogsbygderna.) Tillgången på träkol var ett livsvillkor för bruken och, som Artur Attman påpekat, var det ända till 1800-talets mitt deras möjligheter att organisera kolningen och de lokala koltransporterna som avgjorde deras produktionsmöjligheter.

Det bör även nämnas att bruken ju också var beroende av livsmedelstransporter från omvärlden. Trots att de genom sina lantbruk i hög grad var självförsörjande enheter behövdes alltid tillskott av salt, sill och andra varor.

Hur mycket tankar en dåtida brukspatron ägnade åt olika körslor kan man få en inblick i genom att läsa Anders Fahlbecks krönika från sin hytta i Mögsjön i Värmland 1793–94. Här är malm-, kol- och järntransporterna ett av de huvudämnen som författaren ständigt återkommer till och det är slående hur *bräckligt* hela detta transportsystem ändå var eftersom det i så hög grad var beroende av väderleken och vägföret. "Rägnet tilltog mer och mer,/ genomblöta alla blir/ som på vägen ute färdas/ men ändock alt, måste uthärdas/ för att Kohl tilräckligt få/ så att Hyttan jämt kan gå", skriver han i december 1793. Dagen därpå försökte han förgäves muta forkarlarna med brännvin för att få dem ut på sjön, där vattnet på isen nu stod upp till buken på hästarna.

Brukens färdigprodukter – stångjärnet – krävde de längsta transporterna. De ägde

främst rum sommartid, då hamnarna var isfria och järnet alltså kunde skeppas ut omgående och därför betingade de högsta priserna. De "interna" leveranserna av malm, tackjärn och träkol utfördes däremot i huvudsak på vinterföre. Transporterna var både tids- och kostnadskrävande. Forlönerna var höga och dessutom var det inte alltid lätt att få tag på forkarlar. Även om det som Weinhagen säger, "måste ha varit väldiga karavaner av forbönder, som dragit fram på bergslagsvägarna" kunde det tillfälligt råda stor brist på forkarlar. På Ramnäs bruk i Västmanland blev på det viset ett år flera tusen skeppund järn liggande i väntan på att foras ner till Västerås. För bruken i Kolbäckens vattenområde blev därför Strömsholms kanal i slutet av 1700-talet något av en revolution på transporterens område. I Ramnäs kunde man nu hämta allt sitt tackjärn från Västerbergslagen på kanalen och frakta allt sitt stångjärn kanalvägen till Mälaren. Motsvarande betydelse fick Göta kanal något senare för bruken kring Vättern.

Transportleder

Eftersom sjötransporterna var billigare än landtransporterna försökte man även på andra håll att så mycket som möjligt utnyttja vattenvägarna – även om det kunde medföra många och dryga omlastningar mellan vattendragen. Det var också för att sammanbinda vattenvägarna som de första järnvägarna anlades i Bergslagen. De var hästdragna sk tramways eller "rallvägar", som tillsammans med sjötransporterna bildade en slags sammansatta trafikleder och sådana kom så småningom att genomkorsa Bergslagen. Ivar Andersson har skildrat hur omfattande de transporter var som skulle till för att hålla produktionen igång inom Uddeholmsbolagets vidsträckta domäner. Att här inte sparades någon mänsklig möda framgår bl a av att malmpråmarna ofta måste "trälas", dvs släpas med handkraft utmed älvvägarna, både med och motströms. Vissa förbättringar genomfördes visserligen, bl a genom införskaffan-

Arbetslivet på de gamla järnbruken har varit ett omtyckt motiv bland konstnärer. Här återges två målningar som visar forkörning i Bergslagen. Dessa transporter var livsviktiga för brukens produktion och utgjorde ett ständigt aktuellt problem för bruksägarna. Ovan. "Blacken", oljemålning av G Ankarcrona (1869–1933).

Th. "Malmkörning i Västmanland", oljemålning av J W Wallander (1821–88).

det av en ångslup som kunde dra pråmsläpen, men ett stycke in på 1800-talets andra hälft var ändå hela detta transportsystem "urvuxet".

Ett annat exempel på hur komplicerat transportarbetet var ger landshövdingen i Örebro län, som 1856–60 beskriver Nya Kopparbergs svårigheter att få ut sina produkter till järnvägsstationen i Frövi. Hans rapport citeras då och då i litteraturen men förtjänar att återges ännu en gång då den ger en blyxtbelysning av problemens vidd:

Från kyrkan i Nya Kopparberg fraktades

varorna till Blåmansbäcken landvägen 3/4 mil, därefter över Norr- och Sörsjöarna 1 mil, så på körväg 1 mil till Gösarhyttan och därifrån med båt på Storån 3/8 mil till Jönshyttan, vidare förbi Jönshyttefallet 1/16 mil på körväg, åter med båt på Storån till Lindesberg 1/2 mil, på landsvägen 3/4 mil till Vedevågs bruk, till Vedevågssjön 1/16 mil på ny körväg, därifrån över Vedevågssjöarna 1/2 mil och slutligen 3/8 mil på ny körväg till Frövi station!

Sedan järnvägen Frövi–Ludvika anlagts (1873) kunde hela denna invecklade trans-

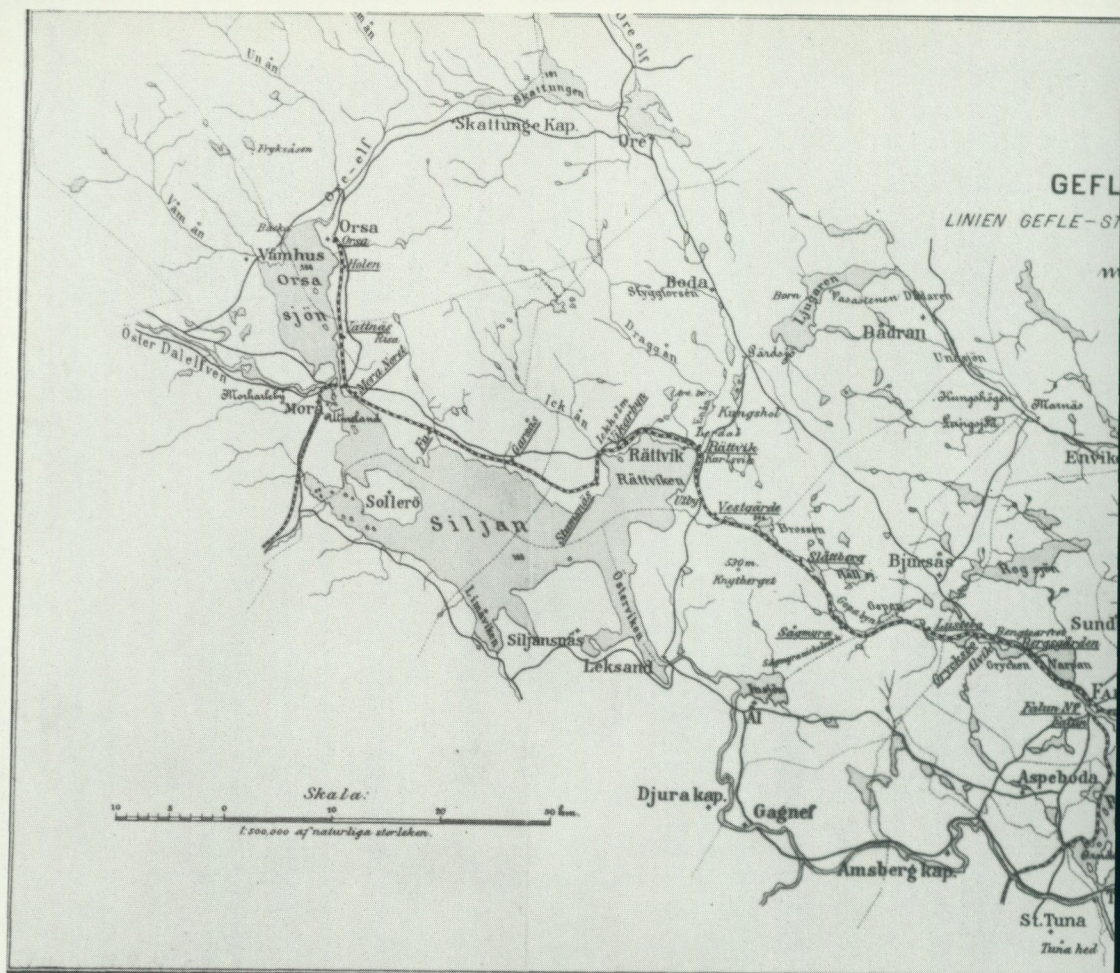
portväg med åtta omlastningar och tio olika transportmoment överges. Det är inte svårt att inse vilken enorm förbättring, för att inte säga revolution, som ägde rum på transporterens område genom järnvägar- nas tillkomst.

Järnvägsbyggandet

Jämfört med många andra länder kom Sverige sent igång med järnvägsbyggandet. I England öppnades den första järnvägen för trafik 1825 och några år därefter inledde Frankrike, Belgien, Tyskland och USA sina banbyggen. Hos oss var järnvägarna visserligen på tal redan i slutet av 1820-talet, då det i riksdagen lades en motion om en "jern-railvägs anläggning" mellan Vättern och Hjälmaren, men vid den tiden satte man fortfarande sin tro till kanalerna. Det skulle dröja ytterligare tjugo år, till 1847/48 års

riksdag, innan man insåg att den enda radikala lösningen även i vårt land var att bygga ett järnvägsnät. "Förseningen" hade dock det goda med sig att de svenska järnvägarna kom att byggas med större planmässighet och säkrare finansiering än på många andra håll.

Flera av de allra första järnvägarna byggdes i Bergslagen och tillkom på enskilt initiativ, så tex Frykstad-Klarälven (1849) och Kristinehamn-Sjöandan (1850) som båda var hästbanor samt Nora-Örebro (1856), Kärrgruvan-Ängelsberg (1856) och Ludvika-Smedjebacken (1860), av vilka de båda senare hade kontakt med Strömsholms kanal. Ett annat viktigt banbygge var den sk Gävle-Dalabanan mellan Gävle och Falun som stod färdig 1859. Bland intressenterna fanns bla ägarna till flera stora bruk: Forsbacka, Sandviken, Hofors och Stora Kopparbergs Bergslag.

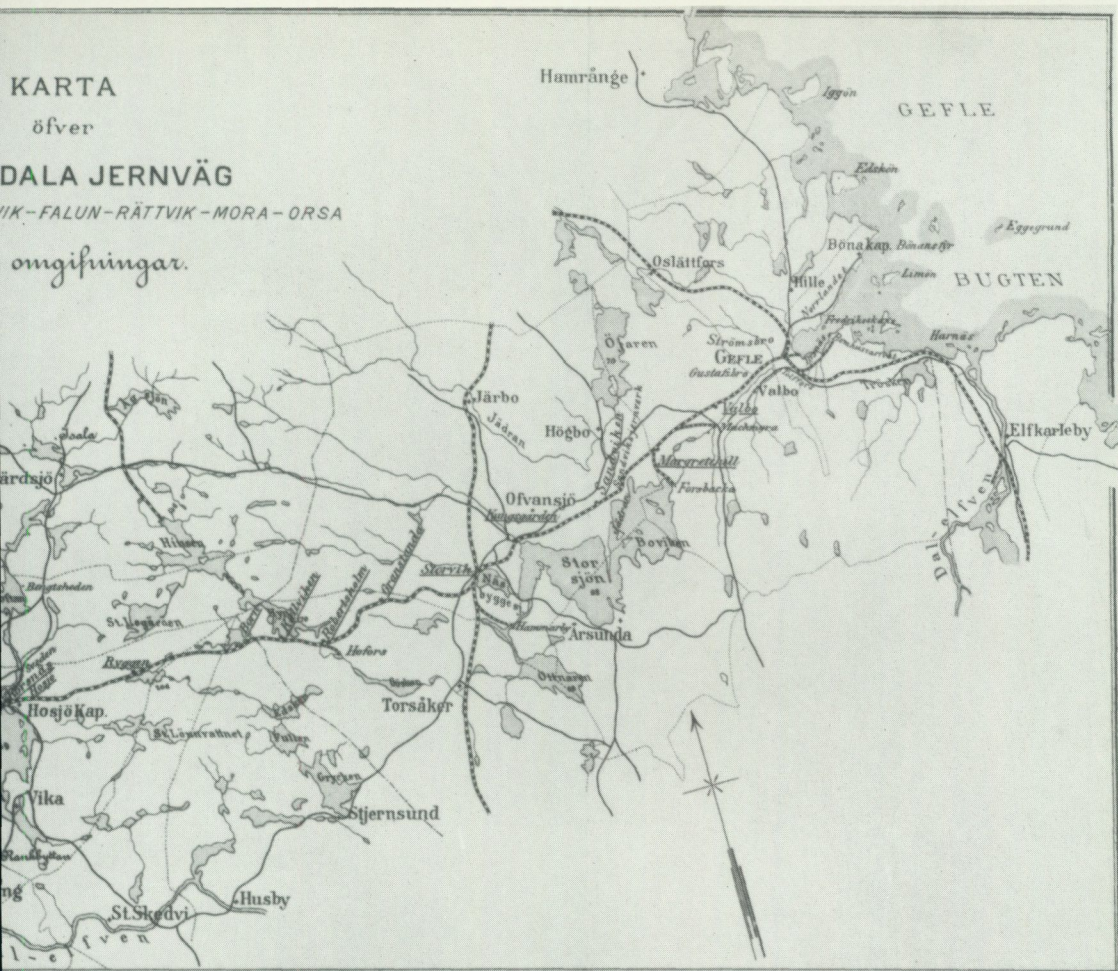

Gävle-Dalabanan som stod färdig 1859 var den första stora järnväg som byggdes på enskilt initiativ. Bland tillskyndarna fanns flera bruksägare i området.

De första statsbanorna var Göteborg–Jonsered och Malmö–Lund som båda öppnades för trafik 1856. Beslutet att staten skulle bygga och äga ett nät av stambanor hade fattats 1854, då det också slogs fast att bibanor skulle få anläggas av enskilda företagare.

Sedan stambanornas sträckning beslutas gick det statliga järnvägsbyggandet mycket raskt. Västra stambanan mellan Stockholm och Göteborg stod klar 1862 och

två år senare den södra mellan Falköping och Malmö. Den nordvästra stambanan mellan Laxå och norska gränsen öppnades för trafik 1871, den östra mellan Katrineholm och Nässjö 1874 och året därpå den norra från Stockholm och upp till Storvik. Åran för denna snabba utbyggnad brukar tillskrivas Nils Ericsson som var chef för Statens Järnvägsbyggnader 1855–62 och som genom sin fullmakt att ensam leda arbetena kunde skapa en mycket funktions-

duglig organisation. Genom bl a hans försorg utfördes banbyggnaderna med så hög standard beträffande kurvradier, spårvidder m m att stambanenätet kunnat bibehållas utan större ombyggnader i mer än hundra år.

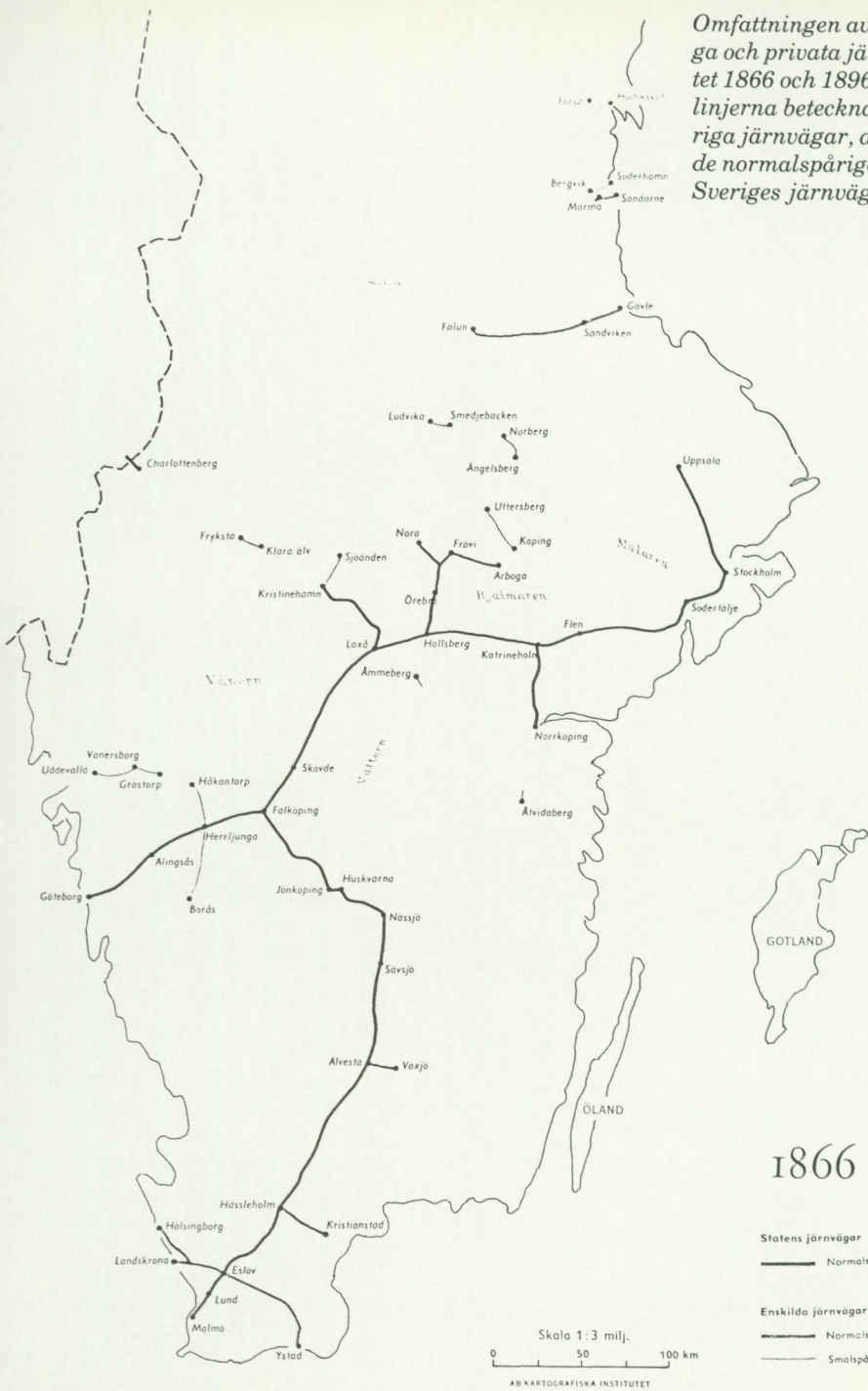
Den norra stambanans vidare sträckning orsakade stridigheter i riksdagen och mötte även ekonomiska och praktiska problem men stod klar fram till Boden 1894. År 1902 kunde malmbanan mellan Gällivare och Ofotensfjorden öppnas för trafik.

Parallellt med det statliga järnvägsbygandet pågick det enskilda med stor intensitet. Från 1870-talet erbjöd staten goda

ekonomiska bidrag, vilket ledde till att den privata verksamheten vid denna tid till och med överflyglade den statliga. Nu anlades bl a ett stort antal "tunga" järnvägar för att lösa Bergslagens transportproblem, tex Bergslagsbanan (Falun-Göteborg), Frövi-Ludvika, Nora-Karlskoga och Bredsjö-Degerfors samt Oxelösund-Flen-Västmanland och Stockholm-Västerås-Bergslagens järnvägar.

1870-talet blev över huvud taget det främsta järnvägsbyggnadsdecenniet. Då anlades i medeltal 400 kilometer järnvägar varje år. Rekordåret 1874 byggdes inte mindre än 1000 kilometer. Andra stora

Omfattningen av det statliga och privata järnvägsnätet 1866 och 1896. De smala linjerna betecknar smalspåriga järnvägar, de tjockare de normalspåriga. Efter Sveriges järnvägar 100 år.

1866

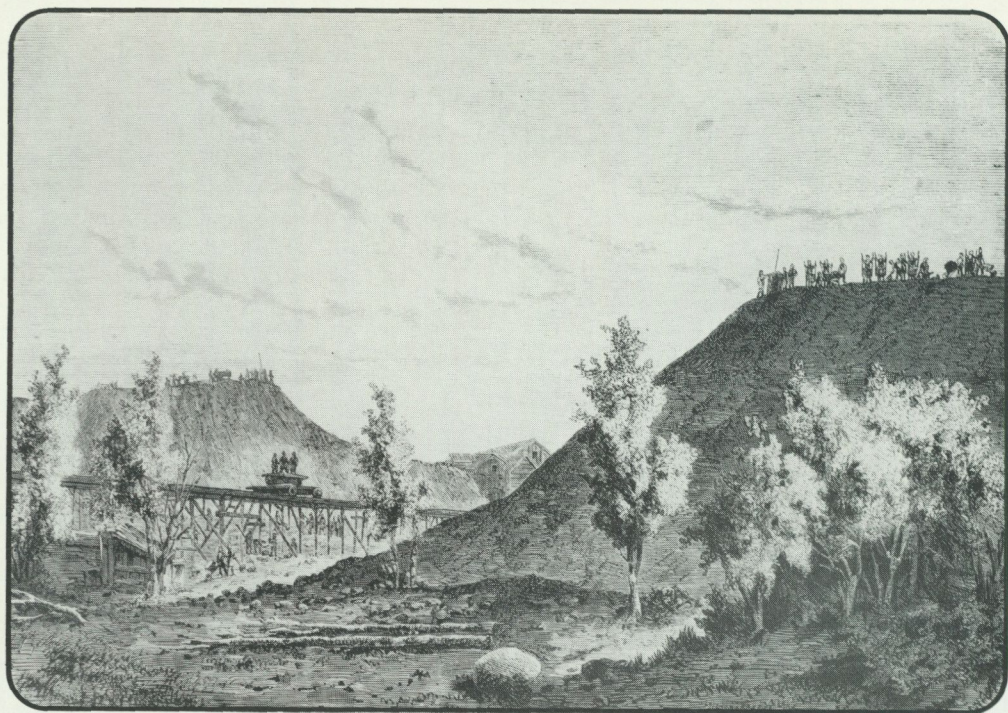
Statens järnvägar
 ——— Normalspår
 Enskilda järnvägar
 ——— Normalspår
 ——— Smalspår

Skala 1:3 milj.
 0 50 100 km

AB KARTOGRAFISKA INSTITUTET

1896

Det intensivaste järnvägsbyggnadsdecenniet var 1870-talet. Då anlades ett stort antal privata järnvägar för att lösa transportproblemen i Bergslagen, där det gamla transportsystemet inte längre räckte till för den ökande produktionen. En viktig järnväg var Bergslagsbanan mellan Falun och Göteborg som invigdes 1879.

byggnadsperioder inföll på 1890-talet, 1900–1915 samt på 1920-talet. Järnvägs-epoken avslutades 1937, då den sista stora järnvägen, Inlandsbanan, invigdes. Året därpå nådde den sammanlagda banlängden sin kulmen med 16 886 kilometer – men då hade redan nedläggningsepoken inletts.

Järnvägarna och järnhanteringen

Det var framför allt det tunga, skrymmande och i förhållande till sin vikt inte så värdefulla varorna som med järnvägarna fick helt nya transportmöjligheter. I vårt land, där industrin i så hög grad baserades på sådana råvaror, fick detta förhållande en alldeles speciell betydelse – även om man till en början inte hade trott att malm och

timmer skulle komma att fraktas med järnväg i någon större omfattning. Redan vid sekelskiftet utgjordes dock så gott som hälften av godstrafiken (på statsbanorna) av just malm och trävirke.

För järnhanteringen blev järnvägarna inledningen till en helt ny epok. Med de många banor som anlades i Bergslagen försvann, som Heckscher säger, ”hela det tunga och hjälplösa transportsystemet”. Industrin kunde börja arbeta under helt nya förutsättningar. De snabba, billiga och regelbundna järnvägsförbindelserna sänkte kostnaderna för godstransporter till omkring en fjärdedel av vad landsvägstransporterna kostat vid 1800-talets mitt. Viktigare för den fortsatta utvecklingen var dock att det var först med järnvägarna som

bruken verkligen kunde öka sin produktion. Det gamla transportsystemet var anpassat till en konstant tillverkningsnivå och förslog inte då efterfrågan på råvaror ökade. Detta gällde inte minst behovet av träkol. Produktionen bestämdes ju tidigare i hög grad av möjligheterna att lokalt skaffa fram tillräckligt med bränsle. Med järnvägarna upphörde plötsligt beroendet av lokala skogsresurser, nu gick det att frakta kol över mycket stora avstånd. De mellan-svenska bruken kunde börja utnyttja skogarna i tex Dalarna och Norrland och blev därmed på ett helt annat sätt än tidigare "utvecklingsbara".

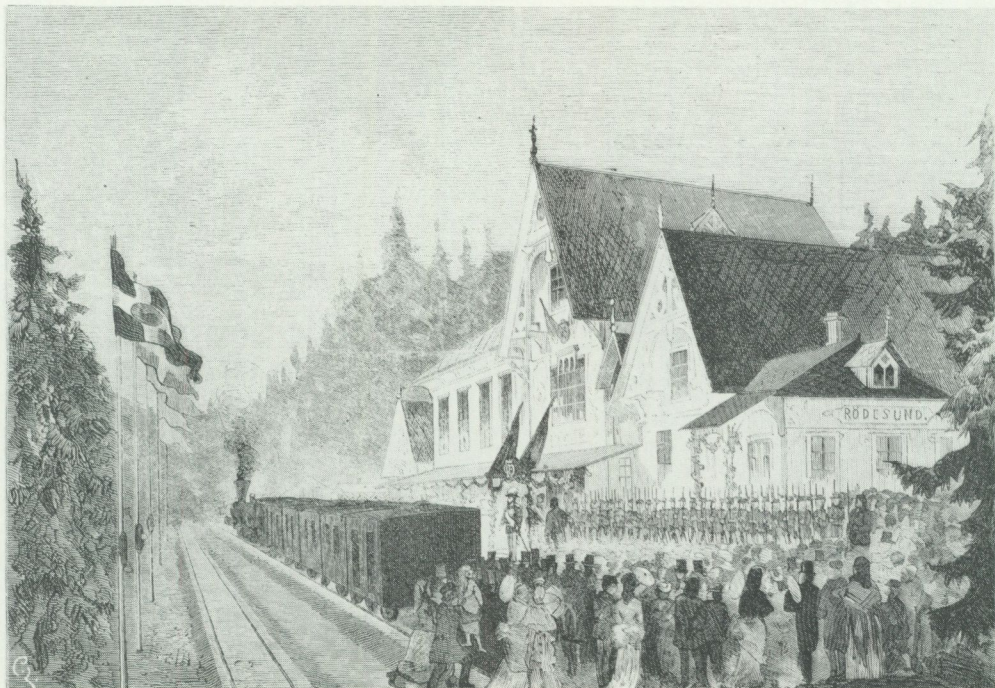
Det var emellertid inte bara en produktionsökning som måste till för att järnhand-teringen skulle kunna överleva i den inter-nationella konkurrensen utan också en väldig strukturrationalisering, då den ökande

tillverkningen koncentrerades till ett färre antal massproducerande företag. Denna konsolidering hade aldrig kunnat äga rum utan de nya transportmöjligheterna. Det är betecknande att en motivering för Bergs-lagsbanans tillkomst var nödvändigheten av att "förändra hela sättet för tillverkning-en, koncentrera arbetet på ett mindre antal stora verkstäder och driva dessa... på ett fullt fabriksmässigt sätt". Först med järn-vägarna blev det ju möjligt med massgods-transporter över långa avstånd och att till ett stort verk frakta tillräckliga kvantiteter av malm, träkol och tackjärn.

"Bruksdöden"

Koncentrationen innebar att många små "icke utvecklingsbara" bruk lades ner. Den veritabla företagsdöd som gick fram över

"Sköfde-Karlsborgsbanans invigning den 26 juli 1876: H. M. Konungen förklarar, från Rödesunds station, stambanenätet mellan södra och mellers-ta Sverige fullt färdigt." Teckning av Carl Larsson för Ny Illustrerad Tidning 1876.

Bergslagen under 1800-talets andra hälft brukar också kallas för "bruksdöden". Den berörde järnhanteringsens samtliga led: gruvorna, hyttorna och hamrarna. Vid sekelskiftet hade antalet gruvor och masugnar halverats och 1913 tillverkades mer än 90 procent av landets smältstycke- och götproduktion vid så få som 37 anläggningar!

"Bruksdöden" medförde en utgallring av de små och isolerade driftsenheterna men även av äldre teknik till förmån för rationellare tillverkningsmetoder. Först slogs tysk- och vallonsmidet ut av lancashiresmidet och sedan gick lancashirebruken samma öde till mötes i konkurrensen med de moderna götjärnverken. De senare fick sitt

genombrott på 1870- och 80-talen. Enligt Gösta A Eriksson var "bruksdöden" under 1800-talets sista år i ännu högre grad än tidigare förknippad med företagets transportsituation: bruk som då hade höga transportkostnader betraktades över huvud taget inte som tänkbara investeringsobjekt.

De nya järnverken

Tack vare järnvägarna kunde flera av de nya järnverken lokaliseras till redan befintliga bruksorter men i många fall skedde också stora nyetableringar. Exempel på sådana är bla Domnarvet, Sandviken och

Med järnvägarna fick järnhanteringen helt nya utvecklingsmöjligheter. Bla gick det nu att frakta träkol till bruken över långa avstånd och därmed upphörde det tidigare beroendet av begränsade, lokala skogsresurser. Bilden visar en godsvagn och bakom den (uppe på banvallen eller på en lastbrygga) en hästtransport med träkol. Gammelkroppa, Värmland. Foto Jernkontoret.

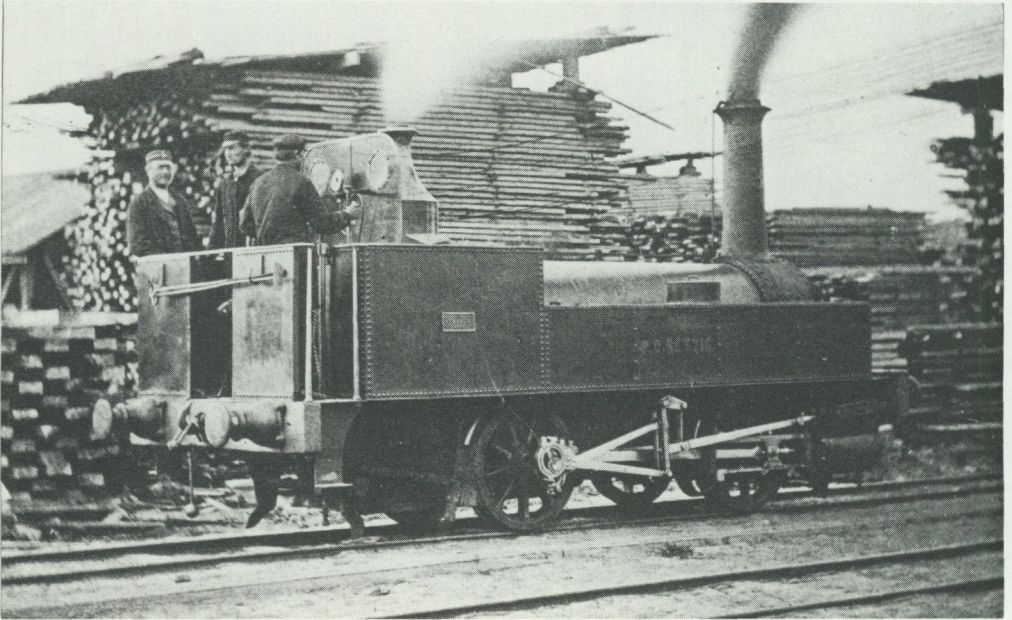
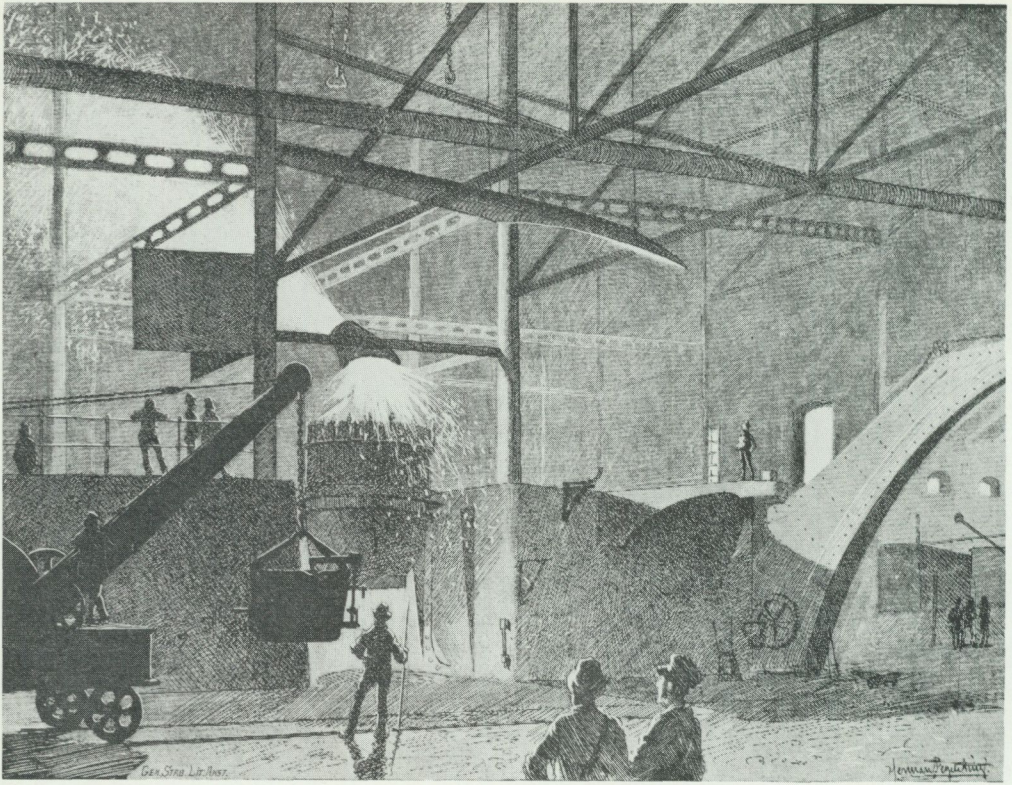

För de bruk som kämpade för att överleva kriserna i järnhanteringen under 1800-talets slut var det ett livsvillkor att ha tillgång till järnvägs-transporter. Bilden visar Gisslarbo station i Västmanland 1908. I bakgrunden skymtar Gisslarbo bruk. Foto Järnvägsmuseet.

Hagfors. Ett gemensamt drag vid dessa verks tillkomst var att stor hänsyn togs till järnvägsförbindelserna. Domnarvet förldes till Bergslagsbanan, Sandviken till Gävle-Dalabanan och Hagfors till Nordmark-Klarälvens järnväg.

Dåtidens bruksledare var över huvud taget tvungna att samtidigt arbeta med frågor som gällde metodernas modernisering, driftens koncentration och transportmöjligheterna. "De hängde", som Ivar Andersson påpekat, "oupplösligt samman". Beträffande transporterna gällde det inte bara att snabbt få ut produkterna på marknaden utan i lika hög grad de inre kommunikationerna: "De måste bättre än hittills svara mot produktionens stigande kvantitet och det ökade behovet att snabbt bringa produkten från råvaran till det färdiga stadiet, så att den långa och i sig dyrbara tillverkningstiden förkortades."

Det fanns också bruk som klarade sig genom "bruksdöden" genom att behålla gamla tillverkningsmetoder och komplettera dem med manufakturtilverkning. Ett sådant var det tidigare nämnda Ramnäs i Västmanland, där det på 1870-talet pågick ett intensivt nydaningsarbete. I slutet av 1860-talet hade ett stort valsverk anlagts för uträkning av det egna lancashirejärnet och genom olika investeringar, bl a inköp av hyttor och gruvandelar, kunde produktionen öka avsevärt; den var i slutet av 1870-talet tidvis den största i landet. År 1876 började man vidareförädla järnet till kätting, en produkt som fann god avsättning inom den växande sjöfarten. Denna satsning var ett viktigt skäl till att Ramnäs klarade sig igenom kriserna i järnhanteringen, men även det förhållandet att bruket hade ett så gott läge ur transportsynpunkt. Det fick en egen station på Stock-

holm-Västerås-Bergslagens järnväg – i vars byggande bruksledningen varit djupt engagerad – och som invigdes alldeles samma år som den nya kättingfabriken.

Verkstadsindustrin

Järnvägarna har också ur en annan synvinkel gynnat industrin, nämligen som *köpare* av dess produkter. Det gäller i synnerhet den mekaniska verkstadsindustrin, som fick ta emot stora order på bl a lokomotiv, vagnar och järnvägsskenor. Hans Modig, som studerat järnvägarnas efterfrågan på den svenska industrin, menar dock att det nog framför allt var behovet av reparationsverkstäder som blev mest betydelsefullt för industrins utveckling. I början av 1900-talet fanns inte mindre än 98 järnvägsverkstäder med mindre än 100 arbetare, 10 med 100–300 arbetare och 4 (som tillhörde SJ) med mer än 300 arbetare.

Genom exempel från järnhanteringen har jag försökt visa att järnvägarna var en grundläggande förutsättning för industrialiseringens genombrott och expansion från omkring 1870-talet. Men förutom uppsvinget inom själva industrin banade järnvägarna också vägen in i ett *industrisamhälle* som innebar stora omvälvningar för människorna i det dåtida Sverige. Befolkningen kom att grupperas om, från landsbygden till tätorterna och från agrara samsällningar till nya yrken i industri och handel.

Järnvägarna var en förutsättning för tillkomsten av de nya, massproducerande järnverken som slukade råvaror och som snabbt måste få ut sina produkter på marknaden. Bilden ovan t v visar en bessemerblåsning vid Domnarvets järnverk som anlades vid Gävle-Dalabanan. Teckning av H Feychting för Ny Illustrerad Tidning 1884.

Järnvägsbyggandet stimulerade också industrin genom att det medförde efterfrågan på produkter från den svenska skogs-, järn- och verkstadsindustrin. Särskilt betydelsefullt var behovet av reparationsverkstäder. Här ses loket "P C Rettig", tillverkat 1867, som trafikerade Söderhamns järnväg. Foto Järnvägmuseet.

Förväntningar

Jag skall här ge några glimtar av de intryck som järnvägarna förde med sig till landsbygdens folk i slutet av 1800-talet. Materialet är hämtat ur Nordiska museets frågelista 125 om kommunikationernas införande i bygden, där jag gått igenom det fyrtiotal uppteckningar som härrör sig från Bergslagslandskapen (Värmland, Dalarna, Västmanland och Närke).

Det fanns, enligt uppteckningarna, en befolkningsgrupp som inte delade den optimism som bredde ut sig inför planerna på järnvägsbyggena i Bergslagslandskapen och det var inte alldeles oväntat bönderna. De hade ju forkörningen som en viktig biinkomst, och den insåg de att de skulle mista med det nya transportmedlet. Dessutom fruktade de att få sina ägor sönderskurna av järnvägarna. Därför motsatte sig bönderna absolut "att gå med på slika galenskap, å någon aktie nekade de enständigt att teckna", som det heter från Västmanland. Den enda ljusglimten var att de tillfälligt under själva banbyggnadstiden skulle kunna få litet extra körslor och någon inkomst av att hyra ut rum åt rallarna. Tyvärr nämner inte meddelarna något närmare om hur det gick med bönderna och deras forkörning, bara att de handelsresor de företog i egen regi till bl a Stockholm och Falun för att sälja sina produkter upphörde då tågen började gå. Varorna skickades nu med järnväg – eller såldes till uppköpare.

De människor ute på landsbygden som

Järnvägsstationerna med sin uniformerade personal och sina fläcktar från yttrevärlden kom att utgöra ett nytt och främmande inslag i landsortsbefolkningens vardagsliv. Bilden visar Timansbergs station i Västmanland.

var beroende av fororna för sin varuanskaffning hälsade dock järnvägarna med glädje. En meddelare som var piga i Malung då järnvägen Mora-Vänern invigdes 1892, berättar hur "högtidligt det skulle bli att endast hemta från stationen allt gods som behöfdes emot som förut, då man med häst skulle köra sk forä ända från Jägersholm". Förutom att transporter nu skulle bli både snabbare, punktligare och billigare bidrog väl också stundens högtid till hennes glädje: invigningen förrättades nämligen av ingen mindre än kungen själv och dagen till ära var hon ledig från arbetet.

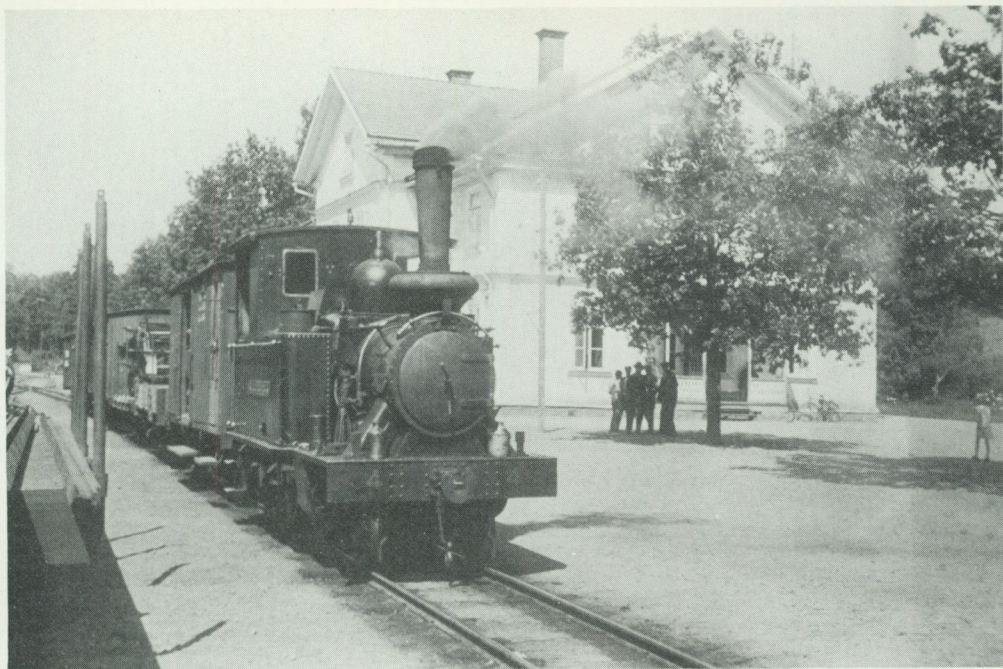
De första tågen

Konkret innebar ju järnvägarna och tågen ett helt nytt och främmande inslag i människornas vardagsliv och det är därför inte så underligt att meddelarna gärna uppehåller

sig vid hågkomster av särskilt äldre personers möten med "det storslagna och underliga fenomenet" som tågen representerade (sådana episoder efterlystes också i frågelistan). Från Västmanland berättas t ex om en gumma som skulle ta tåget in till Sala dit hon annars alltid brukade få åka hästskjuts. Då nu stinsen på Tärna station inte bjöd mor Hedström stiga upp i vagnen (som hon var van att skjutsarna gjorde) utan bara stod där och "viftade med en röd trasa", så gick hon aldrig ombord! Det var först sedan hennes son lärt henne hur man skulle åka tåg, som hon vågade göra om försöket.

I järnvägarnas barndom medförde det ovana färd sättet att många blev "tågsjuka" och därför lär det ha varit vanligt att man gav varandra tips om hur man på olika sätt kunde slippa detta obehag.

Även själva landskapsbilden förändrades

Ute på landsbygden blev järnvägarna inledningen till en ny tid. Isoleringen bröts och människorna fick nya kunskaper om sin omvärld. Tågen erbjöd ju dittills oanade möjligheter till kontakter med främmande människor och miljöer. Bilden visar Skyllbergs station, Närke.

med de nya syn- och ljudintryck som tågen – och inte minst ångloken – kom med och de inbjöd till att hitta på såväl öknamn som härmramsor. Från Dalarna berättas att loket på Bergslagsbanan kallades Bergslagsoxen och att man brukade härma det med ramsan "Bergslagsoxen, kaffe, duppa...". I Värmland sa man om samma lok bara "Bergslagsoxen, Bergslagsoxen". Ett annat lok kallades "Bergslagspappa" och ännu ett "Stackars Locke, stackars Locke". Exempelen är flera och visar att folkhumorn och associationerna flödade rikt kring de första tågen.

Den nya tiden

Flera upptecknare menar att järnvägarna kom med "den nya tiden" till bygden, och då i bemärkelsen att de gav gemene man möjligheter till nya utblickar. "Aldrig hade jag

kunnat tro att världen var så stor!" hade en gumma utbrustit då hon kom tillbaka från Falun, där hon aldrig varit förr. Meddelarens slutsats blir också att "folket kom ur sin isolering, fick vidare utblick över det egna landet genom järnvägarnas tillkomst". Eftersom man inte längre behövde häst och åkdon blev man "lös å ledig" och kunde resa bort, hälsa på släktingar, flytta och göra nöjesturer. "Folkmarken" i Västerås i sista oktoberveckan var av tradition ett givet utflyktsmål för många västmanlänningar, och dit blev det nu ännu bekvämare att ta sig, eftersom Stockholm–Västerås–Bergslagens järnväg då satte in särskilda marknadsvagnar: öppna godsvagnar med enkla bänkar och med tak av korrugerad plåt och presenningar som skydd mot blåsten. Med järnvägen blev det också möjligt för vanligt folk att delta i en sådan begivenhet som Stockholmsutställningen 1897.

Järnvägsstationerna blev givna samlingspunkter och centra för olika aktiviteter. Medan ungdomarna lockades av tågen och stationsmiljön fanns det äldre som upprördes över den nymodiga "stationskulturen".

Även dit arrangerade SVB särskilda (billiga) resor och folk åkte "nästan man ur huse".

En del mindre järnvägar var till en början inte godkända för persontrafik utan endast för godstransporter. Detta hindrade dock inte de reslystna att finna på råd. Från Värmland berättas hur man hittade på att sända ett mindre paket för eget mottagande till den station dit man ville resa. "Paketet" var ofta en inslagen brädlapp som man löste ut vid avstignandet. Systemet kallades att man "åkte på brädlappar" och härigenom var man "mera välkommen att åka med tåget".

Stationskulturen

Det är välkänt att järnvägsstationerna snart blev givna samlingspunkter ute i bygderna, dit särskilt ungdomen sökte sig för att träffas och titta på tågen och de resande, flickorna även för att "låta se sig", som det heter i en uppteckning. Där framhålls också att tågen förr gjorde rejäla uppehåll på stationerna, dels för att växla, dels för att ge de resande möjlighet att uppsöka stationernas toaletter (sådana fanns i början inte ombord på tågen). Därför fanns det verkligen goda möjligheter att hinna studera de resande – ibland också att få sig en åktur med tåget inne på stationsområdet.

På sina håll väckte ungdomarnas nyfunna intresse anstöt och de blev hånade för "stationskulturen": "Man klandrade ungdomarna för att de till synes inte hade andra och bättre intressen än att stå vid stationen och hänga över cyklarna och pillra på ringklockorna." Men järnvägsstationerna tillgodosåg även andra intressen än ungdomens, vilket gjorde att "stationskulturen" kom att inbegripa ytterligare inslag. Det var inte bara för att hämta eller avsända gods, som den vuxna befolkningen hade ärende dit utan tex också för att hämta posten hos stinsen, som brukade fungera som postmästare. Och ville man ställa sin klocka och vara säker på att få rätt tid, då var det den stora klockan inne på stinsens expedition man rättade sig efter.

Stationen blev alltså ett centrum i bygden och här var stinsen en centralfigur. Han och hans familj kom att räknas som bättre folk, som kunde "föra å sköta sig bland herrskapen på deras kalas": "Så bodde dom ju så obegripligt rart, uppe på stationshuset, der det såg ut att vara galant på alla vis, å fint både ute å inne. En stins feck ju gå finklädvd jämt, år ut å år in." Även stationskarlen och banvakten fick del av den sociala glans som spreds kring stinsen. De hade bostäder med både rum och kök och fick gå "lite välklädda å lite halvsnygga båda två" i arbetet.

Det var alltså bla stationspersonalens avvikande klädsel som gav dem deras höga status, och kanske kan man därför se det som ett "svarsbeteende", då det berättas hur de som hade ärende till stationen brukade sätta på sig lite snyggare kläder och skor inför besöket, s k slinkbyxor, slinkrock etc som var mellanfina plagg.

Källor

Otryckta

Nordiska museets frågelista 125 "Kommunikationernas införande i bygden".

Tryckta

- Adamson, R*, Före den stora industrialismens tid (Fataburen 1982:9–20).
- Andersson, I*, Uddeholms historia. Människor, händelser, huvudlinjer. Från äldsta tid till 1914. 1960.
- Attman, A*, Fagerstabrukens historia. II. Ader-tonhundratalet. 1958.
- Bursell, B*, Träskoadel. En etnologisk undersökning av lancashiresmedernas arbets- och levnadsförhållanden på Ramnäs bruk vid sekelkiftet 1900. 1974.
- Bursell, B*, Transporter – organisation och problem vid två hälsingebbruk (Liten festskrift till Dag /Strömbäck/ 13 augusti 1975 från Gamla Högre Seminariet: 11–22). /Uppsala 1975./ Stencil.
- Ekman, G*, Några anteckningar till kättingens historia. Med hänsyn tagen till förhållandena på Ramnäs bruk. 1972.
- Eriksson, G A*, Bruksdöden i Bergslagen efter år 1850. Med särskild hänsyn till företag i Kolbäcksdödens dalgång. 1955.
- Fahlbeck, A*, Mögsjö dagbok. Verskrönika från Mögsjön, Kalhyttan, Filipstad och Ransäter åren 1793–94. 1960.
- Heckscher, E F*, Järnvägarnas inflytande på olika industrier. (Kring industrialismens genombrott i Sverige: 114–143). 1966.
- Hedin, G*, (red) Ett svenskt jernverk. Sandviken och dess utveckling 1862–1937. 1937.
- Hellspong, M*, Borlänge – studie av ett bruksamhälle. Dalarnas Hembygdsbok. 1973.
- Modig, H*, Järnvägarnas efterfrågan och den svenska industrin 1860–1914. 1970.
- Paulsson, G*, Svensk stad. III. Från bruksby till trädgårdsstad. 1953.
- Schütz, F*, Från fornborgar till flygfält. Ur anläggningsarbetenas historia i vårt land. 1978.
- Schön, L*, Industrialismens förutsättningar. Svensk ekonomisk historia. 1982.
- Sveriges järnvägar 100 år*. Minnesskrift utgiven av Kungl. Järnvägsstyrelsen samt anledning av Statens Järnvägars 100-årsjubileum 1/12 1956. 1956.
- Sveriges officiella statistik*. [Litt.] H. Kongl. Maj:ts befallningshafvandes femårsberättelser för år 1856–1905. N.F. 1–10. [1862]– 1912.
- Weinhagen, A*, Norbergs bergslag samt Gunnilbo och Ramnäs till omkring 1820. Studier i områdets närings- och bebyggelsegeografi. 1947.

Railways – a pre-condition for industrialization

A condition for the expansion of industry in the later decades of the 19th century was that it had access to a new transport system which could deliver increasing volumes of raw materials to the factories and quickly distribute the finished products to the market. Such a transport system was offered at that time by the new railways. This paper shows the significance the railways came to have for one sector of industry, namely iron manufacture.

At the beginning of the 19th century Swedish rod iron manufacture had suffered a crisis caused by the new British methods of iron manufacture with coal as fuel. The only possibility for the iron mills to survive was to bring about technical improvements and to rationalize operations. The manufacture of iron was spread out over a very large number of very small units. In the middle of the century there were no less than some 500 small mills, the production of each of which was maximized by law. When at that time the law was abolished, the mills' demand for iron ore, pig iron and charcoal increased. The means for expanding operations were, however, strictly limited, principally by the difficulties of *local* production of sufficient charcoal as fuel in foundries and forges.

The author gives several examples of the difficult transport problems that faced iron manufacture and that inhibited its opportunities for development. When railway construction got under way in the mid-19th century, therefore, there was, not unexpectedly, a great interest among the mill owners in Bergslagen, among others, to solve the transport problems. Some of

the very first railways, which were horse-railroads, were constructed around 1850 in Bergslagen; and in the 1870s a large number were added by private initiative which linked this district with the main ports.

The railways instigated a new era for iron manufacture. The mills were, for example, no longer dependant on local forest resources but could obtain charcoal carried over long distances. The way now lay open for increased production.

At the same time it became possible to concentrate operations to a smaller number of large-scale mills. The railway construction period in Sweden coincides with what is customarily called the great "death of the mills", the closing down of enterprises on an enormous scale, which affected all stages of iron production: the mines, the blast furnaces and the foundries. At that time too, the old handicraft methods of iron manufacture were superseded by the rational and mechanized in-got-iron methods (Bessemer and Martin).

The railways were not only a fundamental assumption for this development and for the upswing of the iron industry from around the 1870s. They also opened the way to an industrial society which involved great upheavals for people in Sweden of that time. The paper terminates with some gleanings from one of Nordiska museet's questionnaires (no. 125) which concern the introduction of communications in rural areas. The answers indicate that there was a group of people who did not share the general optimism about the railways. These were the Bergslagen farmers who had carting to the iron mills as an important side-line.

”Här var di ingenjörer själve”

Om yrkeskunskaper hos industriarbetare

Eva Fägerborg

I vårt högteknologiska och snart genomdatoriserade samhälle har efterhand väckts en medvetenhet om viktiga kunskaper och värden som håller på att gå förlorade. Uppmärksamheten har främst riktats mot hantverksyrkena och räddningsinsatser diskuteras. (Tex Hantverk 1981 och Rosén 1983.) Åtgärderna ses bla ur sårbarhetsperspektivet: det gäller att tillvarata och vidarebefordra inte blott ett kulturarv utan även kunskaper som kan bli nödvändiga för vår överlevnad.

Yrkeskunskaper har även diskuterats livligt, framför allt under det senaste decenniet, ur en annan synvinkel som kan sammanfattas med orden arbetets innehåll och värde. Även här kan man utläsa att hantverkaren framstår som något av en idealgestalt. Hans genom lång erfarenhet förvärvade kunskaper, hans överblick och kontroll över hela produktionsprocessen, hans eget skapande skänker tillfredsställelse och ger mening åt arbetet. Mot detta ideal ställs den alienerade industriarbetaren, vars jobb redan tidigt blivit utarmat, och som därför arbetar endast för det materiella utbytet. Arbetet har reducerats till ett medel att nå andra värden i livet. Bland den rikhaltiga litteraturen i ämnet kan nämnas Harry Bravermans *Arbete och monopolkapital* (1977), ett verk som fått stor betydelse för arbetslivsforskningen. Braverman har studerat arbetsorganisation och teknisk utveckling och påvisat den gradvisa utarmning av arbetet som skett (och fortfarande sker).

Syftet med denna artikel är att skissera en motbild, eller åtminstone en modifierad bild av industriarbete. Jag vill visa att det mot det övergripande förloppet – arbetets

degradering – finns en underström, en motström där arbetarna kunnat hävda sig. Många drag i industriarbetet visar sig också vara gemensamma med hantverket. Artikeln handlar om en begränsad aspekt av arbetslivet, om industriarbetares yrkeskunskaper och erfarenheter: om kunskapernas karaktär och vägen till dem, om olika sätt att använda kunskaperna på, om hur kunskapsbärarna levt i ett ömsesidigt förhållande till teknologin och haft möjlighet till påverkan. Det empiriska materialet utgörs av uppteckningar från fältarbete i processindustrier (cellulosa- och aluminiumindustri) och metallindustrier, och gäller drifarbetare och tempoarbetare (alltså inte yrkesutbildade fackarbetare; inte heller traditionellt yrkesmedvetna grupper som smeder eller glasblåsare). Tidsmässigt spänner uppteckningarna över några decennier av 1900-talet, perioden innan datoriseringen av produktionsprocesserna. Materialet torde dock även ha relevans för tidigare skeden – eller snarare visar det förhållanden från ett äldre skede som *trots* den teknologiska utvecklingen levt kvar inom industrin fram till våra dagar.

Vägen till kunskap

Inlärningsprocessen till industriarbetare var inte formaliserad men principiellt likartad skolningen till hantverkare. Yngre arbetare togs om hand av äldre erfarna kamrater och sattes steg för steg in i arbetsuppgifterna. Till en början kunde de få gå med och se på och tilldelades enkla sysslor, som de utförde först under övervakning och sedan självständigt. Det kunde tex gälla att läsa av mätare och ta prover. Den egentliga

upplärningstiden omfattade vanligen några veckor, men efter det återstod ännu mycket att lära. Genom att fråga och lyssna till de äldres ord, genom att lära av praktiken – inte minst misstagen – växte de nya gradvis in i jobbet tills de slutligen behärskade de färdigheter som krävdes. Viktigt att påpeka är att överföringen av kunskaper skedde över lång tid och var grundad på erfarenheter förvärvade genom åren, individuellt, gruppsvis och kollektivt.

Det långa tidsperspektivet visar sig även i karriärförloppen, att det kunde röra sig om decennier innan man kunde räkna med att få vissa befattningar, tex bli maskinförare i en massafabrik. "Förr blev dom inte maskinförare förrän vid kanske 50 år."

Att vägen till kunskap var lång beror delvis på teknologin. Påfallande inom de studerade fabriken var det rika inslaget av apparater och maskiner helt eller delvis tillverkade på plats. Det gällde hela skalan från enstaka detaljer till totalt egentillverkad utrustning, små och stora uppfinningar, ändringar och tillbyggnader tillkomna både genom beslut från fabriksledning och "fixanden" i det tysta. Ingenjörer, verkstadsarbetare och driftarbetare har bidragit till skapandet av högst individuella fabriker, arbetsplatser där man haft olika metoder och lösningar av samma problem och där man inte kunnat köra efter någon instruktionsbok. En massafabriksarbetare berättade:

Man lär gå i flera år innan man kommer underfund om saker. Det är mycket småprylar som dom gjort själva, som inte är original. En mätare i kausticeringsen till exempel, den går ner när det blir hett i stället för att gå upp. Sen kan det vara att dunka på *det* röret *där* för att det ska fungera, och just *den* knappen är svår...

Ett annat inslag i industriarbetet som framkommer i materialet är tendensen att människan etablerar ett personligt förhållningssätt till den omgivande teknologiska miljön. Detta anses ju annars vara karakteristiskt för hantverksarbete i *motsats* till industriarbete. En av förklaringarna till relationen kan vara den "individuella" teknologin i fabriken. "Då man inte har en

utrustning som det syns på måste man ha en annan känsla för det", kommenterade en silare de bristfälliga instrumenten och den slitna apparaturen. Redskap och maskiner personifieras t o m. En svarvare sade om sin svarv att "vi kände varandra mycket väl... Boleyn hade sina egenheter". Men även apparatur i en processindustri kan upplevas som levande väsen och tilldelas karaktärsegenskaper. I aluminiumfabriken talade man om elektrolysugnarna som "goda" eller "styggas" beroende på hur de producerade och om de var lätta eller svåra att sköta. När ugnarna "blussade" (dvs spänningen steg kraftigt, ett tecken på att mer råvara måste tillsättas) liknades de vid småbarn som skriker när de vill ha mat.

Kunskapernas art

Karakteristiskt för arbetet i processindustrierna var att man måste använda alla sinnen, det gällde att uppmärksam och lyhört följa processen och ingripa vid behov. "Man kan lära sig att känna på sig och se på struntsaker vad som händer." Ögat och örat var arbetarens tillförlitligaste hjälpmedel. "Sen går jag runt och tittar, jag litar inte riktigt på instrumenten. Förut var det inte mycket instrument och signaler, man lyssnade mycket efter ljuden och reagerade på det. Jag lyssnar nu också, går hellre ut en gång för mycket än för litet", säger en celluloseblekare som varit med om moderniseringar i fabriken. En annan berättar från samma fabrik att "förr gick dom och smaka på massan vad det var för kvalité". I stället för att ta prover avgjorde vana kokare om massan var färdig genom att se på färgen på kokluten. I aluminiumfabriken beräknade man temperaturen i ugnarna genom att se på färger och konsistens: Badet (elektrolyten) skulle idealt ha en färg av "närmast laxröd" och lågan i gasbrännaren skulle vara blåaktig. Tunnflytande bad betydde vanligen hög temperatur – men konsistensen varierade också med sammansättningen på badet, vilket måste inbegripas i bedömningen.

Yrkeskunnandet är av praktisk art, vil-

ket värderades högt av arbetarna. Detta är kännetecknande för arbetarkultur överlag (jfr Björklund, s 184). På de studerade fabrikkerna framkom tydligt motsättningar mellan teoretiska och praktiska kunskaper, med ett markerat förakt för teori. "Teoretikerna tar ingen hänsyn till hur verkligheten ser ut" är en av många varianter av samma uttalande. En maskinarbetare klagade på ingenjören: "Han rita ju så att man inte kunde sätta opp'et i maskin många gånger, man fick ändra på ritningen." Rubrikens citat "Här var di ingenjörer själve" är ett annat exempel på medvetenhet om och stolthet över det egna kunnandet. Ett honnörsord i sammanhanget är *erfarenhet*. I uppveckningarna talas genomgående om vikten av erfarenhet.

Framhävandet av den praktiska kunskapens och erfarenhetens betydelse kan ses som en "rak" självuppskattning, att man utför ett "riktigt" arbete till skillnad mot skrivbordsmänniskorna. Men det kan även tolkas som ett försvar mot det tilltagande avskiljandet av kroppsarbete från tankearbete, där de "tankearbetande" mer och mer övertar kontrollen över hela arbetsprocessen. Det praktiska kunnandet är inte heller något som värderas och belönas i vårt samhälle. Ändå rymdes det speciella egen-skaper som är värda begrundan. Thomas Tempte har beskrivit skillnaden mellan teoretisk och praktisk kunskap på följande sätt: "Den teoretiska är hela tiden förändringsbar och osäker, den är inte definitiv och kan aldrig vara slutgiltigt rätt eller fel. Praktikens kunskap är definitiv och påtaglig." (Tempte, s 77.) Hans resonemang gäller hantverkare, men är lika tillämpligt på industriarbetare. Cellulosaarbetarens vridande på en ratt i ett givet ögonblick var grundat på ett ställningstagande byggt på erfarenhet och medvetande om att ett fel-grepp kunde få förödande konsekvenser.

Kunskapernas användning

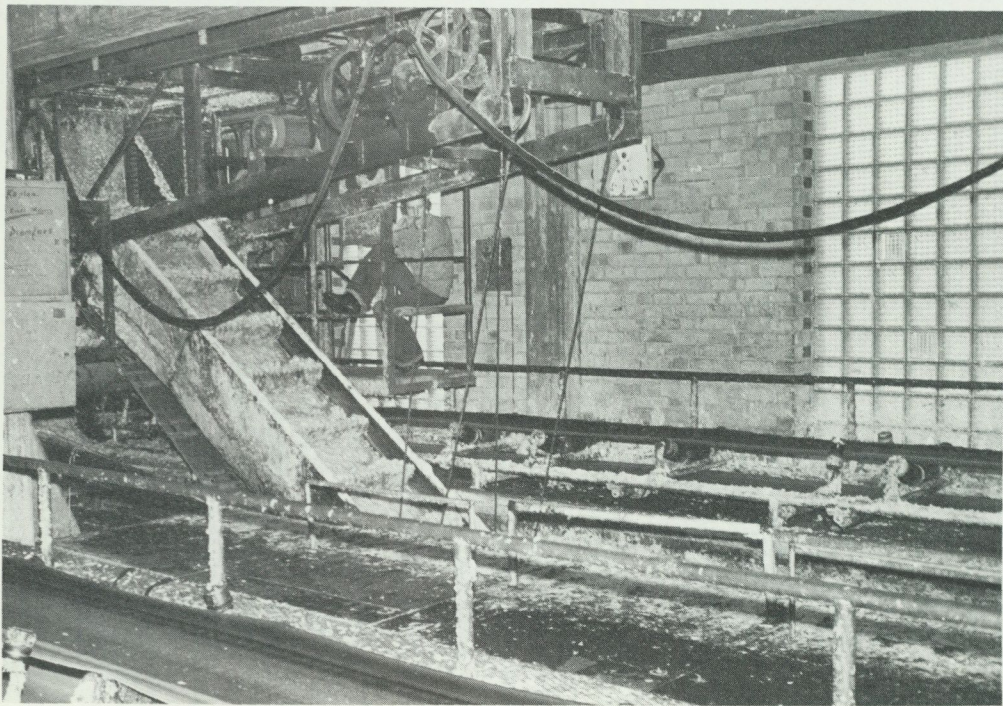
De under lång tids praktik förvärvade kunskaperna är av mångahanda slag och har använts på skiftande sätt. Vanligt är för-

bättringar av arbetsmetoder och arbetsredskap. Man funderade och kom så småningom på lösningar av olika problem. "Ja det var en massa såna småpatent förr, som folk gick och funderade ut." "Småpatenten" var allt från vardagsnära knep för att underlätta arbetet till regelrätta uppfinningar. Svensk industri som "uppfinnarindustri" är inte bara kullager och separatorer utan även resultat av påhittigheten hos tusentals anonyma arbetare.

Uppfinningar

Två exempel på arbetares uppfinningar skall presenteras närmare, båda hämtade från cellulos- och pappersindustrin. Det första är från Kramfors sulfitfabrik i Ångermanland. Problemet gällde hanteringen av de luckor som täckte massabingen (bingen vari massan tappades från kokarna och tvättades med vatten varefter den östes upp maskinellt och gick vidare till silning). Det fanns fyra rader med 28 järnluckor i varje rad. Luckorna vägde 25–30 kg och öppnades manuellt. Förutom att luckorna var besvärliga att hantera gick de ideligen sönder, skruvar och muttrar lossnade och föll ned i massan. En av arbetarna, Gustav Hammarström, fann på en metod att lyfta luckorna. Citat ur uppveckningen:

G hade varit där några dagar när han började tänka på hur man skulle kunna göra något åt det där. Han funderade på om man skulle kunna få någon jämvikt på luckorna och gick över till pappsalen efter baltråd. Så band han ihop dem fem och fem så att det blev jämvikt. När två luckor var på uppåtgående var två på nedåtgående och den femte i centrum. På det här sättet var alltid fem av de 28 luckorna i luften och dessa fem öppna luckor flyttades allt eftersom massaösarskruven gick framåt. På slutet slog de ihop med en smäll och måste i början av raden lyftas upp. "Det väckte en liten uppståndelse. Dom kom ner från kontoret, båda verkmästarna kom ner. Och en ingenjör Bodin kom ner." G fick 600 kr för den här uppfinningen och nu är luckorna konstruerade på detta sätt. Det var flera andra som tidigare tänkt ut lösningar på problemet, men deras förslag ställde sig för dyrbara för att genomföra.

Gustav Hammarström föreslog även andra förbättringar i fabriken, förbättringar som också genomfördes men som han trots löfte inte fick ersättning för.

Det andra exemplet gäller uppfinningen av ett verktyg, sprätten, som gjordes kring 1930 av två arbetare vid Ljusfors pappersbruk i Östergötland, Yngve Gutehall och Gottfrid Fast. Den följande framställningen bygger på en uppsats av Eva Londos, publicerad i Småländska kulturbilder 1980. En sprätt är ett kilformigt verktyg av trä eller plast som används vid uppsprättning av ett eller flera varv på en pappersrulle. Innan redskapet uppfanns användes allmänt moraknivar. Men uppfinnarna tyckte att knivarna var opraktiska och dessutom hände det ofta att man skar för djupt med dem. Efter diskussioner och experiment i järn och björkträ kom de fram till ett lyckat resultat: sprätten av oljat bokträ. 1930 togs den i bruk i Ljusfors och i dag är sprätten allmänt begagnad inom hela pappersindustrin. Träsprättarna tillverkas på respektive fabrik. På 1960-talet startade en firma produktion av sprättar i plast, som säljs både till inhemska pappersbruk och exporteras till utlandet under namnet reel-opener. Detta lilla verktyg har alltså fått en enorm genomslagskraft i branschen. En av uppfinnarna kommenterar stillsamt: "Vi hittade på den för att underlätta vårt eget jobb och för att vi tyckte det försvann för mycket papper. Idag hade man väl fått ersättning, men det var det inte tal om på den tiden." (Londos, s 79.)

De anförda exemplen är båda "spontana" uppfinningar. Inom industrin finns ju även en organiserad förslagsverksamhet, mer el-

ler mindre tillvaratagen. Denna verksamhet är värd en egen studie.

Hemlighållande

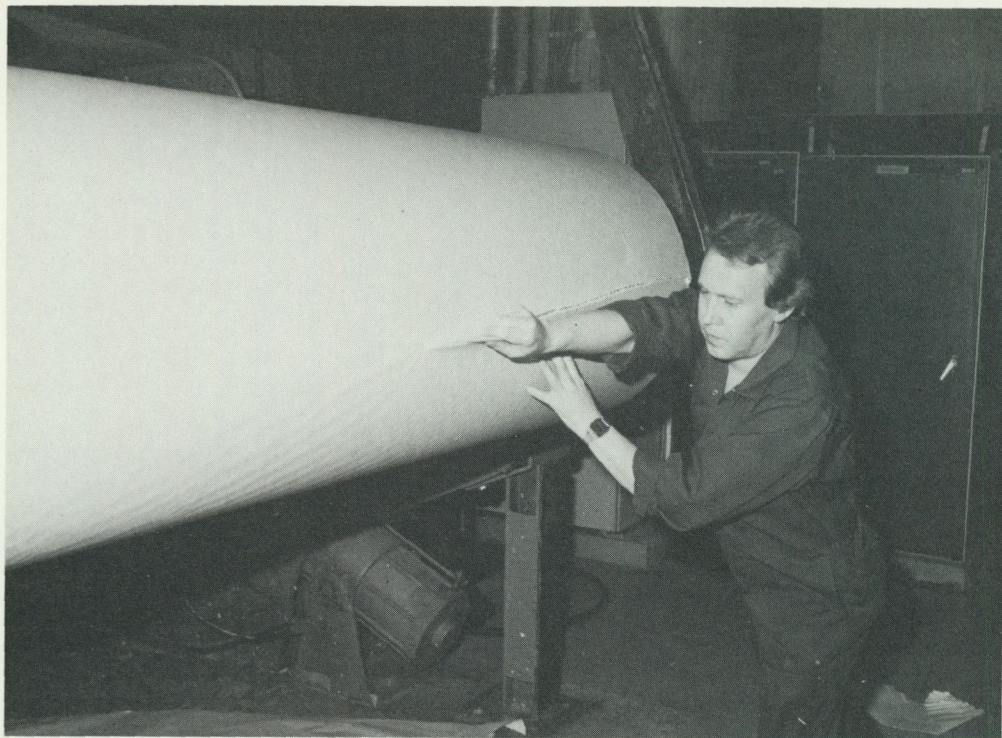
Kunskap som kampmedel är en annan aspekt av yrkeskunnandet. Det var inte ovanligt att arbetarna hemlighöll sina kunskaper, i olika syften. Från en fabrik berättar en man som blev förman på 60-talet: "Dom hade sina knep och höll det hemligt. Det var maskinföraren och silaren och kokaren som styrde fabriken . . . jag blev skiftbas när jag var 24, jag gick i två år och tordes knappt öppna mun."

Hemlighållandet kan förklaras olika. I det ovan citerade fallet var det ett sätt att värna om ålderns rätt och den praktiska erfarenhetens betydelse gentemot unga, utbildade arbetsledare. (Annars skedde ju rekryteringen till förmän bland lite äldre arbetare med lång erfarenhet.) I andra fall behöll man sina knep efter att ha blivit berövade äran (och eventuell belöning) sedan man meddelat ingenjören sina förbättringar. "Fick dom ett tips skulle dom ha äran själv." Från metallindustrin berättas att "det man kommit på har man hållit tyst om för att inte försämra ackordet"; citat från en man som varit med om att en kamrat meddelat tidsstudiemannen sin förbättring och som "tack" fått ackordet sänkt med hälften. Genom att hemlighålla förbättringarna har man fått en viss kontroll över sitt arbete.

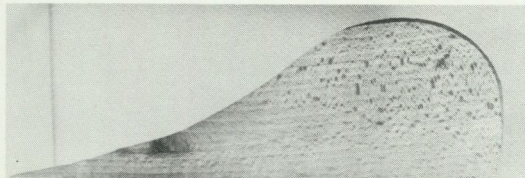
Andra möjligheter är metoder att fuska utan att det märks. En hamnarbetare i Göteborg uttrycker det på följande sätt: "Att fuska på ett riktigt sätt, det är yrkeskun-

Ovan tv Gustav Hammarströms system för hopkoppling av luckorna över massabingarna. Kramfors sulfitfabrik. Foto Eva Fägerborg 1977.

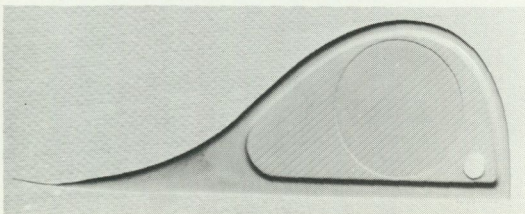
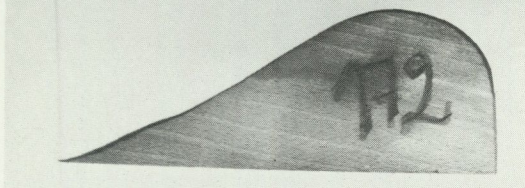
Under. Översiktsbild från massabingarna, Kramfors sulfitfabrik. Massan öses maskinellt. Foto Eva Fägerborg 1977.

Papperssprätten i användning. Ortvikens pappersbruk. Foto Rune Svensk 1984.

Sprättar av trä från Munksjö pappersbruk, nu i Jönköpings läns museums samlingar. Överst en oanvänd med längd på 26,5 cm. Underst en sprätt som använts i två månader. Arbetarens anställningsnummer är påskrivet. Foto Jönköpings läns museum.

Sprätt i formsprutad plast. Foto Jönköpings läns museum.

nighet... man kan ju inte ett arbete förns man kan finesserna – då först kan man ett jobb egentligen.” (Björklund, s 106.)

Det vanligaste uttrycket för kunska-perna var dock varken uppfinningar eller fusk, utan ansvarskänsla och bemödanden om att göra ett gott arbete. Avsikten med artikeln har inte varit att idyllisera eller heroisera arbetet i fabrikena. Vad jag velat visa är hur en sida av industriarbetet, kunnandet, ändå givits utrymme och utvecklings-möjligheter och hur kunnande och erfarenhet har stimulerat till intresse för och delaktighet i produktionsprocessen.

”Fabriken ska gå, det var det viktigaste. Det var också en ära att jobba bra och man kände arbetsglädje. Det har liksom varit våran fabrik fast man inte ägt den.”

Källor och litteratur

Otryckta

Nordiska museet, Kulturhistoriska undersökningen: uppteckningar från massafabrikena i

Mackmyra, Norrsundet, Kramfors och Ohs bruk samt från industrier i Töreboda.

Hardanger Folkemuseum, Utne, Norge: Upp-teckningar från DNN Aluminium A/S i Tysse-dal (kopia i Nordiska museets arkiv).

Tryckta

Björklund, A, Hamnens arbetare. En etnologisk undersökning av stuveriarbetet i Göteborg. [Akad avh Sthlms univ] 1984.

Braverman, H, Arbete och monopolkapital. Arbetets degradering i det tjugonde århundradet. 1977.

Hantverk. Produktion med tradition. Utredning från Statens Industriverk. (SIND 1981:2).

Londos, E, Sprätten, ett handverktyg inom den datoriserade pappersindustrin, I: Småländska kulturbilder 1980, s 77–81.

Rosén, B, och Rosén, E, Händernas verk. En bok om hantverkets villkor och framtid. 1983.

Tempte, T, Arbetets ära. Om hantverk, arbete, några rekonstruerade verktyg och maskiner. 1982.

Here they were themselves engineers

On professional skills among industrial workers

The author deals with a limited aspect of working life, with the professional skills and experience of industrial workers: with the nature of the skills and the way to them, with different methods of using the skills, how the possessors of skills lived in a mutual relationship with the technology and had the means to influence it. The empirical material consists of notes from field work in processing (pulp and paper, aluminium) and metal-working industries and concerns process workers and semiskilled workers. In time the notes span over a few decades of the 20th century, the period before computerization of the production processes. The material shows the conditions from earlier phases of industrialism which, despite the technological development, have remained on to

our days. Several of the features of the work in industry prove to be common to what is usually regarded as handicraft in contradistinction to industrial work.

The schooling as industrial worker was a lengthy procedure, the young workers being taken in charge by the older, who gradually initiated them into the job. The skills they acquired were of a practical nature and a key word in the context was experience. A characteristic feature, too, was that the worker had to use all his five senses – sight, hearing, touch, smell and even taste. The material also reveals the tendency that man establishes a personal relationship to the surrounding technological environment. Even tools and equipment in processing indus-

tries could be experienced as living beings and were assigned character attributes.

Skills could be used in different ways. A common way was improvement of working methods and implements. The author presents two such inventions: a method for coupling together the iron covers over the pulp containers in a pulp mill and the invention of a new tool, the reel-opener, for the ripping up of paper reels. This tool is now in general use in the whole of the paper industry

and is also exported. Skills could be used, too, as means of struggle, as expressed, for instance, in the workers' concealment of the tricks of their trade and of improvements.

The commonest manifestation of skill, however, was neither inventions nor "scamping", but an interest and participation in the production process. The final quotation gives the essence of this: "The factory must go on, that was the main thing..."

Det manliga försprånget

Om kungens kanslister och företagens bokhållare

Birgitta Conradson

... och då hans far frågade honom vad han ville bli, svarade han icke att han ville bli diktare, utan att han ville gå in som extra i något ämbetsverk. Och fadern fann behag i detta svar och såg däri ett tecken att hans son skulle bli lika förständig och lycklig som han själv... Men hos chefen för det ämbetsverk till vilket Martin huvudsakligen ämnade förlägga sin verksamhet, måste han personligen göra sin uppvaktning... i frack och vit halsduk...

– Herrn blir antagen och kan infinna sig i morgon för att börja sin tjänstgöring, om det finns något att göra. (Hjalmar Söderberg, Martin Bircks ungdom, 1901)

Hjalmar Söderberg fick år 1888 anställning som extraordinarie vid Generaltullstyrelsen. Hans dagliga arbetsuppgift blev att granska tjocka räkenskapsböcker och "sätta

Stockholms gasverks bokföringsavdelning år 1904. En manlig värld – inte olik den som Martin Birck, alias Hjalmar Söderberg, upplevde på Tullverket några decennier tidigare. Foto Gustaf Anckert, Stockholms Stadsmuseum.

Svenska livförsäkringsbolaget (så småningom Trygg Hansa) året 1905. I den praktfulla expeditionslokalen arbetade kvinnliga skrivbiträden och manliga föreståndare sida vid sida.

kråkor i kanten". Om han visade sig ärlig och flitig, vilket var "det förnämsta i statens tjänst" kunde han hoppas att om "åtta eller tio år bli ordinarie". Men konkurrensen om befordringarna var stor.

Det fanns inte bara få befattningar utan också få "tjänstemän" under större delen av 1800-talet. Vid industrialismens genombrott (o 1870) var de cirka 5% av alla yrkesutövare. De tjänstemän som fanns var övervägande män. De innehade sk förtroendeposter i statlig eller privat tjänst, något som kvinnorna in på 1900-talet var utstängda från – av både formella och konventionella skäl. Den tudelade arbetsmarknad vi har idag – inte minst inom tjänstemannasektorn – har sin historiska förklaring. Genom

att männen – ämbetsmännen, de nya företagarna och deras medarbetare – var "herrar på täppan" under industrialismens genombrottsskede kunde de styra traditionen och ensamma forma de regler som länge kom att avgöra vad som ansetts för "typiskt" manliga respektive "typiskt" kvinnliga arbetsuppgifter. De fick ett kulturellt och socialt försprång.

Den tidens tjänstemän hade om inte marskalkstaven i ränslan så dock chefskontorsnyckeln i fickan.

(Fritz Croner, 1951)

Dagens mycket heterogena grupp av tjänstemän – homogent endast som fackligt be-

grepp – har inte mycket gemensamt med det tidigare 1800-talets privilegierade tjänstemän, med de aristokratiska ämbetsmännen, de första banktjänstemännen och med brukens förvaltare och bokhållare. Men ändå . . . de gamla ”tjänstemannaprivilegierna” att få arbeta ”med huvudet”, vara i skeendets centrum, delta i besluten, arbeta i ren och tyst miljö omgiven av ”bildade” och välklädda människor har överlevt som känsla betydligt längre – ”ett fördröjt eko” (Braverman 1977, s 282) – än de ursprungliga villkoren.

All form av ”kontorsarbete” har någon gång i begynnelsen varit liktydigt med företagsledning. Gustav Vasa – vår förste kontorist? – skötte i princip själv rikets affärer till dess han efter tyskt mönster till sin

hjälp utsåg några kammarråd. Så småningom under de efterföljande vasakungarna lades grunden till vår byråkrati och centrala statsförvaltning med de första ämbets- och tjänstemännen som kungens och kronans förtroendemän. Den förindustriella tidens privata företagare som bruksägarna, handelshusens köpmän, handhade till stor del de planerande och förvaltande arbetsmomenten själva. Det viktiga brevskrivandet var länge företagarens självklara uppgift: Från firma Abraham och Jakob Arfwedson i Stockholm finns tex följande insidesbeskrivning från 1700-talets förra del: ”. . . var Abraham den ledande kraften som i alla viktigare frågor förde underhandlingar och dikterade besluten, och när skrivelser avlätos till myndigheterna, skötte han till och

Två kvinnliga skrivbiträden vid mitten av 1920-talet. Skrivmaskinen var ett så pass nytt hjälpmedel, att jalousibordet med fel skrivhöjd ännu inte bytts ut. Foto O Ellquist.

med renskrivningen med sin prydliga pik- tur" (Croner 1951, s 38).

Fritz Croner som utfört den första systematiska analysen av den svenska tjänstemannakåren (1951, 1963) har beskrivit hur ledningsfunktionerna – administrationen och förvaltningen – under industrialismens framväxt successivt har spaltats upp på olika ledder. När arbetsmängden växte skaffade sig företagen en "förlängd arm" och delegerade till medarbetare som socialt och politiskt stod dem nära. När arbets- och personalkostnaderna ökade miste den "förlängda armen" sitt ursprungliga fäste. Och det är i detta sammanhang, när arbetsuppgifterna spaltades upp i allt enklare rutiner som kvinnorna kom in i kontorshistorien.

Industrialismens växande marknad kom att få behov av kvinnornas arbetskraft liksom av invandrarnas hundra år senare. Men hur, var och på vilka villkor bestämdes av männen på grund av deras "försprång" inom både politik och näringsliv. Den offentliga sektorn växte snabbt från och med 1860-talet och erbjöd de utbildade kvinnorna från över- och medelklass tillträde till lägre befattningar inom skola och sjukvård, samt inom de nya, personalkrävande verken som post och telegraf. Men inom de centrala ämbetsverken konkurrerade ännu enbart männen och för säkerhets skull sattes ett karriärtak för kvinnorna som inte togs bort förrän in på 1920-talet (behörighetslagen 1923). Genom närings- tvångets upphörande 1864 blev kvinnorna, åtminstone de ogifta, i princip jämställda med männen på den privata arbetsmarknaden, men som egna företagare kunde de på grund av traditionens spärrar endast hävda sig inom detaljhandeln och restaurang- bishusen.

Under hela 1800-talet fanns ett stort överskott av ogifta kvinnor, framförallt i Stockholm. Arbetarkvinnorna kunde försörja sig som pigor eller i fabriker. För medelklassens kvinnor var försörjningsmög- ligheterna betydligt mer begränsade. De kunde av konventionella skäl varken bli pigor eller fabriksarbeterskor, och de under- betalda men socialt lämpliga kontoristplat-

serna var det ont om långt in på 1900-talet. Edith Lindbom, en av förgrundsgestalterna i kontorskvinnornas tidiga fackliga kamp, har i en intervju berättat hur hon vid sek- lets början sökte plats hos en firma som annonserade efter en flicka "med gott för- äldraham i staden": "Då jag kom till firman fann jag att hela trappuppgången var fylld av flickor, de stod i kö långt ut på gatan. Chefen lät släppa in oss tio i taget, vi ställ- des upp i rad framför honom för inspektion. Han pekade ut dem som tycktes honom an- vändbara och begärde deras betyg..." (Berger u.å., s 8).

Vilka var dessa "första" tjänstemän? Hur utförde och upplevde de sina arbeten? Vilka villkor låg till grund för deras livsmönster och för de yrkesregler som utvecklades? De exemplifierande citaten i det följande är hu- vudsakligen hämtade från självbiografier och memoarer. Dessa "inifrånbeskrivning- ar" har dock tecknats ned i efterhand ute- slutande av män som lyckats i det offentliga livet, eller möjligen av kvinnliga släktingar till dem som lyckats – "då konsul Görans- son och hans män hade annat att göra än skriva ned hvad de själva gjorde..." (Sig- rid Göransson om sin farfar i sin bok om Sandviken, skriven 1912.) Den stora ska- ran av manliga och kvinnliga tjänstemän som aldrig kom att göra några framgångs- rika karriärer har däremot lämnat få led- trådar till eftervärlden om sina yrkesliv.

Kronans torra kaka

Jag tycker det är styfvare att sköta en maskin än att själv vara en maskin... Jag vill inte dispute- ra med unge herrn, för han förstår väl det där bättre än jag. Och nu för tiden har ju ungdomen sådana besynnerliga idéer om allting. Men jag tycker i alla fall, att han skulle vara nöjd nu, som har fått en så bra plats. Kronans kaka är nog torr, men den är säker, och sin pension har man... Jojo, man får allt vara nöjd... (Hugo Öberg, Det stora kontoret, 1909)

Det har funnits och kanske fortfarande finns en prestigeskilnad mellan att arbeta på ett statligt ämbetsverk och på något pri-

"Några Embetsmannatyper" har Fritz von Dardel (1817–1901) kallat den här akvarellen från 1800-talets mitt.

vat affärskontor, beroende på dessa arbetsplatsers skilda utveckling och skilda arbetsvillkor. En ordinarie statlig tjänst – när man väl fick den – har alltid betraktats som säker, oberoende av konjunkturerna, medan en privat anställning i tidigare skeden har varit mycket godtycklig.

En kvinnlig kontorist, född 1892 i medelklassfamilj, sökte sin första plats på 1910-talet. Hennes beskrivning visar hur man då uppfattade denna rangskillnad:

Att få en kontorsplats i Norrköping [hemstaden] upplevde jag som något tråkigt. Där fanns bara affärskontor. I stället sökte jag till olika statliga ämbetsverk vilket var mitt mål. Ämbetsverken var så trevliga arbetsplatser, men det var svårt att få jobb där. De hade kort arbetstid, från klockan tio till fyra. *Det var en bildad miljö* [min

kursivering]. Affärskontoren kunde vara väldigt otrevliga. (KU 8378:37)

Vad var det då för "bildat" med denna arbetsmiljö? Under större delen av 1800-talet rekryterades de flesta till ämbetsmannabanan ur aristokratin, även om denna karriär formellt stod öppen även för andra socialgrupper. Men på grund av de speciella villkoren fordrades inte bara tillgång på förmögenhet utan också, med tanke på konkurrens om de attraktiva tjänsterna, goda kontakter med samhällets toppar.

Louis De Geer (1818–96) har i sina Minnen (del I 1892, s 55–64) beskrivit den allra första början av sin statsmannakarriär, hur han började som riddarhuskanslist på 1840-talet. Det var ett "enahanda" arbete och

”ett ändlöst skrivvande”, men det gav de nödvändiga kontakterna. I De Geers framtidsplanering ingick inte bara en framgångsrik yrkeskarriär utan också möjligheterna till ett rikt giftermål. En dam som vunnit hans intresse beskrevs med följande förbehåll: ”Föräldrarna voro förmögna men ej rika, helst deras egendom bestod af järnbruk, som ofta äro underkastade ogynnsamma konjunkturer.”

Rangen var viktigare än lönen. Om de dåliga, för att inte säga obefintliga lönerna på 1840-talet skrev De Geer: ”De unga männen i verken buro titeln af kungliga sekreterare, men dem bestods, såsom extraordinarie... icke annat arfvode för deras tjänstgöring än lösen för två lispund talgljus...” Men tillade: ”Man kunde dock genom uppvaktning förtjäna sådana ljuspenningar på mera än ett ställe...” Detta möjliggjordes av att arbetstiden var kort, cirka tre till fyra timmar: ”... samtidigt med min tjänstgöring i justitiestatsexpeditionen arbetade jag i riksarkivet, där äfven jag fick en andel af Hans Järtas riksarkivarielön, som han hel och hållen delade ut till extraordinarie tjänstemän. Jag ordnade och registrerade där en del papper...” Denna företeelse känner man igen från Strindbergs skildring av bl a ”Kollegiet för utbetalandet av Ämbetsmännens löner” i romanen Röda rummet (1879).

Men trots biinkomster hade De Geer svårt att utan skuldsättning klara den livsföring som anstod hans samhällsklass: ”Det enda, hvaruti jag jämförelsevis utvecklade en ringa lyx, var uti kläder [har varit viktigt även för 1900-talets tjänstemän]... Men detta var också nödvändigt, då jag umgicks och ville umgås i Stockholms högsta sällskapskretsar...” Gunnar Richardson, som i boken Kulturkamp och klasskamp (1963, s 4f) tecknat bilden av det oscarianska samhället har påvisat hur de högre samhällsklasserna ännu under sent 1800-tal betraktade sällskapslivet som ett viktigt led i yrkeskarriären. I sällskapslivet skaffade man sig inte enbart kontakter, där bekräftade man sin identitet och samhällsställning. Följande citat ur diplomaten Einar

Brevtyngd av glas med Carl XV:s porträtt från 1800-talets mitt.

Modigs memoarer (utg 1954) ges som exempel på hur en lägre och dåligt betald statlig tjänst ännu på 1890-talet gav god utdelning på den sociala prestige-skalan:

När jag med avsmak försökte sleva i mig den odrägliga tisdagssoppan eller när jag åt mitt torra franska bröd utan smör till kvällstéet, kunde jag ju tänka på att pappa [som var revisor i ett statligt verk] en gång om året var bjuden på slottet, på kungabal... Ja en ämbetsman var en ämbetsman och ansåg sig fullt befogad att se ner på grosshandlare, fabrikörer och byggmästare... Med de kretsarna hade man ingenting gemensamt. Den som inte var civil ämbetsman borde vara officer, läkare, kanske ingenjör... Om arbetarnas levnadsförhållanden hade jag ingen aning. Jag visste bara att en illa klädd person var en arbetare; begreppen arbetare och buse var inte strängt åtskilda...

Om sin tid som universitetskansler på 1880-talet skrev De Geer (Minnen II, 1892, s 189): ”Antalet av dem som uteslutande ägna sig åt själsarbeten, är redan större än att samhället kan bereda plats åt dem alla, och hotar att överskrida det antal, som vårt land icke kan umbära för kroppsarbeten. Botemedlet för en lärd överbefolkning är en av vår tids nya frågor...” De dåliga lönerna hade ett samband med denna obalans. Tiden som dåligt avlönad extraordinarie var

SMEDMANS HANDELS-SKOLA,

Stockholm,
Norra Afdelningen,
Norrmalmsgatan 5, 2 tr. upp.

I anseende till det allt mera i anspråk tagna utrymmet i undertecknad, nuvarande lokal vid Stortorget, kommer f. o. m. den 1 April en afdelning att öppnas å Norr, hvilken afdelning kommer att förestås af min son **Karl Andreas**, som under flere år biträdd mig som lärare.

Undervisningsämnenä blifva desamma som i Stadsafdelningen, nämligen **Bokhålleri, Välskrifning, Svenska språket, Räkning, Korrespondens, Vexellära, Mynt-, Mått- & Viktförhållanden** och **Allmänna kontorsgöromål**, och undervisningstiden i dessa ämnen mellan kl. half 10 f. m. och 1 e. m.

Enär Slöjdskolan i Stockholm f. o. m. denna termins utgång kommer att upphöra och för inträde i den s. k. Tekniska Skolan erfordras kunskap i *de fyra enkla räknesätten, Välskrifning* och *Svenska språkets form- och satslära*, har undertecknad beslutat anordna aftonskola såväl för de personer, som i höst ämna söka inträde i Tekniska Skolan, som ock för andra, hvilka vilja förkofra sig i nämnda ämnen.

Undervisningstiden i Aftonskolan blifver för qvinliga lärjungar mellan kl. 4 och 6 och för manliga mellan kl. 7 och 9 e. m., och på det äfven mindre bemedlade må blifva i tillfälle att besöka denna afdelning af skolan, har afgiften bestämts till blott **5 kronor** i månaden.

Närmare upplysningar meddelas och anmälningar mottagas intill den 1 April i Stadsafdelningen, Stortorget 16, mellan kl. half 10 f. m. och 1 e. m. samt 4 och 6 e. m. och sedermera i Norra Afdelningens lokal mellan kl. half 10 f. m. och 1 e. m., 4 och 6 samt 7 och 9 e. m.

KARL SMEDMAN,

Handelslärare,

(G. 1018.)

Ordförande i Bokhålleri- & Handelsvetenskaps-Föreningen.

(1580)

Handelsskolor i Stockholm öppnades i takt med den växande industrialismen. Enligt annons i Nya Dagligt allehanda år 1879 öppnade tex Smedmans Handelsskola en filial på Norrmalm med undervisning i ämnen som bokhålleri, välskrifning, räkning, växellära, mynt-, mått-, och viktförhållande samt allmänna kontorsgöromål.

också, som redan framgått, mycket lång. Ännu i början av 1900-talet kunde det i genomsnitt dröja upp till sju år innan någon uppnådde en ordinarie plats. Männen som drömde om en ämbetsmannakarriär hade föga intresse av att också konkurrera med kvinnorna om de attraktiva befattningarna.

"I justitierevisionsexpeditionen anförtrödes mig nästan endast renskrifning och kollationering..." (s 61). På De Geers tid var renskrifning och liknande rutinsysslor ännu inte någon "typiskt" kvinnlig kontorsyssla. Arbetsuppgifterna var före industrialismen med dess framväxande arbetsvetenskapliga metoder föga uppspaltat och specialiserat. Men när kvinnorna släpptes in på verken, på banker och andra kontorsarbetsplatser var det dock dessa "enahan-

da" uppgifter som inte bara överläts utan också kom att betraktas som givna kvinnoarbeten. Följande citat från en tidigare gjord intervju med ett kvinnligt skrivbiträde som arbetade på Rådhuset på 1880- och 90-talen visar hur dessa kvinnor hade svårt att försörja sig samtidigt som de var utan männens hopp om en tryggad anställning i framtiden:

Egentligen började jag först med att hjälpa en kamrat som var alldeles överlupen med arbete, men så småningom blev jag ständig. Men någon fast lön fick jag inte. Allt betalades för varje handling. Och arvodet var olika allt efter handlingens art. För att jag skrev ut en inteckning fick jag 25 öre, ett lagfartsbevis 40 öre, för s.k. ryggar 10 öre . . . Arbetstiden var mellan tio och två. Men regeln var att vi ständigt . . . fick ta hemarbete. Jag gjorde då så, att jag arbetade till

sju på kvällarna, sedan sov jag till klockan två på natten, då var jag åter uppe och arbetade tills det blev tid att gå på stadshuset igen . . . Pennor fick vi hålla oss med själva, men bläck, läskpapper och dylikt höll Rådhuset. För tid, som försattes för kollationering, fick vi ingen ersättning. (EU 23781)

Herrarna vid bruken

– Det började ju så bra i brukssamhället, men hur kunde det gå så illa? Den repliken fälldes i ett TV-magasin för några år sedan i samband med en facklig PTK-konflikt som ytterst rörde tjänstemännens rätt till meningsfullt arbete. Den moderna industri-tjänstemannens vagga stog just vid bruken,

på de brukskontor som var centrala för verksamheten och bygden.

De som kom till bruken för att läras upp till bokhållare för att så småningom avancera till inspektorer eller förvaltare – ”blifva Herrar och befallande” (Handbok i Ståljerns-beredning, 1843–44) – kom från samhällslager strax under det aristokratiska skikt som sökte till ämbetsverken och den byråkratiska karriären. I samma Handbok kan man läsa följande: ”Förleddes och lockades af det oberoende lif, och de, i jemförelse med andra Embetsmäns, stora inkomster En Bruksförvaltare synes äga, hafva föräldrarna ur alla medborgareklasser begynnnt sända sin söner som Elever på Bruks-Con-

Trots likartade kläder går det knappast att ta miste vem som var chef och vilka som var anställda på detta foto från Sandvikens järnbruk år 1879. Omgiven av bla en korrespondent, en kassör, en verkmästare, en bokhållare samt en ingenjör och en kemist syns järnbrukets chef konsul C F Göransson som fjärde man från vänster. Foto Sandviks AB historiska arkiv.

toiren, der de för de första åren vanligen betala för dem från 200 till 400 Rgds. Hufvudsakligen Krämares, lägre Embetsmäns och Presters söner, som visat motvilja mot studier . . ." Det var alltså mycket unga män i 14–15-årsåldern som skickades till bruken av förhoppningsfulla föräldrar som hade råd att betala, och där de fick sin första introduktion i arbetslivet.

Gustav Schröder som i den klassiska skildringen *En bruksbokhållares minnen* (1892) nedtecknat sina erfarenheter från de värmländska bruken under 1830- och 40-talen, beskrev hur det inte fordrades några andra förkunskaper "än att kunna hjälpligt skriva och räkna enkla tal. Bokföring fick man lära sig dit man kom . . ." (s 63). Och därför "dugde dertill alla som icke dugde till något annat". Men trots den påstådda odugligheten var det dock många som lyckades arbeta sig upp till bruksägare. Inte genom ihärdigt arbete och sparat lön utan genom annan företagsamhet vid sidan om, som "uppköp af växande skogar" (s 62).

Men bruksbokhållarens sociala ställning var inte lika tydlig som den statlige ämbets- eller tjänstemannens. De tillhörde inte bruksägarnas sociala värld – "han både såg och kände att han inte hörde dit" (Schröder, s 65) – men genom sina intellektuella färdigheter ansåg de sig stå över både arbetare och bönder – "Omkring punschbålen under stöj och skrik berättas och afgöres, hvem som slugast vid skilda tillfällen lurat bonden, huru den eller den arbetaren fått sin grundliga bastunad . . ." (Handbok . . .)

Denna utanförkänsla gentemot bruksägarna levde kvar under hela seklet. Tage Hedborg som på 1890-talet började sin yrkeskarriär som 15-årig bokhållarlärling har i sina minnen (1974) dock framhållit att den speciella mellanställningen hade både för- och nackdelar (s 16): "För de anställda, som alltid gick under kollektivbeteckningen 'herrarna', hade inackorderingen hos disponenten också sina sidor. Vid matbordet fick man i allmänhet finna sig i att tala när man blev tilltalad, och en viss stelhet kunde lätt bli rådande." Men tillägger: "... så innebar det utan tvivel ett mycket

stort privilegium . . ." "Man blev införsatt i bolagets och trävaruhanteringsproblem, och om man var en god åhörare, var det mycket vetande man på detta sätt fick sig till livs." De var trots allt i händelsernas centrum.

Bruksbokhållarnas och förvaltarnas värld var ännu mer utpräglat manlig än de statliga verken. En bruksbokhållares arbetsuppgifter var mycket mångskiftande. Det gällde både praktiska utomhussysslor och stillasittande skrivarbeten; både bokhålleri och arbetsledning – "... att se till att folk var på plats, höll sig någorlunda nyktra och skötte sitt arbete" (Almryd 1970, s 9). På grund av de nära och dagliga kontakterna med brukens arbetare ansågs brukskontoren inte vara lämpliga arbetsplatser för kvinnor. Under hela 1800-talet fanns på den svenska landsbygden knappast några förvärvsmöjligheter för medel- och övre medelklassens skriv- och läskunniga döttrar.

Kontorsarbetet – ett hantverk eller själsarbete?

Det här stillasittandet med det eviga räknandet gör en galen till sist! . . . Människovärde? Själsfinhet? Hvad bryr sig kryddkrämaren om mitt människovärde! Och inte kan jag betala gasräkningen med ett stycke af min själsfinhet! . . . (Hugo Öberg, *Det stora kontoret*, 1909)

Att skriva läsligt – men "underlåta alla onödiga krokar, slängar och annan förment grannlåt i bokstäfverna" (C A Muhr, *Brukskatekes*) – att räkna väl, tillhörde en 1800-talstjänstemans viktigaste dygder. Följande citat om brevskrivning på 1850-talet (Hilma Andersson, *Verklighetsbilder*, 1903, s 166f) visar att förberedelserna, ur en sentida betraktares perspektiv, var mycket omständliga:

. . . Först tog han fram ur skrifbordslådan ett ark postpapper, alltid helark, men aldrig randadt som nu, och vanligen blekblått till färgen med namnet "Bath" . . . Han som var så öfvad, skref alltid raka rader; . . . Men så kom det värsta: att formerna pennan! På en krok å hans skrifbord hängde alltid en bunt gåspennor; den synades,

Interiör från Stockholms Uthyrningsbyrå året 1907. Kvinnan längst till vänster var troligen föreståndarinnan. Hon har egen bordslampa och två telefoner på sitt skrivbord. Den förmodligen sist anställda och yngsta flickan som skriver maskin får sitta i halvmörkret längst bort från fönstren. Foto Blomberg.

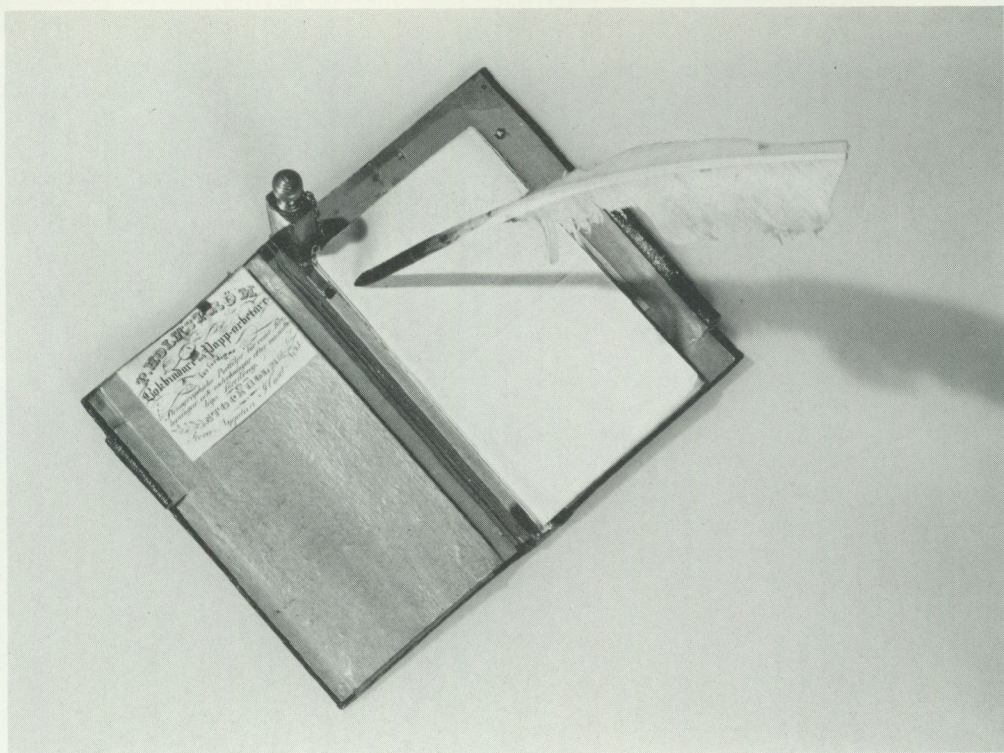
och därur valde han en, som var lämplig; sedan fjädern klippts bort, blef det att med den hvassa "pennkniven", som just häraf fick sitt ännu bibehållna namn, med några få vanda snitt göra ett utmärkt skrifmateriell af gåsens f.d. hvita vackra vingfjädrar. Särskildt det moment – det sista i pennformeringen, när spetsen lades mot tumnageln för att skära den så kallade sprickan, var spännande . . . men när detta väl lyckats, blef också gåspennan det yppersta skrifmedel, man kunde få . . . Senare funnos i handeln maskinformede gåspennor i askar . . . men de voro aldrig nog pålitliga eller omsorgsfullt gjorda – och så kom stålpenan med sin större varaktighet och trängde alldeles ut de föregående.

Noggrannheten, pedanteriet i själva skrivprocessen, i skapandet av bokstäverna och

siffrorna har ofta poängterats i dess självbiografiska källor. Som tex hos Tage Hedborg (s 63):

Allt mycket tidsödande. Eftersom alla uträkningar måste göras minst två gånger kunde utklaringen, kuberingen och faktureringen taga både en och två dagar i anspråk. Sedan den ofta flera sidor långa och med siffror fullspäckade fakturan var uträknad i koncept skulle den prydligt renskrivas. Att skriva vårdat och helst vackert var en stor merit . . . För egen del gjorde jag vad jag kunde för att förvärva denna konst, vilket man fick lära och öva efter föreskrifter på sitt rum på kvällarna . . .

Källorna ger också en antydan om att själva skrivandet – formandet av bokstä-

Anteckningsbok med resebläck och gåspenna från 1830-talet.

Blyertspennan från omkring år 1800 har tillhört generalen och greven C A Ehrensvärd.

verna med pennan – betraktades som en *intellektuell syssla* – ett "själsarbete". Innan läskunnigheten var en allmän tillgång ansågs det mycket "bildat" att kunna läsa och skriva. Det fanns ännu ingen tänkt gränsdragning mellan formulerande av själva orden, de symboliska begreppen och det manuella utförandet (jfr Braverman, 1977, s 175f). Formen var lika viktig som dess innehåll. "... och rapporters skrivande var det noga med och gick inte att släppa i hand på vem som helst" (Carlbaum 1930, s 2).

Denna föreställning, att allt som hörde till kontorsarbetet, inklusive renskrivningen i böckerna, betraktades som något "bil-

dat" skulle leva kvar långt in på 1900-talet. Detta trots den med tiden allt skarpare gränsen mellan handens och tankens arbeten. Som för kontorens del accentuerades med skrivmaskinernas och skrivmaskinsflickornas entré i denna dittills så mansdominerade värld.

Källor

- Almryd, H*, (utg) Om bruksbetjänter och bruksmiljö. 1970.
Andersson, H, Verklighetsbilder. 1903.
Berger, M, Fyra kapitel kontorshistoria. U å (stencil).
Braverman, H, Arbetet och monopolkapital. 1977.
Carlbaum, B E, Mina memoarer. 1930.

Croner, F, Tjänstemannakåren i det moderna samhället. 1951.

De Geer, L, Minnen I-II. 1892.

Göransson, S, Några bidrag till Sandvikens historia tiden 1862-1868. 1912.

Handbok i Stäljersberedningen. 1843-1844.

Heckscher, G, Svensk statsförvaltning. 1952.

Hedborg, T, I sågverksrörelsens tjänst. 1974.

Modig, E, Diplomattjänst med mellanspel. 1954.

Muhr, C A, Brukskatekes. 1892. (Skriven på 1830-talet.)

Richardson, G, Kulturkamp och klasskamp. 1963.

Schröder, G, En bruksbokhållares minnen. 1892.

Strindberg, A, Röda rummet. 1879.

Söderberg, H, Martin Bircks ungdom. 1901.

Öberg, H, Det stora kontoret. En krönika. 1909.

The Male Lead

On the King's secretaries and the companies' bookkeepers

The author presents the historical background to the office-clerk society that grew up with industrialism and to the reason why this form of work became so pronouncedly bound up with the traditional roles of the sexes. The exemplification of the conditions and life pattern applying to "office-clerks" in the 19th century has been taken mainly from contemporary memoirs and autobiographies.

The few office-clerks in the 19th century - about 5% of the labour force in the 1860s - were predominantly men. They held positions of trust in the civil service and in private service, from which women were excluded until some time into the 20th century both on formal and conventional grounds. The men, i.e. the civil service officers and employees and the new industrial employers and their staffs could, through their dominant status both in politics and finance in the industrial break-through period, guide the tradition and alone formulate the rules which for a long time decided what were "typically" male and "typically" female occupations.

The growing market created by industrialism, however, came in the later 19th century to need female labour. But how, where and on what con-

ditions was determined by the men owing to their "lead". In the public sector women could obtain subordinate positions in, for example, schools and the medical services, in the new labour-intensive occupations such as the posts and telegraphs. For safety's sake a ceiling was put on their careers, which existed until the 1920s. In the private sector, although the liberty to pursue a trade gave them the same formal rights as men to start a business undertaking, women could on traditional grounds hold their own only in a few service occupations such as the retail and catering trades.

The final section deals with the phenomenon that all office-work, including fair-copying, was in earlier stages regarded as an intellectual occupation. When literacy was still not a general accomplishment, it was considered equally "cultivated" to be able to write neat figures and letters as to formulate the words and the symbolical concepts. And this idea, that office-work was an "intellectual occupation", lived on into the 20th century despite the successive division of labour and the increasingly sharp boundary-line between manual and mental work.

Hur industriprodukterna kom till landsbygden

Kläder och skor

Mátyás Szabó

Den första tändsticksbunten som fanns i denna socken köpte far på 1840-talet vid en resa till Jönköping. När han kom hem inbjöd han grannarna i byn att komma och se hur bekvämt han kunde tända ett ljus. Vidare gjorde han ett strykande med en sticka på byxbaken och lyste omkring och sedan blåste han ut den utan att den varken luktade eller glödde. Folket tyckte att det var en underbar uppfinning, men de ville ändå inte rekommendera den, för tjuvarna skulle få så lätt att orientera sig.

Det ovanstående citatet ur en uppteckning (EU 18466) från Häggums socken, Västergötland, inkommen till Nordiska museet år 1941, illustrerar på ett pregnant sätt det tema som följande studie vill belysa, nämligen hur vissa slag av industriprodukter har vunnit insteg på landsbygden under 1800-talets andra hälft, mera preciserat från 1870-talet till 1910-talet. Citatet ovan anger också att spridningen av industrins produkter var förknippad med vissa svårigheter: praktiska, ekonomiska men inte minst sociala och psykologiska.

Inom svensk forskning var man tidigt intresserad av den konsumtionsprocess som resulterade i ett totalt förändrat köpmönster hos merparten av landets invånare. År 1941 utarbetades i Nordiska museet en frågelista (Nr 103 Industriprodukternas begynnelse i bygderna) av Mats Rehnberg och Torsten Gårdlund (som för sitt arbete Industrialismens samhälle i viss mån utnyttjade de tidigast inkomna svaren som berörde textilier och konfektionsindustri). Listan väckte de fasta sagesmännens intresse och därför besvarades den mycket utförligt av

somliga (det inkom 93 svar ganska jämnt fördelade över landet). De produkter man efterfrågade var kläder (inkl skodon) och textilier, möbler, porslin, glas, tapeter, spisar, järnredskap, smidesmanufaktur, lantbruksredskap och lantbruksmaskiner.

Listan efterlyste även förmedlingens och accepterandets sociala och psykologiska mekanismer. Det rika och nyanserade materialet har hitintills knappast utnyttjats, i varje fall inte systematiskt (undertecknad använde sig av en del av svaren som belyste lantbruksredskap i Fataburen 1982).

Denna uppsats har till syfte att ta fasta på spridningens och accepterandets mekanismer genom att presentera en del av svaren. Med tanke på det begränsade utrymmet kan inte materialet behandlas i sin helhet. Jag tar upp två av frågelistans utförligast besvarade ämnen: kläder och textilier, vilka belyses detaljrikt av de flesta meddelare. De flesta problem som ryms i denna studie – spridning, accepterande, innovatörer, värderingar – kan lämpligast besvaras av de uppgifter som berör klädesplaggen. Att dessa behandlas utförligast här bör ses mot denna bakgrund.

I frågeformuläret är skillnaden mellan hantverkets produkter och industriprodukter icke helt klart angiven och därför är uppgifterna ofta svävande. Hantverkare med avancerad teknik åstadkom serieprodukter som skiljde sig föga från den begynnande industrins produkter. I kundernas ögon var dessa varor likvärdiga.

För att belysa hur behovet av industriprodukter förändrades från självhushåll-

ningens till industrisamhällets tid kan man anföra följande exempel: år 1830 gick det åt 200 handsmidda spikar vid byggandet av en bondgård: 70 år senare fordrades över 50 000 fabrikkspikar i olika storlekar till ett motsvarande bygge. Även om detsamma inte kan sägas om de produkter som behandlas nedan är förändringarna i varuproduktionens sätt under denna tid revolutionerande. Förutsättningarna för denna utveckling är många och samverkande. Bland de viktigaste faktorerna kan nämnas att lanthandeln tilläts år 1846, arbetet betalades mer och mer med kontanta medel, råmaterial som inte fanns i landet infördes utifrån, skråväsendet upphörde, samt kommunikationernas (järnvägarnas) utveckling möjliggjorde snabb och billig transport av de nya produkterna. Andra faktorer kan vara nyväckta behov genom utbildning och reklam.

Under andra hälften av 1800-talet ökade landsbygdsbefolkningens, särskilt den självägande bondeklassens konsumtion alldeles enormt. Jordbrukets samlade kapital ökade kontinuerligt under 1800-talet och särskilt under högkonjunkturerna på 1870- och 1890-talen använde man gärna avkastningen till ökad varukonsumtion. Det var inte bara vetebullen, sockerbiten och kaffet som präglade den svenske bondens ändrade och ökade konsumtion. Hemmet översvämmades av nya fabriksvaror som i viss mån ändrade synen inte bara på vardagslivet utan också på tillvaron överhuvudtaget. Den här studien vill ge bidrag till förståelsen av denna process.

Den svenska textilindustrins utveckling

Den förändring i landsbygdens konsumtionsmönster som präglade 1800-talets sista årtionden gjorde sig påtagligast gällande i hemmets innehav av textilier och kläder av olika slag. Särskilt stor vikt lades just vid kläderna som kommunicerade människors status och identitet. Kläderna syntes mer än någon annan vara och kommenterades

flitigt så fort de avvek från det vedertagna. Varuutbudet från industrin var större och mer genomgripande på konfektionsområdet än för någon annan industrivara genom att kläderna berörde alla människor.

Under hela 1800-talet pågick en kontinuerlig utveckling inom den internationella textilindustrin, någonting som så småningom även Sverige – trots betydande eftersläpning – blev delaktigt av. Det är inte bara fråga om utvecklingens tekniska sida inom bomulls- och ylleindustrin utan också en rad andra uppfinningar och förbättringar: nyproduktion av färger, tyger och färdiga plagg där färgkemi och vävnadsteknik hade den största betydelsen; man började blanda olika material och det blev möjligt att imitera främmande nyheter som gav genomslagskraft för produkternas spridning.

För bomullsindustrin innebar 1870-talet en expansionsperiod även i Sverige. Nu grundades de företag som skulle bli de största inom spinneribranschen. Redan från 1870-talet ökade den fabriksmässiga tillverkningen av vävnader både vad gällde grövre och finare varor. Vissa företag hade redan en betydande tillverkning av tyger för arbetskläder: manchester och mollskinn (det senare en tjock, ofta på avigsidan ruggad bomullsvävnad) som hade direkt koppling till industriarbetet, efterfrågade inte minst av olika kategorier av kroppsarbetare. Utvecklingen fortsatte även under nästa högkonjunktur på 1890-talet. Marknaden vidgades både för grovt bomullstyg och för finare bomullsvaror på husbehovsvävningens bekostnad.

Liknande utveckling karakteriserade ylleindustrin under 1870-talets högkonjunktur. Nya fabriker anlades i Malmö, Borås och Norrköping. Mekaniseringen och förbättringen av den maskinella tekniken var här av samma art som inom bomullsindustrin om än något långsammare. Det stora genombrottet kom här något senare, vid sekelskiftet, då det under några få år grundades 21 yllefabriker.

Under denna tid kom det fabrikksspunna garnet, både bomulls- och yllegarn, att alltmer konkurrera ut hemmaproduktionen på

C P Sahlins konfektionsfabrik i Eslöv. Fabrikören Sahlin övertog ledningen av företaget efter sin far 1899. Fem år tidigare hade man i den ursprungliga färgerifirman börjat tillverka konfektionskläder för barn och ungdom. Sysalen på bilden är inrymd i ett vindsutrymme. Foto Stig Ekander, Eslöv.

landsbygden och de fabriksgjorda vävnaderna ersatte de hemmagjorda bomulls- och linnevävnaderna. Förändringen skedde dock olika snabbt i olika landsdelar och något sammanbrott för hemindustrin kan man ännu inte tala om.

Den genomgripande förändringsprocessen som karakteriserade landsbygden medförde att folkdräkterna, tillverkade av till stor del hemproducerat material på gården, börjar mer och mer trängas undan av konfektionsvaror. Deras attacker kunde folkdräkterna inte stå emot. Utvecklingen härvid var knappast enhetlig och varierade ef-

ter de olika villkor som gällde för olika miljöer. För städernas borgerskap fanns det färdigsyddna kläder att köpa redan från mitten av 1800-talet, medan konfektionen för landsbygdens folk inte spelade så stor roll före 1880-talet. Färdiga kläder salufördes av ekiperingsaffärer, av lärftkramhandlare och beställningsskräddare som sydde på lager. Det riktiga genombrottet för konfektionsindustrin kom först vid sekelskiftet. Produktionen präglades av sammanblandning av hantverksmässiga och industriella drag. Man lät tex skräddaren i staden sy kläder som försågs med maskinsydd

knapphål. Verksamheten utökades undan för undan med skär-, sy- och pressmaskiner och alltfler delar av plaggen började tillverkas på fabrik. Vid en sådan produktion tillverkade man kostymer av halvyll och blandmaterial. Den första tillverkningen var i huvudsak inriktad på arbetarklassens behov och inkomstförhållanden. Det gällde framförallt herrkonfektionen medan damkläder i större skala började tillverkas först efter sekelskiftet.

På 1890-talet redovisade konfektionsindustrin inte mindre än 54 fabriker med drygt 3 000 arbetare. Denna siffra kompletteras av en betydande förlagsmässig tillverkning, dvs där företagen höll sig med hemarbetare. De senares antal översteg vida de förras: 12 000 mot 3 000 fortfarande år 1912.

Låt oss nu, efter denna översikt över textil- och konfektionsindustrin, vända oss mot landsbygdens konsumenter för att se hur deras behov av fabriksvaror, tyg och konfektion växte fram, hur nya varor förvärvades resp förmedlades och användes samt hur nyheterna accepterades och värderades.

Inköp av fabriksstyger

Man kan urskilja två etapper i övergången från det hemgjorda till det fabriksgjorda. Den första etappen innebär inköp av tyger, vilket redan förekom långt tidigare genom västgötaknallarnas insatser. I den andra etappen, under senare delen av 1800-talet, köptes bomullsgarn till varp i vävnader och därigenom har man för första gången frångått hemmaproduktionens principer.

Det var inte oväntat bomullstyger som landsbygdens folk började köpa först, medan linne vävdes samtidigt i hemmen på många håll. Efter industrins genombrott var knallarnas epok slut och fabriker tog själva hand om varornas förmedling till lanthandeln. Därmed öppnades vägen för en helt ny epok för landets kvinnor som ombesörjde hushållens textila behov. Av "köpetyget", alltså av bomullsvävnader, tillverkade man lakan, handdukar, skjor-

tor, särkar m m. Men det kom även klänningstyger av många sorter, samt tyger till täcken och madrasser. Skickliga husmodrar höll dock motstånd mot köpetyg vad gällde drälldukar och servetter av linne, vanliga handdukar "men efter 1880-talet var man inte säker i stugan för agenter som utbjöd de vackraste linnedukar som vävts i fabrik". Det var frågan om äkta linne som dock var tunnare och sämre än det handvävda.

"Snart hoppa moran över drälldukar hon vävde i bomullsvarp och hemspunnet i linneväv och tom i färger i rött-vitt, ljusblått-vitt i gamla bondemönster och handdukar-na blev smäckra liksom skjortväven och särkväven" skriver en meddelare från Lommaryds socken, Småland (EU 1995) och fortsätter "och därmed tog de köpta tygerna överhand och vävstolen kastades ut för alltid år 1890. Uppfattningen om den nya varan: bättre, billigare och bekvämare."

På andra håll köpte man till en början främst tvärrandigt förklädestyg av bomull som snabbt slog igenom i synnerhet bland de yngre kvinnorna, därför att tyget var både attraktivt och billigt.

Svart, tunt tyg av utländskt ursprung till brud- och sorgklänningar redovisas ganska tidigt i våra frågelistsvar men spelade inte särskilt stor roll.

Ylletyg tog längre tid än bomulls- och linnetyg att introducera bland landsbygdens folk. Men även dessa tog över alltefter som vävstolarna tystnade på gårdarna och "manufakturhandlaren blev bondens garderob".

I allmänhet tyckte man bra om fabriksvävda tyger, "högfärdstyger" som det också kallades, och motståndet mot dessa var inte lika starkt – som vi skall se nedan – som mot konfektionskläder. Man såg tydligt besparingen i tidsåtgång, vilket var viktigt i jordbruksspecialiseringens tidevarv. Följden av att fabriksvarorna trängde ut hemmaprodukten blev att linodlingen och fåraveln minskade avsevärt landet runt. På sina håll, där man hade tillgång till billig arbetskraft, behöll man hemmaproduktionen av tyg längre.

Övergången till konfektionskläder

Av det föregående har klart framgått att övergången från hemtillverkning till fabriksgjort inte var omedelbar – även om processen, när den väl hade kommit igång, gick mycket snabbt i jämförelse med i andra länder. Övergången har tagit olika tid i olika regioner liksom i olika miljöer. Det finns en del gemensamma drag även i denna process: hantverkarnas förändrade ställning, produktionen av råvaror och i viss mån traditionens betydelse resp benägenheten att acceptera nyheter.

En förbindelselänk mellan gammalt och nytt när det gäller lanthemmens textilier och kläder är skraddarna, sömmerskorna och väverskorna. Det gamla systemet att varje gård bearbetade sina råvaror – lin och ull – med familjens egen arbetskraft utvecklades under 1800-talet mer och mer till att särskilt yrkesskickliga väverskor anlätades vilka förädlade råvaran till tyg. Efter gammal sed vandrade skraddarna liksom skomakarna från gård till gård och sydde på uppdrag gårdsfolkets kläder av det material som gården producerade. Denna praxis förändrades från mitten av 1800-talet i och med att skraddarna blev mer stationära; i stället gjorde kunderna själva besök hos hantverkaren. Skraddaren arbetade naturligtvis på beställning och tog noga mått på beställaren. Det första steget mot konfektionen var att skraddarna började sy kostym på lager.

De första ”färdigsydda kläder” som såldes på orten tillverkades av skraddaren i Nordtorp i Sandhults socken. Det var huvudsakligen byxor och överrockar av vadmal eller doffel. När det blev höst så utlyste han tid och ställe i orten dit han skulle komma med färdiga kläder för männen. Och far och söner, drängar m fl mötte upp där, provade och köpte. Mötet brukade kallas ”klädauktion” fast det ju inte var någon auktion. Den som köpte något plagg skulle ha ”kvitto”, vilket var detsamma som en sup brännvin. ”Gå till min bror, får du kvitto” sade skraddaren. Dessa kläder var att anse som helgdags. Tiden för dessa affärer var omkring 1890. Kläderna bars av vilken som helst bland allmogen och då anspråken ej var så stora på den tiden, så var

man belåten med snittet och såg mest på tygets kvalitet och dess förmåga att utestänga kyla. (Sandhults socken, Västergötland, EU 19069.)

Därmed var det tidigare bruket, att tinga skraddare så fort tygbuntarna var färdiga, definitivt brutet.

Övergångstiden präglades bla av att man slutade färga materialet hemma och att tex helyllevadmal sändes till fabrik för färgning, stampning och doffelberedning (för att det tjocka ylleyget skulle bli starkt valkat och ruggat), varefter det syddes av by- eller sockenskraddaren till praktiska helgdagskläder. Nästa steg i denna utveckling är lätt att räkna ut: man sände själva råmaterialet till fabrikena.

Den tekniska utvecklingen som påskyndade övergången var givetvis av stor betydelse. Det var främst symaskinen som revolutionerade klädsömnaden på landsbygden.

Skraddarna medförde nu en symaskin, en liten maskin som sattes på bordet och drogs med handen i ett handtag vid hjulet vilket var en stor och uppseendeväckande nyhet. Man betraktade med intresse och förvåning den nya uppfinningen och det ordades mycket om densamma. (Berga sn, Småland, EU 30495.)

Symaskinen, som användes både i hemarbete och konfektionsindustri, började sitt segertåg på 1870-talet. Sömnadens mekanisering och konfektionsindustrins frammarsch går hand i hand.

En mängd uppgifter från tiden efter 1870-talet berättar om linodlingens samt färhållningens skiftande ställning i olika bygder som en viktig, påverkande faktor vid industriprodukternas expansion på landsbygden. Hade man gynnsamma förutsättningar för att fortsätta med linodling försenades introduktionen av fabriksprodukterna.

Bland fabriksgjorda tyger omtalas bomullssäckarnas särställning. För många fattiga hem var bomullssäckarna attraktiva objekt såsom det framgår av en utförlig beskrivning från Västervik vid tiden kring sekelskiftet.

Jag kommer ihåg den tiden så väl, när handlarna tog hem socker och mjöl i vita bomullssäcker, det var bra för de fattiga, för de köpte sedan de tomma säckarna, man sprättade upp dem i sidorna, tvättade dem och strök väven. Och sedan sydde de lakan av dem och flera saker, örngottsvar, barnlinnen, damlinnen, benkläder och t o m förkläden för hemmabruk. Det var så billigt, en krona per styck var vanligt för varje säck . . . Säckarna gick åt och kunderna tiggde långt innan handlarna fått hem varorna och många ökade på så sätt ut sitt linneförråd för en billig penning. (EU 41712.)

Att förvärv av bomullstyg kunde bli institutionaliserat – liksom tidigare siden – ganska tidigt på vissa håll visar en uppteckning från Urshults socken, Småland.

På 1850- och 1860-talen var det sed, att när ett ungt par, som ämnade ingå äktenskap, besökte Växjö eller Karlshamn för att i handelsbutiker därstädes köpa ringar, psalmböcker och andra gåvor, som de ämnade skänka varandra, brukade de köpa en del till förkläden avsett bomullstyg, varav efter hemkomsten syddes förkläden, som de sedan skänkte till sina blivande svärmödrar och svägerskor. (EU 20486.)

Konfektionskläder

Det framgår tydligt av olika uppgifter att bland de tidigaste fabriksgjorda plaggen var arbetskläderna de viktigaste. Arbetsblusar, störlvästar, stortröjor och stoppade kavajer var attraktiva varor på 1880-talet hos arbetare av olika kategorier: rallare, hantverkare, anläggare, stuvare, sjöfolk m.m. Det tog inte lång tid förrän dessa plagg började spridas på landsbygden. Att fabriksstydda arbetskläder inte omedelbart fick fotfäste bland lantbrukets arbetsfolk kan förklaras med att arbetskläder här utgjordes av avlagda finkläder. Normen var att de rena och de obetydligt slitna kläderna var högtidskläder, något slitna men rena räknades som söndagskläder och plagg som man inte längre hade användning för i dessa sammanhang blev arbetskläder. De syfabriker som tidigt inriktade sig på arbetskläder av bomull och linne tillverkade plagg, som lämpade sig för serietillverkning tex förkläden och blusar.

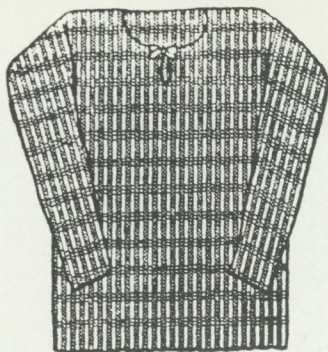
Det finns många uppgifter om vilka plagg som först tillverkades om inte fabriksmässigt så efter serietillverkningens principer. Det förefaller som om den egentliga herrkonfektionens början har börjat med tillverkning av *ytterrockar* men det går inte att belägga vilka de första tillverkarna var. Dessa rockar användes på vintern när man ville vara finkladd. Enligt de flesta uppgifter började de bli vanliga på 1890-talet. Rockarna var i jämförelse med de skraddarsydda ganska billiga, vilket förklarar varför det var drängar, statkarlar och torpare som var de första kunderna. Tidigt omtalas också *störvästarna* bland de serietillverkade plaggen. Störvästen var ett mycket praktiskt plagg som lämpade sig att bära i mångahanda utomhusarbeten. *Färdiga kostymer*, som i vissa fall förknippades med dansbanornas intåg på landsbygden, uppträder tidigt. Inte minst gäller det konfirmationskostymer, innan tillverkningen av andra plagg tog större fart. *Mollskinnsbyxorna* följer tätt efter och uppgifter om dem saknas knappast i någon uppteckning. De var till färgen gråa eller bruna och i början ansågs detta arbetsplagg vara så fint att somliga använde det vid kyrkbesök på sommaren. Dessa starka byxor hade lång livslängd och deras historia är, trots det allmänna bruket i olika miljöer, förknippade med sjöfolk och hamnarbetare.

Redan under 1880-talet finns det färdigstydda *stortröjor* i lanthandelns sparsamma sortiment. Av många betraktades dessa som verkliga finplagg och trots det höga priset, 25 kronor per styck, köptes de flitigt och användes som kyrkplagg. Stortröjorna var i regel mörkblåa, av hög kvalitet och med krage av sammet. De bars mest av vuxna pojkar och medelålders män. I Ålmhults socken i Småland uppges att det var hemvändande ungarlar, som under sommaren arbetade i storstaden eller vid tegelbruk, som introducerade plagget (EU 18588).

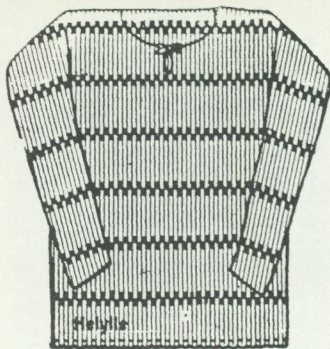
Besläktat ursprung med stortröjan hade *overallen*, även om detta plagg var en långväga gäst i den lantliga garderoben. Overallen lär ha kommit från Nordamerika där den användes i kolgruvorna; i Sverige in-

Smeden Petter Andersson klädd i storröja och storväst. Närunga sn, Västergötland. Foto ca 1900.

Ulltröjor N:ris 3962, 3963 och 3964 äro tillverkade af tjockt hålllegarn, i grå och hvitrandig färg med kulörta tvärränder. Mycket tjock och hållbar kvalitet.

Ulltröja No 4939, s. k. islandströja, af ylleblandning, hvit med kulörta tvärränder, tjock och stark. Vanlig storlek. Pris 2,70 pr st.

Utdrag ur Åhlén & Holm Insjön Jubileumskatalog 1899–1909. Artikelns övriga priskurantsbilder ur samma källa.

troducerades den av de sk amerikanerna, dvs de hemvändande Amerika-resenärer-na. Den väckte till en början stort upseende och folk som använde sådan kommenterades: "han går klädd i blåkläder". Det hindrade inte att detta internationella plagg fick en allmän spridning i landet. Blåkläder tillverkades först av enstaka bomulls- och ylletrikåfabriker men från 1905 organiserades tillverkningen i hemmen i Sjuhäradsbygden.

Blåkläderskomplexets vanligaste del är *blåblusen*, ett plagg som har mycket gamla anor i Sverige. Blåblusen dyker tidigt upp i serietillverkningen och var avsedd för arbetarklassen. Genom konfektionstillverkning fick blusen stor spridning samtidigt som ordet blåblus blev en allmän term för skjort- och blusliknande plagg av blå bomull. Plagget omtalas i så gott som alla upp-teckningar och dess lämplighet som arbetsplagg beskrivs uteslutande positivt. Från

Älmhults socken, Småland, berättas från 1882 hur plagget togs emot av byborna.

De första plagg, som började köpas färdigsytt hos oss var blåblusen, ett arbetsplagg för karlar. Detta plagg hade dittills varit okänt i våra orter. En sagesman berättade att 1882 hade en handelsidkarska, fru Welander boende i Kråksmåla kyrkby hemtagit ½ dussin blusar. Vi besåg de nymodiga plaggen, som då kostade 1.50 på styck, men ingen köpte till att börja med. Men då sade fru Welander till sin man "klä dig i en blus". Det gjorde han. Eftersom Welander var storbonde, så imponerade han på de övriga bönderna, så de köpte var sin blus, och snart fick bemälda fru eftersända flera blusar. De svartlackerade järnknapparna varmed blusen slöts längs bröstet är nu utbytta mot s k dragkedja. Snart fanns blusar lite varstades i våra bygder. De spar västen – hette det. (EU 18588.)

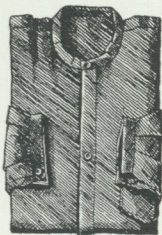
Konfektionskläder för kvinnor hade inte lika lätt att få fotfäste på landsbygden. Även om man använde köpt tyg till konfirma-

Grävningssarbetare från Kristinehamn 1905. De var sysselsatta med att lägga ned vattenledningar då de avbröt sitt arbete för fotografering i en fotoateljé. De är klädda i konfektionsskjortor av samma tyg och snitt. Deras sätt att klä sig präglas av strävan till likformighet och viss tuffhet.

Skjorta № 10260 U, av extra fint, mjukt och starkt bomullstyg. Knäppes fram. Vanlig storl. En välsydd o. elegant skjorta. Pris 2,— pr st.

Arbetsblus № 1084 U, av blått, enfärgat tyg, m. ficka och linning nedtill. Vanlig storlek. Pris 1,25 pr st.

Arbetsblus № 9172 U, av blått, mycket starkt färgäktat blustyg. Med ficka och linning nedtill. Vanlig storlek. Pris 1,45 pr st.

Arbetsblus № 3738 U, av blått, enfärgat tyg, kraftig kvalitet, mycket hållbar, med bröstficka o. linning nedtill. Vanlig storl. Pris 1,50 pr st.

Arbetsblus № 10254 U, av

tisk, med ficka. Linning nedtill. Extra prima kvalitet. Pris 1,45 pr st.

Arbetsblus № 4247 U, av hållbart, blått, handvävt tyg med smala vita ränder, försedd med ficka, sleji på ryggen och spänne. Vanlig storlek. Extra prima kvalitet. Pris 1,50 pr st.

3830 U

9126 U

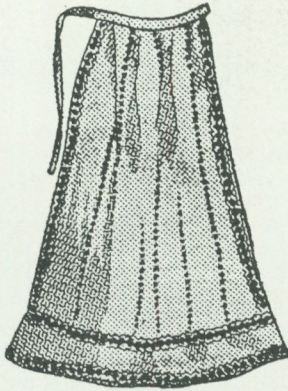
Snickareförkläde № 3830 U, av mörkblått, extra starkt tyg, med fyra fickor. Längd utom halsbandet 91 cm., bredd 69 cm. Pris 0,95 pr st.

Anläggare från Arvidsjaur, Lappland år 1932. Under de 30–40 år som konfektionsindustrin försett olika kategorier av kroppsarbetare med arbetsplagg har arbetskläder-na knappast förändrats.

Tv. Ur Åhlén & Holms sommarkatalog från 1913.

tionsdräkt mycket tidigt, redan vid mitten av 1800-talet, övergick man endast sporadiskt till köp av färdigsyddas konfirmationsdräkter. Däremot accepterades konfektionsklänningen som bestod av liv och kjol mera allmänt inom de områden där nyheter hade lätt att slå igenom medan det tog lång-

re tid innan de accepterades i de flesta delar av landet. På många håll köpte kvinnor bomullsgarn och vävde själva klänningstyger ända in på 1900-talet. Vardagskläder sydde kvinnorna själva medan heldagskläders tillverkning anförtroddes i mån av råd till sömmerskorna.

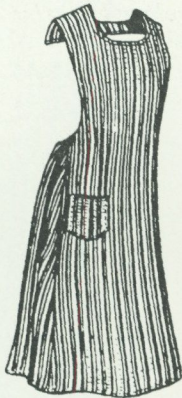
Förkläde No 2072, af hvit kongressväfnad med fina, konstväfda, kul. ränder. Med kapp. Ett synnerligen vackert och mycket omtyckt förkläde. Längd 84 cm. Pris 1,60 pr st.

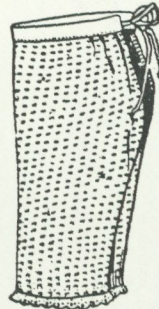
Damblus No 5665, af ljust bomullstyg med trefliga, kulörta randningar. Pärlmorknappar. Pris 2,85 pr st.

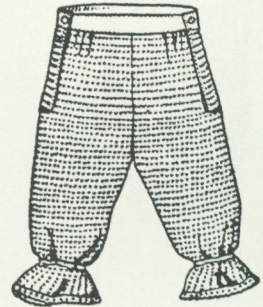
Damblus No 5666, af mjuk o. behaglig genomvävd flanell af mycket hög kvalitet. Sorter. färger. Pris 3,45 pr st.

Reformförkläde No 5198 är sydt af randigt, tvättäkt s. k. handväfvt bomullstyg och försedt med ficka. Starkt och billigt. Längd från urrenningen på bröstappen 111 cm. Pris 1,50 pr st.

3988 och 1094

3989

Damkalsonger No 3988 äro sydda af ljusröd flanell, mjuk och behaglig kvalitet, garnerade med spetsar. Öppen modell. Pris 1,30 pr par.

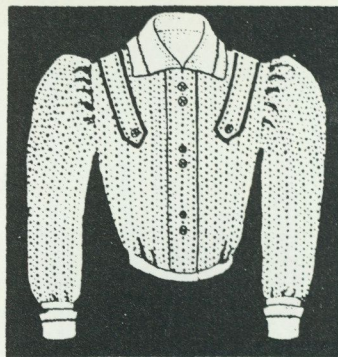
Damkalsonger No 1094, af hvit trikå med kulörta prickar, dubbelväfda, med spetsar, öppna. Stark vinterkvalité. Pris 1,45 pr par.

Damkalsonger No 3989, af ljus, melerad trikå, med spetsar och resårband. Slutna modell. Pris 1,50 pr par.

Damkavajer N:ris 4975 och 4976, af extra prima, mjukt och behagligt helyllegarn, konstväfnad, m. stora pärlemorknappar. Kraftig och stark kvalitet samt mycket moderna och omtäckta. Längd 63 cm.

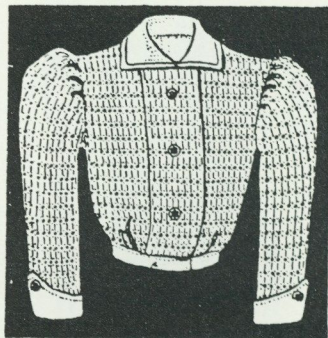
Damkavaj No 4975. Hvit. Pris 9,75 pr st.
 » 4976. Röd. » 9,75 »

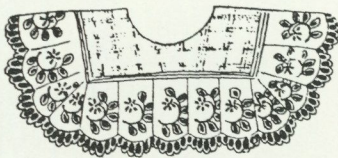
Blusskyddare No 4966, af extrafint helylle zefirgarn, mycket mjuk och behaglig, konstväfnad, hvit, axelslejferna äro kantade med röda band och på krage och ärm-linningar en instickad, röd rand. Pris 5,50 pr st.

Damkavaj No 4977, af extra prima, mjukt och behagligt zefir-helyllegarn, konststickning, stora pärlemorknappar och fickor. Tjock och utmärkt kvalitet. Modern och treflig façon. Hvit. Längd 63 cm. Pris 9,75 pr st.

Blusskyddare No 4972, af extra prima helylle zefirgarn af allra högsta kvalitet, konstväfnad, hvit. Med ärm-uppslag samt fina och trefliga knappar. Pris 6,75 pr st.

Axelkrage No 3199, för flickor. Tillv. af fint, hvitt tyg och kantad med bred, mycket vacker, veckad brodyr. Bredd 14½ cm. Pris 0,90 pr st.

Det är inte förvånande att speciella *yrkeskläder*, som användes av färre människor, hade svårare att slå igenom. Ett exempel på detta är målarkläder. Så här berättas från Harplinge socken, Halland.

År 1901 uppträdde min mästare en dag i helt vit kostym, byxor med blus, till vår, personalens, stora förvåning. Det praktiska i en sådan dräkt insåg vi, men dess vita färg var en sådan ny och ovanlig kontrast ute på landsbygden så vi drog oss i det längsta, för egen del tror jag i flera år, för att skaffa oss sådana kläder. Också var det en del som drev med mästaren för hans vita kostym. (EU 19451.)

De regionala skillnaderna gjorde sig givetvis gällande både beträffande spridningen och typ av fabriksgjorda plagg. Längre norrut i landet omtalas pälsar av bock- och getskinn, bland de förmögna i viss utsträckning vargskinn, som de allra första plaggen av fabriksstillverkning.

Förvärv av färdigsydda plagg

Kläderna var i det förindustriella samhälllets oftast föremålsfattiga miljöer en väsentlig del av den personliga tillhörigheten. Bland annat av detta skäl var förvärv av kläder en viktig händelse. Anskaffningen skedde efter vissa mönster. Man skaffade sina helgdagskläder oftast vid livets olika brytpunkter samt i samband med bosättningen. Många av de hemproducerade plaggen gick i arv, antingen var de använda eller to m oanvända från generation till generation. Förvärv av de färdigsydda och massproducerade kläderna innebar ett helt nytt tänkande i klädkonsumtionsmönstret. Mot bakgrund av detta förändrade köpmönster kan man förklara varför meddelarna har redovisat anskaffningen och förvärvsomständigheterna så utförligt.

I den följande redovisningen av anskaffningssättet skiljer jag inte på förvärv av fabriksgjorda tyger och färdiga kläder eftersom båda dessa typer av varor salufördes på liknande sätt.

Vid anskaffandet av tyger och kläder hade olika typer av försäljare den största bety-

delse på landsbygden. Detta gällde i synnerhet tiden kring industriprodukternas inledande period. I materialet finns inslag av tillförlitliga minnen från den tid då västgötaknallar bedrev försäljning av tyger. Samstämmiga uppgifter omtalar att knallarna hade lättare att avyttra vävnader än uppnydda textilier. Knallarna medförde bl a bomullshuvuddukar och förkläden och dessa varor hade inte några svårigheter att finna köpare på gårdarna. Knallarna, som hade sin storhetstid fram till 1850–1860-talen efterföljdes av kringvandrande judar i de flesta bygder i södra och mellersta Sverige då rätten att bedriva kringvandrande handel utvidgades. De medförde inte bara textila produkter utan också andra smärre industrivaror (kakformar, nålar, grytlock, burkar, snusdosor, rakknivar, skoborstar m m). Det finns några belägg som omtalar judarnas byteshandel. Deras varor utbjöds mot t ex tennfat vilka förekom ganska rikligt på bondgårdarna under 1800-talets andra hälft.

Eftersom judarna uppträdde allmänt bland de första yrkesförsäljarna kallades även deras efterföljare för judar. I Ulrika socken, Östergötland, kallades det tyg man förvärvade från olika typer av försäljare för "judetyg". (EU 18730.) Handlarna sammanfattas i våra uppgifter ofta endast med den allmänna termen gårdfarihandlare. Gemensamt för alla var försäljningssättet, den utlagda texten samt benägenheten att låta pruta efter högt satt pris. Somliga försäljare och agenter gjorde sig impopulära då de "snott omkring och hängt efter som synden och gjorde sig innerligt hatade av befolkningen". (Alsters socken, Värmland. EU 44763.)

Under den tid – årtiondena strax före sekelskiftet – som vårt material avser, hade den sedan år 1864 etablerade lanthandeln vid sidan av kringvandrande försäljare den största betydelsen vid saluförandet av de textila produkterna. Lanthandeln var dock inte riktigt utbyggd före 1890-talet och dess sortiment var inte särskilt rikt. Vid själva introducerandet av nya plagg spelade lanthandeln förmodligen inte någon större roll,

den får betydelse först efter accepterandet av de fabriksgjorda nyheterna. Det framgår bla av några uppgifter som lämnats av lanthandlaren. Det var ett risktagande att försöka införa en ny, för trakten obekant produkt. Det berättas från Torrskogs socken, Dalsland.

Min mor berättade om min fader, som var handlare i Gustafs församling, att han 1886 tog ett kommissionslager av färdigsydda kostymer, som han till försäljning utställde i en av sina handelslokaler. Enligt hennes berättelse skulle det vara först som färdigsydda herrkostymer salufördes i denna bygd. Vidare omtalade hon, att det icke blev en enda vare sig spekulant eller köpare till dessa kostymer, att min far efter att en längre tid haft detta kostymlager, måste som helt osålt återsända detsamma till leverantörerna. (EU 23981.)

En annan uppteckning från Östra Sallerups socken, Skåne, skildrar hur förutseende en lanthandlare skulle vara med fabrikskläder.

Jag som en gång i tiden har varit handlande i Hörby kommer ihåg att man för ungefär 40 till 45 år sedan /1890-talet/ började att sälja färdigsydda konfektionskläder. Det var då i första rummet arbetskläder man vågade sig på att sälja. 1891 hade jag fått hem 6 par mollskinnsbyxor i min affär, jag kände mig ganska nervös hur det skulle gå att sälja, men jo det gick, vet ni det var inte bönderna som köpte något sådant, de vågade de sig ej på, de köpte då tyget och själv sydde dem eller så höll de på sitt stampeverk. Det var som sagt i första rummet arbetare som köpte färdigsydda kläder, sedan kom arbetarblusar i svängen och så var isen bruten, man kunde sälja färdiga kläder över disken. Men bönderna höll på sitt gamla ända in på 1900-talets första årtionde, först då började de handla också. (EU 18607.)

Det var inte ovanligt, att skräddarna förvärvade färdigsydda kläder på marknader som de sedan sålde i sina hemtrakter. Att stadsresor och marknadsresor regelbundet har företagits av landsbygdens folk även i syfte att förvärva de här omtalade varorna framgår av en del uppgifter. Textilier och plagg var emellertid knappast de varor som var viktigast att köpa vid dessa resor.

Innovatörer – spridning

Ett av de intressantaste problemen i fråga om de textila varornas genombrott på landsbygden är själva introducerandet. När det gäller övergången från naturaekonomi till penninghushållning på landsbygden, utgör materialet en rik källa som kan hjälpa till att förstå accepterandets fenomen – någonting som är ständigt aktuellt i alla tider. Frågor som forskaren gärna vill ställa här är: vilka gick i spetsen för införandet av dessa varor och hur togs de emot i olika miljöer.

Det är viktigt att konstatera att det inte fanns några förebilder att följa vid införandet av färdigsydda kläder, vilket annars är så vanligt när det gäller nyheters spridning i de förindustriella, lantliga miljöerna (t ex i fråga om redskap, maskiner, byggnader). Under den tid som här behandlas kännetecknas spridningen av snabbhet och effektivitet. Den inhemska borgarklassen och herrskapsfolket var inte längre en förmedlande länk utan det var den internationella kulturen som trängde undan de äldre textila varorna. Om man däremot vill tala om förmedlare så var det utan tvekan arbetarklassen som spelade den avgjort största rollen vid spridningen av fabriksgjorda kläder. I och med industrialismens genombrott uppkom en ny konsumentgrupp: industriarbetare, sågverksarbetare, rallare och andra kategorier av arbetsfolk med nya och speciella behov av arbetskläder alltefter arbetets art. Så kom t ex blåkläderna som ett svar på de nya kraven. Man kan tämligen säkert konstatera att de som mest och först brukade köpa färdiga kläder var folk, som inte tillhörde jordbrukarklassen.

För de människor som hela sitt liv deltagit i tillverkningen av olika plagg var de fabrikssydda kläderna märkliga fenomen. Detta förklarar varför konfektionskläderna väckte så stort uppseende på landsbygden. Så berättar en meddelare från Sjöås socken, Småland.

Första gången jag såg köpta kläder i min hembygd var för 65 år sedan (ca 1877). Då kom Gustav Andersson hem från några års vistelse i

Rallare i arbete i Nordmarks sn, Värmland från början av seklet. På bilden förekommande arbetsplagg kunde utgöra en illustration till de beskrivningar vi får i uppteckningarna. Man återfinner olika arbetsblusar och storvästar. Mannen längst till höger bär förmodligen mollskinnshbyxor. Foto Carl Ohlin.

Amerika och han hade storrändiga byxor, rutig väst, tröja och en storrutig rock och han talade om att sådana kläder tillverkades vid en fabrik i Chicago och att det tyget stoppade för både regn och köld. De första damkläderna som var sydda på fabrik, hade Petter-Jonsa-Sara som kom hem ett par år därefter. Båda två väckte stort uppseende i bygden och när deras berättelse om de amerikanska klädfabrikerna blev färdig, så talade folk om att de släppte in fären levande i en maskin och efter en liten stund kom de ut i olika ställen i form av mat, eller färdiga kläder och att varenda sak av kräket användes utom skriket. (EU 18527.)

I flera uppteckningar omtalas rallaren som den viktigaste personen bland innovatörer-

na. Detta är ingen tillfällighet. Den tid vi här behandlar innebar en högkonjunktur för järnvägsbyggandet i hela landet. En fylig och levande beskrivning från Nederluleå är troligen ganska giltig för rallarnas roll som nyhetsförmedlare.

Som alltid när det gäller nymodigheter måste någon utomstående ge utvecklingen en knuff framåt. Så har även skett här. När Luleå-Ofotenbanan byggdes i senare hälften av 1800-talet invaderades Norrbotten av rallare från olika delar av Sverige. De uppträdde i "kängskostövlar", och mollskinnsvästar med en bravur som de hade ägt hela övre Norrland. En hel del ungt gott folk från bygden kom med i banbygget och tillägnade sig rallarnas både arbetsglädje och arbetskläder.

Rallare som lägger räls till Gällivarebanan i slutet på 1800-talet.

T h. Två eldare och en matros ur besättningen på "Kalmarsund IX" från år 1913. Kostymerna de bär är säkerligen konfektionsprodukter. De illastående kavajerna var stora så att man skulle kunna ha tröjor under.

Och nu kom "kängskostövlarna", stövlarna och mollskinnbyxorna till användning. En del av ortens ungdomar sökte sig in i järnvägsbyggarbetena, och därigenom spred sig åtrån att skaffa sig färdigsydda kläder av de sorter som rallarna främst använde i sitt dagliga arbete. (EU 45608.)

En viktig omständighet var att lönearbetarna hade kontanta medel med vilka de kunde förvärva de plagg som omtalas här. Det gäller i viss mån också böndernas eget tjänstefolk som inte sällan spred information om konfektionskläder.

Från västkusten omtalas ofta sjöfolk som innovatörer. De hade vanligen förvärvat sina konfektionssydda kläder utomlands. Meddelarnas uppgifter om dessa plaggs utseende är mycket utförliga.

Spridningen av nya plagg fick större fart ifall det var bygdens eget folk som hjälpte till med införandet, tex folk som tillfälligt arbetade vid järnväg eller i industri på avstånd från hembygden och hemförde olika nyheter. Motståndet mot dessa nya plagg var då till hälften brutet. Det finns flera exempel på att arbetare rent av bedrivit handel med plagg som bygdens folk var intresserade av att förvärva.

Att man finner ungdomar tidigare klädda i färdigsydda kläder än äldre är inte att förvåna, dock under förutsättning att de hade ekonomiska möjligheter att förverkliga sina önskemål.

Av ovanstående har framgått att konfektionsindustrin i första hand var inriktad på att tillfredställa männens behov. Så har det

varit även under tidigare epoker. Männan har alltid varit snabbare än kvinnor på att ta upp nymodigheter, de har haft bättre förutsättningar, främst vad gäller ekonomi, för att förverkliga sina idéer.

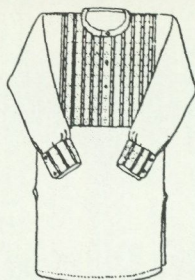
Mottagandet av konfektionskläder

Mottagandet kan bättre belysas med upp-teckningsmaterial än med uppgifter från andra källor. På detta sätt får vi veta att de första omedelbara reaktionerna på de färdigsydda kläderna var negativa. Detta kan tolkas på olika sätt. Konservatismen och misstänksamheten mot det nya är bara en del av förklaringarna. Den vanligaste kritiken gällde plaggens kvalitet som i serietillverkningens experimenttid i många fall kunde vara befogad. Den ovan omtalade omständigheten att det i regel var främmande arbetare som införde nyheterna talade också emot ett positivt mottagande.

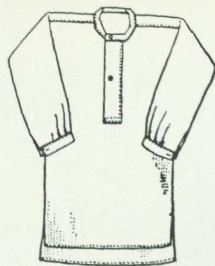
Man kan nog tämligen säkert påstå att det i början ansågs litet mindre värdigt att bära de färdigsydda kläderna. Dålig passform, stelt tyg och sämre arbete gjorde sitt att kläderna i fråga ej ansågs så fina som de beställda. De kläder som salufördes här i början var också dåliga i jämförelse med nutidens konfektion. (Köla socken, Värmland, EU 19410.) Det var inte ovanligt att t ex byxorna man köpte i staden gick upp i sömmarna första dagen man hade dem på sig. Sytråden var av billigaste sort. Knapparna ramlade ur en efter en, till sist fick man bära byxorna med

Arbetsblus No 4247, af blått, hållbart, handväit tyg, hvitrandigt, ficka och på ryggen sleji, försedd med spänne. Extra prima kvalitet. Pris 1,80 pr st.

Herskskjortor N:ris 5094 och 5095 äro tillverkade af hvit, fin trikad med extra fint, stort bröst och lösa manschetter af hvit piqué i modernaste mönster och med kulörta effektrådar. Dessa synnerligen trefliga och utmärkta skjortor kunna vi särskildt rekommendera.

Skjorta No 4243, af god, blekt bomullslärt, stark, välsydd och omtyckt. För herrar. Pris 1,75 pr st.

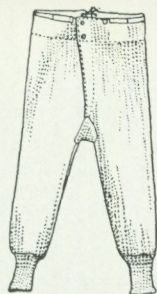
händerna om man inte hade någon snodd eller rem att hänka upp dem med tills man kom hem . . . Ibland var byxtygen så sköra så att de sprack sönder vid minsta krök man gjorde. (Väst-ra Tunhem socken, Västergötland, EU 18603.)

Ovanan att bära ett nytt plagg kan innebära obehag, någonting som alla människor har erfarenhet av. Sådant har förekommit i hög grad under konfektionsindustrins barndom.

Ett plagg som jag särskilt minns som min ungdoms pina, det var "kavaj". Det var en sorts rock av tjockt överrockstyg som skulle räcka en bit nedåt benen. Den skulle ha tjockt, ljust yllefoder och på kragen var påsydd en sammetsbit som räckte runt nacken och därtill var den dubbel framtill med dubbla knapprader. Denna rock var så tung och varm. Man var ej klädd på vintern om man ej hade sådan kavaj samt stela, tunga, hårda och tunggångna, veckade smorläderstövlar. (Nordmarks socken, Värmland, EU 44763.)

Bland mängden av säkerligen ofta befogad kritik finner man inte sällan komiska inslag såsom att bönderna ansågs vara bredare om ändan än herrskapsfolk och arbetare, och därför passade de färdigsydda kläderna dem inte.

Det fanns annan kritik mot konfektionskläder förutom den som riktade sig mot kvalitén. Äldre betraktade nymodigheterna

Herrtröja No 4091 **Herrkalsonger** No 4092 äro tillverkade af garant. rent helle samt i *extra tjock* kvalitet. För dem som önska sig *mycket tjocka* helleunderkläder, rekommendera vi dessa sorter.

med skepsis och motvilja som tecken på ungdomligt högmod. Att även skräddarna ofta föll in i kritiken kan man förstå: de fabriksyddade kläderna hotade deras arbete.

Omdömet blir dock mer nyanserat så fort

det gäller synen på de enskilda plaggen. Störvästar, blåblusar och mollskinnsbyxor accepterades ganska lätt, här gick gränsen. Härifrån till att bära färdigsyddade kostymer, överrockar och skjortor var steget långt och att förvärva dessa plagg betraktades på ett helt annat sätt: man talade om snobberi och högfärd. En meddelare kommer kanske sanningen nära när han skriver att de färdigsyddade plaggen ringaktades "i synnerhet av folk som ej hade råd att köpa dem".

Fabriksgjorda skor

Den fabriksmässiga skotillverkningen är en ung industri. Intill mitten av 1800-talet hade tillverkningen skett för hand. Förklaringen till denna industriella försening är att maskinell tillverkning av skor är en

Skomakare uppställda för fotografering. Kyrketorps sn, Västergötland 1902. Foto Svenska Turistföreningen.

Skofabriken Oscaria, Örebro från ca 1920. Nåtlingssalen. Foto Svenska Turistföreningen.

mycket komplicerad process, som består av hundratals arbetsmoment. Sedan symaskinen och pliggmaskinen uppfunnits spreds snabbt den maskinella tillverkningen – först i USA. Även om den första svenska skofabriken, A F Carlssons i Vänersborg, grundades redan 1873 dröjde det ett bra tag innan genombrottet skedde. Vid mitten av 1890-talet anlades fabriker (Örebro, Kumla) med hantverkare och förläggare som påskyndare. Först på 1910-talet var industrin färdigtablerad. År 1910 fanns 88 skofabriker med 6 800 arbetare samt 1 700 hemarbetare. Den snabba utvecklingen gynnades på 1880-talet av tullhöjning på utländska skor. Ännu några år in på 1900-talet vägde den hantverksmässiga och den fabriksmässiga skotillverkningen jämnt.

År 1898 fanns i Sverige 13 545 skomakare som därmed var den talrikaste yrkeskåren bland hantverkarna i landet. Dessa beräknades ha gjort ca 2,7 miljoner par skor per år.

Skomakarkåren svarade vid denna tid fortfarande för landsbygdens behov av skor. Vid slakt på gårdarna bereddes vissa delar av skinnen varje år till skomaterial, sedan tingades en skomakare till gården för att tillverka skor för hushållets alla medlemmar. Lagningen av skor skötte bönderna själva. Skomakarverktyg och material såsom sylar, läster, pligg och becktråd fanns på de flesta gårdar.

Skoïnehavet på landet var ända fram till 1900-talet ganska begränsat. I regel hade männen blott två par skor, ett par stöv-

lar eller ett par grova skor som man använde i arbetet och ett par resårskor med låga skaft för helgdagsbruk. De senare som ofta kallades pjäxor, var i regel ca 20 cm höga, hade resårsättning vid sidorna och var svarta till färgen.

Övergången från hantverkstillverkning till fabrikskor gick via halvfabrikat som skomakaren köpte i handeln. Halvfabrikatet bestod av ovanläder med isatta resårer, tåhätta och perforering som förhöjde skornas utseende. Resten gjorde skomakaren efter måttagning och på detta sätt kunde beställningsarbetet fortleva. I mitten av 1890-talet började de höga snörkängorna ersätta stövlarna – det första steget till det ändrade mönstret i skokonsumtionen. Samtidigt började ungdomarna använda sk smärtingskor med tåhätta och ett band tvärs över av läder samt förstärkning kring snörhålen. Dessa skor var blåa eller bruna och redan färgen räknades som en nymodighet. De tidiga skoinköpen gällde i regel

sk resårskor som var försedda med inpassade kilar av tjockt, starkt resårtyg på ömsida sidor av skaften. Till dessa skor behövde man sålunda ingen snörning emedan skafvet omslöt fotleden. Materialet var rosleder som efter beredning hade köttisidan utåtvänd. Sådana skor skaffade man främst för helgdagsbruk. Skorna inköptes hos sko- och läderhandlaren i staden. En fördel med de fabriksgjorda skorna var att de tillverkades både för höger och vänsterfot vilket sällan var fallet med de tidigare hantverksmässiga. Då skulle man passa på att växla skor på fötterna varje dag för att inte sidoslita skorna. Skomakarna spelade själva till en början en viktig roll vid försäljningen av de fabriksgjorda skorna.

Det finns en väsentlig skillnad vad gäller accepterandet av masstillverkade skor och de tidigare omtalade konfektionsplaggen. Synen på fabrikskor var i regel positiv. Medan de flesta fabriksplaggen förmedlades av arbetare och tjänstefolk introducera-

Resårskor. Tillverkade av skomakare för bröllop 1872.

des de fabriksstillverkade skorna av de bättre ställda på landsbygden. Därigenom fick fabriksvaran hög status. Orsaken till den försiktiga starten var i viss mån det höga priset på skorna på 1890-talet när försäljningen började. Många ansåg att "köpeskorna" var för fina. Formen på fabrikskor accepterades med en gång liksom egenskapen, som för många var det viktigaste, att de nya skorna var i folkets smak läckert blanka. När fabrikanterna efter en kort experimenttid lärde att hålla sig med goda lästtyper blev formen bättre anpassad för fötterna än skomakarnas produkter. Det anges att skomakarna förut alltid haft en benägenhet att göra skorna trånga över tårna vilket inte förekom hos fabriksvarorna. Att det dessutom fanns lämpliga storlekar för alla konsumenter uppskattades mycket.

På vissa håll, i synnerhet i norra Sverige, ansågs det att stövlar var de enda värdiga skodonen för en man i arbete. Under den här tiden hade man i regel två typer av stövlar: kortstövlar med stroppar som stack upp ur skaftet och som brukades av både rika och fattiga som kyrkstövlar (i slitet skick som arbetsstövlar) och långstövlar med veckade skaft. Det finns få uppgifter om fabriksgjorda stövlars bruk vid början av industriprodukternas spridning. Det förefaller som om stöveltillverkning förblev skomakarnas göra ett bra tag även efter skoindustrins genombrott.

Galoscher

Få av industrialismens klädesplagg har blivit så beryktade som galoscherna på det sena 1800-talets svenska landsbygd. Dessa enkla och i och för sig obetydliga skodon tillverkades långt tidigare i serieproduktion än de typer av skor som omtalats ovan. Vi finner galoscher av rysk tillverkning redan vid mitten av 1850-talet lite här och var i landet. Det gäller givetvis gummigaloscher som på grund av sitt material och sin blankhet upplevdes som något av det lyxigaste man kunde tänka sig att ha på fötterna.

Innan de fabriksgjorda exemplaren av

detta ytterskodon började sitt segertåg på landsbygden hade det förekommit hemmagjorda galoscher av tunt, smidigt läder formgivna och tillverkade av diverse byskomakare. Till en början var bruket av dessa galoscher vanligt endast bland herremän och präster medan nyheten hos bönderna var att betrakta som ren statussymbol. De tidiga lädergaloscherna var avsedda att dras på de korta helgdagsstövlarna. Man hade byxorna utanpå denna uppsättning av skodon. Vid sekelskiftet fanns galoscher av två slag: bomulls- eller yllefodrade för sommar- respektive vinterbruk. Från 1870-talet förekom både ryska och svenska galoscher som konkurrerade med varandra. De lyxigare, breda ryska galoscherna trängde delvis undan de spetsiga svenska.

Ända fram till slutet av 1800-talet var galoscherna långt ifrån var mans egendom på landsbygden: särskilt de äldre betraktade dem som lyxvara som man aldrig använde i onödan. Vad som gjorde galoscherna så märkvärdiga och typiska bland industrialismens tidiga produkter var egentligen sätet att bruka dem. Galoschernas ursprungliga ändamål är ju att skydda fötterna, eller i ännu högre grad helgdagsskorna från fukt och gyttja. Denna primära praktiska funktion kom sällan till användning hos galoschernas tidiga ägare. De hade nämligen andra bedömningar av detta skodons bruk och värde. Man skulle ha galoscher när man ville vara fin eller modern. De flesta galoschägare stoltserade med sina skodon och man tog inte galoscherna på sig om vädret var dåligt. Det berättas om folk som skulle gå på kalas, klädda i galoscher, men eftersom väglaget var sumpigt bar de galoscherna inslagna och tog dem på sig då man kom fram. Det fanns originella gubbar som lät galoscherna sitta på året runt. Det var inte ovanligt att låna galoscher när man ville vara riktigt fin.

Skodonets osedvanligt höga sociala värde framgår av sådana uppgifter som omtalar att galoscher bars av en kvinna som kyrktogs efter sitt första barn. Det saknas inte heller rent komiska inslag i samband med galoschernas bruk: folk satt på kalas och

gnisslade sina gummigaloscher mot varandra för att väcka uppmärksamhet och de kunde ha dem på sig på midsommardagen i dammet vid kyrkan.

Flera meddelare erinrar sig att man längtade efter galoscher när man gått och läst.

När jag hade gått och läst för prosten fick jag ett par. Vad man var mallig. De var blanka fast lite tunga. Men vi tog inte av dem, de fick sitta på. Men sedan en tid därefter började folk tala om att de skulle tas av, och ställas i farstun, då blev det att köpa bokstäver och slå dem under vristen. Man tog inte av dem separat utan skorna och galoscherna fick sitta ihop hela vintern . . . Det ansågs ej att man var fullt påklädd om inte galoscherna var på. (Krisdala socken, Småland, EU 44665.)

Man omtalar galoscherna i samband med konfirmationen som något av konfirmandens statussymbol, vilket belyses från Urs-hults socken, Småland.

Barnen började ej använda galoscher förrän omkring 1900. När upptecknaren år 1899 konfirmerades, fanns det bland det årets 115 konfirmander blott två, som ståtade med galoscher . . . Omkring år 1910 hade många, såväl nattvardsbarn som skolbarn skaffat sig galoscher och år 1922 var alla konfirmanderna skrudade i galoscher eller bottiner. (EU 20486.)

Även om galoscher har använts av både män och kvinnor i alla åldrar var deras attraktionskraft störst på barnen vilket framgår av många uppgifter. En av dessa är från Trelleborg.

Den lyckligaste ungen som fick galoscher tog dem gärna på även när solen strålade. På rasten i skolan bildade vi en lång rad. Den lyckliga galoschägaren fick gå i mitten och vi andra sjöng: "Hade jag, hade jag skor och galoscher, skulle jag, skulle jag aldrig gå med trätoffler." (EU 52333.)

Källor och litteratur

Otryckt

Nordiska museets frågelista 103. Industriprodukternas begynnelse i bygderna 1941.

Tryckt

Ek, S B, Nybildning och tradition. Förändringar inom allmogens bostadsskick i norra Ångermanland. Arkiv för norrländsk hembygdsforskning 16. 1959–60.

Grenander-Nyberg, G, Hemtextilier under 1800-talet. I: Högsbyboken I. 1969.

Grenander-Nyberg, G, Klädedräkten under 1800-talet. I: Högsbyboken I. 1969.

Grenander-Nyberg, G, Sömnadsindustrien. Tekniska museets årsbok Dædalus. 1945.

Gårdlund, T, Industrialismens samhälle. 1942.

Hazelius-Berg, G, Arbetsdräkt. Den svenska arbetarklassens historia 3:1. Arbetare i helg och söcken 1. 1943.

Nylén, A-M, Blåblusen och andra blusar. Fataburen 1967.

Nylén, A-M, Hemslöjd. Den svenska hemslöjden fram till 1800-talets slut. 1969.

Svensson, S, Från folkdräkt till konfektionskostym. Fataburen 1931.

Svensson, S, Från gammalt till nytt på 1800-talets svenska landsbygd. 1977.

How industrial products came to the countryside

Clothes and shoes

All people, to a greater or lesser degree, are both affected by and dependent on the things they use in their daily lives. This is true particularly of clothes which, more than all else, communicate people's status and identity. Hardly anyone can

avoid being affected by changes in the clothes they possess (novelties of different kinds in the matter of cut, colour and quality). The social and psychological mechanisms involved have been operative at all periods and still are.

Before the industrial age the changes in clothes and their mode of use were slow and less radical than they were to be later on.

People are attached to their things to different degrees. Before the industrial age, when most consumer goods were usually made and used by the same person, the bond between thing and person, between clothes and their wearer, was a close one. Apart from the fact that people earlier had an influence on the form of a garment, they also had some control over the changes which might occur in the composition and use of the clothes they possessed. The factory-made clothes

put an end to this relation between people and their garments. It was not only that new things came into being, but also that a new pattern of thought emerged concerning the acquisition and use of innovations.

Whereas the clothes that were made in the home or the village were recognizable, tried and tested and sanctioned by the local community, the new ready-made clothing met with resistance to start with, since it created a feeling of insecurity. The practicalness of the ready-made clothes and their low prices contributed to the waning of the aversion for them.

Tekniska hjälpmedel i 1800-talets kök

Teje Colling

1929 skriver skolkökslärarinnan Maja Forssell: "Tillredningsplatsen för mat och dryck bär prägeln av den tidsålder den representerar samt av de möjligheter och krav, som varit betingelserna för dess gestaltning."

Om man bortser från den mycket stora förändring det innebar att flytta eldhärden från sin plats mitt på golvet medan röken släpptes ut genom ett hål i taket, till en murad härd vid väggen med skorsten, så tycks möjligheterna och betingelserna inom kökets område ha varit förbluffande oförändrade fram till 1800-talets senare hälft. Men då börjar i gengäld så mycket mera ske. Genomgripande förändringar kom, som det slutgiltiga utbytet av den öppna härden mot en sluten kokspis, införandet av fotogen, gas och elektricitet, ledningsdragningar för rinnande vatten, avlopp med vattenlås, och kylförvaring av matvaror. Även en mängd köksmaskiner ser dagens ljus, som äppelskalare, bröds kärningsmaskiner, köttkvarnar, färshackare, roterande kaffebrännare och äggvispar, mekaniska fruktpressar m.m. Drivkällan till dessa maskiner är fortfarande handkraft, men annars är deras sätt att arbeta många gånger mycket lika dagens elektrifierade versioner.

Vad är det då som driver fram en sådan mängd arbetsbesparande redskap och hjälpmedel vid denna tid? Är det omtanke om kvinnorna, att spara dem lite i det ofta oerhört tunga hushållsarbetet? Knappast, den kvinnliga arbetskraften var billig, särskilt den "outbildade" kraft som arbetade i hemmen. Lönerna var låga, att leja extra hjälp kostade inte mycket. En tvätt- eller skurgumma betalades på 1880-talet i Sö-

dermanland med 50 öre om dagen om hon började sitt arbete kl 5 eller 6 om morgonen. Började hon kl 2 på natten fick hon 75 öre. Vilket kan jämföras med snickarens 1:50 till 2 kr, eller muraren som kunde få ända upp till 3 kr om dagen. Maten är här inräknad, höll de sig med egen matsäck beräknades den till 50 öre för karl och 25 öre för kvinna.

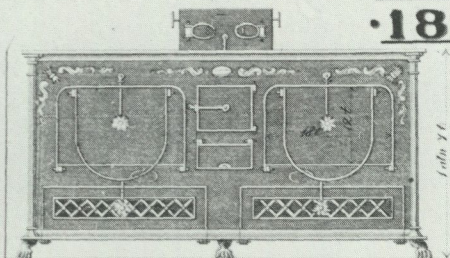
Vedspisen

Nej, det är helt andra orsaker som driver fram de tekniska förbättringarna i hemmen. Den slutna ved- eller kolspisen – för att ta ett exempel – var uppfunnen redan vid mitten av 1700-talet och fanns i produktion före 1800. Den, liksom den svenska kakelugnen med det geniala rökgångssystemet, tvingades fram av oron för att skogarna inte skulle räcka till när den ökande brukshanteringen krävde ständigt större mängder av ved och träkol. På många håll i Sverige hotades skogarna av kalhuggning. Det blev alltså av största vikt att på något sätt begränsa den ojämförligt största avnåmaren av vedbrand – hushållen. Med den nya kakelugnen från 1767 kunde man med två brasor om dagen hålla ett rum väl uppvärmt även vintertid, medan i den slutna kokspisen vedmängden kunde begränsas till nära hälften för att laga en ordinär måltid. Därtill kom att elden var innesluten i spisen och inte kunde användas som belysning i köket. När maten var lagad tilläts elden att slockna. Detta var naturligtvis den väsentliga besparingen, men var samtidigt det som bidrog till att spisen egentligen endast kunde installeras i välbeställda hushåll där man kunde kosta på sig annan

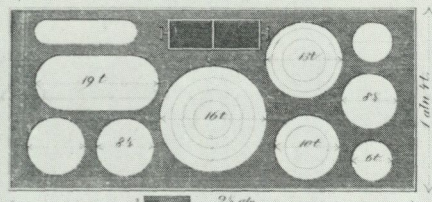
PRIS - KURANT
 på
 Flyttbara Patenterade Kökspisar af Tackjern
 tillverkade hos
J. & C.G. Bolinder
 Stockholm och Kungsholmen.

1848.

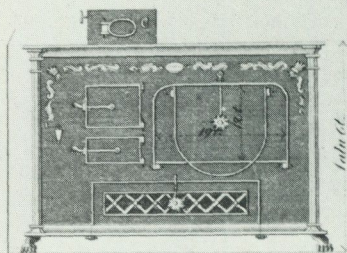
Dubbelspis

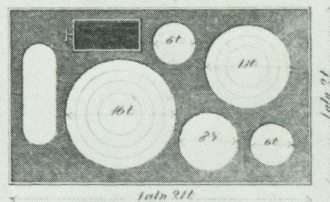
Des. N° 100

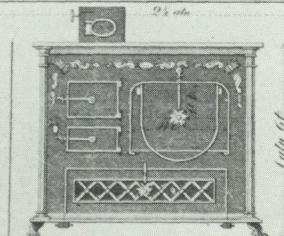
N° 32

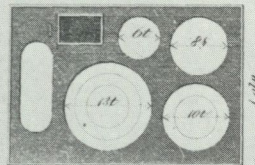
Des. N° 116:32

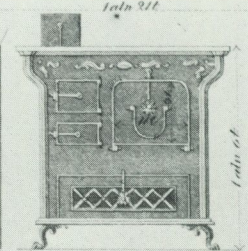
N° 20

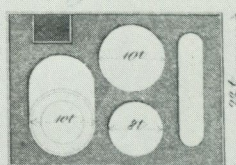
Des. N° 20

N° 60

Des. N° 60

RITADE AV FABRIKÖR C.G. BOLINDER

- år 1848.

belysning i köket som talgdankar och oljelampor. Dessa var ineffektiva ljuskällor, dessutom ofta illaluktande. Installationen av de slutna spisarna skedde därför oftast under stark opposition från kökspersonalens sida, men var "till hushållarens förnöjelse" då han gjorde anseliga ekonomiska besparingar för vedbrand. De enstaka stora hushållens övergång till den slutna kokspisen var dock nationalekonomiskt ointressant och man arbetade oförtrutet på att nå de små och många hushållen.

De verkliga förutsättningarna för att spisen mer allmänt skulle nyttjas kunde emellertid inte komma förrän belysningsfrågan var löst på ett tillfredsställande sätt, och detta skedde först med fotogen- och gasoljelamporna på 1860-talet. Även gasljuset, som på många håll drogs in i bostadshusen när städernas gatubelysning övergick till lysgas från 1800-talets mitt, kunde ledas ut i köket. Där fick det ibland stanna kvar som belysning även sedan den övriga våningen hade elektrifierats.

Fotogen och gas

1860 skriver Johan Jacob Hagströmer i ett brev till sin vän Albert Robson att "en ny lampa skall uttränga oljelampan – Photogène Lampan. Den giver en låga lika klar som gasen samt behåller sin intensitet utan att mattas, såsom den vanliga lampan. Konsumtionskostnaderna är ej dyrare än för oljan, som i år är synnerligen usel och obehaglig att hantera." Året därpå låter han emellertid dra in gas i sin fastighet Jupiter 1 vid Hornsgatan i Stockholm. Det blev gasbelysning i första, andra och tredje våning-

en, hos portvakten samt i portgången. Samtidigt satsade han på en gaskokningsapparat, vilken dock redan efter några dagar måste sändas till reparatören. Det var inte alltid lätt för kökspersonalen att handskas med dessa nymodigheter. Gasköken blev heller inte effektiva spisar förrän man började använda de sk bunsenbrännarna, som blandade luft i gasen vilket gav en hetare och ej sotande låga.

En- eller tvålågiga små gaskök sattes i större produktion på 1890-talet av J & CG Bolinder, som även utvecklade gasspisar i kombination med vedspis, främst för restaurangkök.

Många uppfinnare arbetade emellertid under hela senare delen av 1800-talet med att förbättra och producera gas- och fotogénkök. Information om dem spreds bl a genom kokböckerna, vars antal också starkt ökade under denna tid. Ibland är reklamtexten så ohöjd att man rent av kan mistänka att bestickning förelegat, men dessa texter kan samtidigt ge en ypperlig inblick i tidens köksarbete. Läs bara vad som skrivs i förordet till 12:e upplagan av Margaretha Nylanders Kokbok för Husmödrar, tryckt i Stockholm 1873:

Matlagningen bör i våra dagar kunna wara en angenäm förströelse för en matmoder i hwarje mindre hushåll, äfwensom för ensamma fruntimmer, enär det numera icke behöfwer komma ifråga att bränna sig framför en sprakande spislåga eller att handskas med sotiga pannor. De på senare åren uppfunna gas- och fotogénköken befria från ofwannämnda dubbla obehag. Wi begagna därför härmed tillfället att synnerligen rekommendera C. Östlunds patenterade gaskök, (Kornhamnstorg 49) hwilka för mindre hushåll göra en

Bröderna Bolinder startade sin verkstad 1844, och lade in sin första ansökan om spispatent 1845. Året därpå såldes 116 spisar, och man måste bygga ut verkstaden. Den första priskuranten från J & C G Bolinders verkstäder om spisar kom 1848 och bestod av en sida. Året därpå kom en textsida till, om vården av spisarna. Mellanstorlekarna, nr 2 och 3, var de mest populära. Man kunde även beställa en full uppsättning kokkärl av tackjärn eller koppar.

Reklambild av 1888 års spismodell från J & C G Bolinder i ett fullt uppbyggt kök. Till höger om spisen en koleldad grill, till vänster skymtar varmvattenberedaren bakom kökspigan, som har både kallt och varmt vatten till hands vid rensningen av laxen och grönsakerna. I texten meddelas stolt: "Den 1sta Slotts-spisen Inköpt Personligen av Konung Oscar D.II till Kungl. Slottet Sofiero".

spis alldeles obehöflig. Ätminstone är detta fallet med den större sortens gaskök som kostar 12 Rdr. På ett sådant kök stekes lätt en ganska stor stek, och hwilken slags kokning som helst sker hastigt och jemt såväl i en såspanna som större kittel. På den mindre sortens gaskök: å 5 Rdr 50 öre stycket, stekes och kokas lika hastigt och väl, ehuru man der icke bör använda större kittel än högst om en kannas rymd. En wanlig plätt- eller pannkaksspanna kan äfwen användas. Strykjern, sådana man begagnar till strykugnar, eldas lika väl på ett litet gaskök som å strykugnen, utan att blifwa sotigt eller rökigt. Dertill finnes små "fickkök", hwilka man beqwämt för med sig hwarhelst man färdas, och på hwilka man med största lätthet kan koka kaffe, the eller hwilken warm dryck man behagar.

Fotogenköken kunde ju i princip användas överallt helt oberoende av ledningsdragningar. De prisas i flera kokböcker just för lättheten att snabbt koka upp kaffe eller tevattnen på.

"Fickköket" som nämns är en liten spritkokare, en strutformig behållare för vattnet med en skålformig nederdel där spriten hålls på och antänds. I något fall står sådana kök i Nordiska museets ägo antecknade som värmare för toddyvatten och har säkerligen använts av herrarna inne vid bordet.

Gasköken var beroende av gasledningarnas dragningar i våra större städer när

Köket på slottet Sofiero. I nedre vänstra hörnet skymtar Bolinders spis av 1888 års modell. Vattentunnan av målat trä visar att vatten inte dragits in i köket. Fotogenlampa i taket, köksbordet med en ren vit duk används för det "prydligare" köksarbetet. Rensbordet tv och beredningsbänken vid fönstret får sina dukar först efter avslutat arbete. På bänken vid kockens armbåge en Husqvarna köttkvarn, och bakom pigan vid fönsterbänken en hushållsvåg som troligen väger både 10 kilo och 23 skålpund.

bränslet inte var den oerhört explosiva gasoljan. Användningen av gasolja – en blandning av petroleumeter och petroleumspnit – reglerades genom kungliga förordningar både 1875 och 1885. Den kom att användas huvudsakligen som belysning i enklare sammanhang, på landet, i verkstäder o d. Skultunas priskuranter visar små bärbara gasoljelampor in på 1910-talet, medan sk gasbloss användes på byggsplatser o d både för belysning och uppvärmning och för torkning av fuktiga väggar. Men vi fortsätter citatet:

Man bör egentligen hafwa ett kök af hwardera sorten, de komplettera hwarandra. I fråga om fotogenkök af Odhner & k:is tillverkning upprepa wi whad wi på annat ställe yttrat, nemligen: Grönsaker, anrättade i imkokaren, med endast en bit smör, förlora ingenting af sin must, och kakor, puddingar, färser, blifwa i den mera porösa, än i ugn eller gryta. Dessutom är det wida angenämare att genast ha sin lilla spis tänd, om man will koka thé eller kaffe, än att förlora tid, mången gång ganska dryg med att få eld i spisen och sedan få watten att koka upp. En hjarpe eller ripa stekes i fotogenkök lika så fort och jemnare än i spis. Will man koka buljong, behöf-

wer den ingen eftersyn under de fyra à fem timmar den tål att koka, och i den upphettade imkokaren har man samtidigt råskalad potatis eller ägg, eller lägger man en gädda eller fisk på bleckbotten att koka, och allt detta för tre öre i timmen, ty mer olja förbrännes icke. Äfwen har man den fördelen, att utom de dertill inkom afsedda pannorna och imkokaren, hwilka kärl som helst kunna användas, blott de gå inom fotogénkökets rand. Glaspumpen till kaffe, stenkrukan med gröt eller mjölk, bleckpannan med kalops, lilla stekpannan med beef, kokar och steker lika bra som kopparpannan med gelée, stärkelse, eller hwad man behagar, blott man modererar lågan efter hwad man har att anrätta.

För sju riksdaler har man en liten fotogenspis, tillräcklig för matlagning åt två à tre personer. Tio riksdaler kostar imkokaren härtill, med sina trenne kokkärl, och för öfrigt kan till pannor användas hwad man har eller köpes de till fotogénköket inkom afsedda.

Imkokaren presenterades på svensk marknad redan 1809 av grosshandlaren Michael Hambré som komplement till en av hans mindre vedspisar, som bara hade fem kokhål. Hans imkokare har bara två kokkärl, och han påpekar att den övre, som kan vara av koppar eller järnbleck, bör vara förtent både utanpå och inuti.

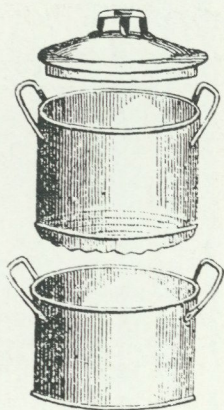

FIG. 35. Potatiskokare.

Bäst blir potatisen om den imkokas, ansåg Mathilda Langlet. Med vatten i det undre kärlet tränger endast ångan upp genom det övre kärlets perforerade botten.

Även Mathilda Langlet som anser att potatis bäst kokas i im- eller ångkokare, avbildar en sådan med endast två kärl. Det har inte lyckats mig att lokalisera någon imkokare med tre kärl, så som nämns i företalet till Margaretha Nylanders kokbok från 1873, vilket avslutas med ytterligare en kokapparat:

Följande meddelande är äfwen att uppmärksamma: Kokapparater, lättsköta, och wedbesparande, användbara äfwen för stekning, äro major mekanikus Ekenstams prisbelönta, s k Hösterums kokapparater. – Icke allenast utomordentligt bränslebesparande, äro de också synnerligen beqwäma, fordra ingen eftersyn och kunna handhafwas af hwilken tjenare som helst. Eldfarlighet är icke ens tänkbar. Widbränning, öfwerkokning, os, sotrök eller andra olägenheter inträffa aldrig. – Om köparen så önskar få de återlemnas efter en månads profkokning. Kokapparater för Fotogénlåga, ny sort, få likaledes återlämnas om profkokning under lika lång tid ej gillas. – Fullständiga underrättelser och prisuppgifter fås med omgående post, om blott följande ord (jemte postfrimärke) sändes. Önskas närmare upplysning om Hösterums kokapparater. Utanskriften blott: Hösterums landbrukskontor, Söderköping. T.M.

Hösterums kokapparat hade major Ekenstam konstruerat för militärens behov. Det var en koklåda i vilken maten kokades färdig och hölls varm i mer än ett dygn, om så behövdes. Varm mat kunde alltså serveras närhelst truppen kom i bivack. Ett ständigt återkommande argument för att man skall använda dessa apparater är, att man däri genom sparar ved. Och precis som vid 1700-talets mitt får kokerskorna tillrättavisningar för att de genom onödigt stark eldning förslösar mängder med bränsle till förfång både för ekonomi och för kokningens resultat.

Vatten

För att få rinnande vatten i sitt kök skulle man i första hand bo i stad, i andra hand i hus av så pass hög status att husägaren kostade på indragning av ledningar till köket. Vissa större lantegendomar bekostade visserligen själva ledningsdragning från sin

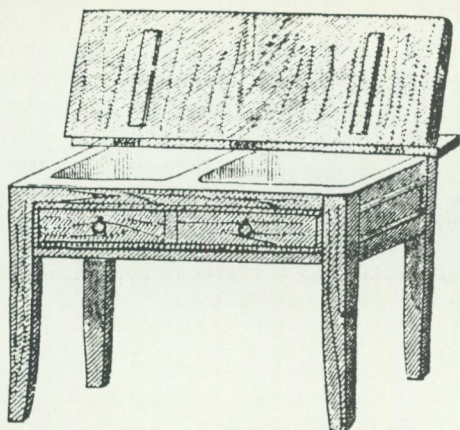

FIG. 10. Diskbord.

Det av Mathilda Langlet varmt rekommenderade diskbordet, med plats för den lösa diskbaljan, med utrymme att stjälpva disken på och med avloppshål för spillvatten.

brunn, men då gällde det ofta att i första hand få vatten till stall och ladugård.

I Göteborg drogs ett vattenledningssystem redan vid 1700-talets slut, men det var allt för tidigt för att det då skulle resultera i rinnande vatten inomhus. I Stockholm började man lägga om vattenledningsnätet på 1850-talet, och det blev klart 1897. Allt eftersom de olika stadsdelarnas ledningar blev klarā fanns alltså möjligheten till en kallvattenskran i köket till de mer ständsmässiga våningarna. Från köket måste vattnet fortfarande bäras i handkannor till sovrummets lavoarer, och slaskvattnet bäras tillbaka till kökets slasktratt. Men redan på 1880-talet hade det blivit så pass vanligt med vatten och avlopp i de bättre bostäderna i Stockholm, att Mathilda Langlet i sin hushållningsbok *Husmodern i staden och på landet*, 1884, utgår ifrån att man har denna bekvämlighet. Däremot är det inte självklart att man har "en sk vask" inrättad, varför hon för diskningen rekommenderar ett diskbord med kanter och försett med ett avrinningshål för spillvattnet med hink under. Diskbaljan ställdes i bordet, det diskade porslinet stjälpets bredvid

att rinna av. Var bordet försett med lock så kunde de kärl, man inte ögonblickligen hann diska av, döljas, samtidigt som man fick en extra arbetsyta i köket. Och det, skriver hon, är nödvändigt, speciellt i stadsköken som herrar byggmästare tenderar att göra så små att tre–fyra personer knappast kan arbeta där samtidigt.

De kommunala ledningsdragningarna av gas och vatten var inte igångsatta för att underlätta köksarbetet. En väl fungerande gatubelysning behövdes för att ge fotgängarna större trygghet mot överfall, rån och olyckshändelser. Att man drog in gasen i det egna huset gav bättre upplysta portar och trappor, samt skänkte en viss status.

Dragningen av vattenledningar var ett led i bekämpandet av epidemier och hög dödlighet i slumområdena. Med en ökande förståelse för hygienens betydelse blev tillgången på rent vatten en nödvändighet. Att det sedan icke var de fattigaste stadsdelarna som först fick vatten är en annan sak.

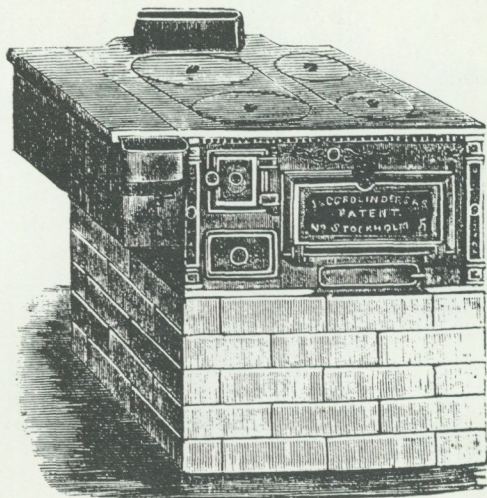
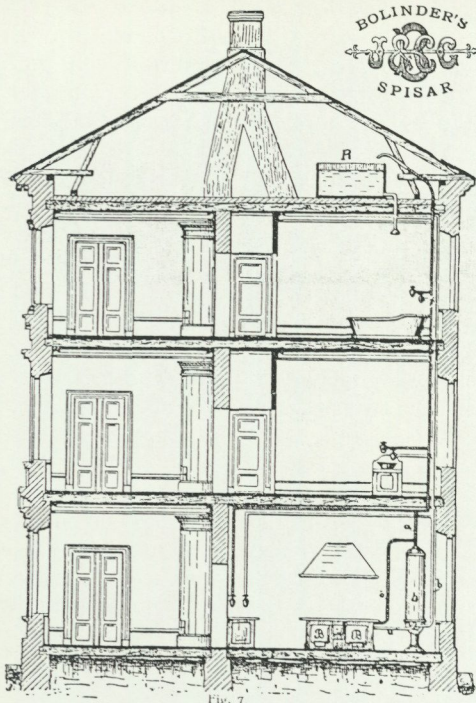

FIG. 126.

"Numera torde väl knappast finnas, i stad eller på landet, ett kök i någorlunda välförsett hus, der jernspisel saknas", skrev Mathilda Langlet 1884. Bolinders spisar ansåg hon vara de bästa, särskilt om man eldade med ved.

Bolinders presenterade på 1890-talet ett varmvattenssystem, där varmvattnet uppvärmdes av vedspisen och ledningar kunde dras till diskbänk, handfat och badkar.

Den kommunala vattenledningen gav bara kallvatten. Med vedspisen fanns en varmvattencistern redan på 1840-talet. J & CG Bolinder presenterade en sådan på sina större spismodeller redan 1845. Den var av gjutjärn, inbyggd i spisen, och för att den inte skulle rosta rekommenderades att understundom gnida in cisternen med fett eller osaltat ister. På 1860-talet kunde man välja mellan den billigare gjutjärnscisternen eller en dyrare kopparcistern, och nu var den löst ansluten till spisen. På 1890-talet presenterades ett fullvärdigt varmvattenssystem med en stor tank som värms från spisen och varifrån ledningar kan dras både fram till kökets andra vattenkran och till badrum – om man så hava kunde eller ville. Med den utvecklingen blev den lilla

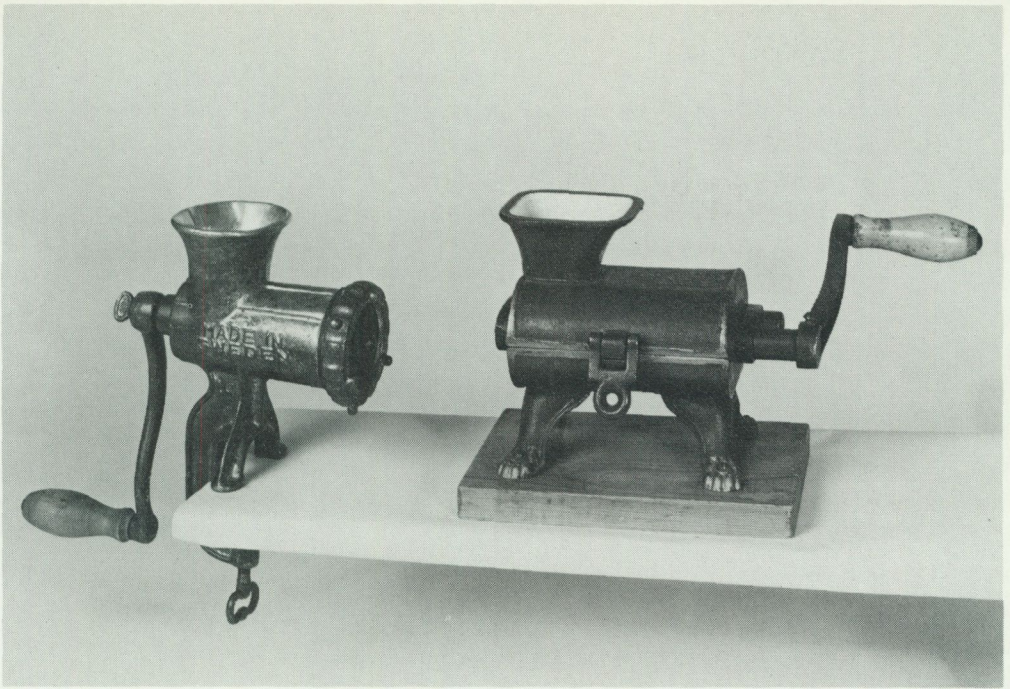
kopparcisternen på spisen endast använd som ett vattenbad för att varmhålla säser od i de förmögnare hushållen.

Kylförvaring

Att många matvaror håller sig friska längre om de förvaras svalt konstaterade säkerligen redan våra jagande och samlande stenåldersförfäder. Att låta kött och vilt bli djupfryst av vinterkylan har varit vanligt i nordliga delen av Sverige liksom man använt sig av sommarens värme för att konservera genom syrning.

Att spara vinterns is till sommaren var däremot inte så lätt. I Nordisk Familjebok under rubriken Iskällare (1910) påpekas också att trots att redan romarna kunde konsten att bygga sådana, så blev de först under 1800-talet av allmännare betydelse. Och då är det "till följd av isens stora användning för en mängd tekniska, industriella och medicinska ändamål". Ritningar presenteras i tidskrifter omkring 1850 som visar hushållaren på landet hur han skall bygga praktiska och bra iskällare. Hushållen i staden måste däremot ganska länge beställa sin is från bryggerierna. Först på 1880-talet börjar kokböckerna att tala om isskåp, som man kan ha ståendes invid köksdörren och där mjölken och grädden kan svalförvaras eller glassen till den fina middagen hållas frusen. Den tidigare nämnda Mathilda Langlet anser isskåpet så ovärderligt, att hon rekommenderar att man även tar det med sig till landet på sommaren.

Ännu på 1940-talet stod isskåp i trapphusen utanför köksdörrarna i de äldre bostadshusen och man kunde möta iskarlen med sitt drypande isblock i en järntång mot sin läderklädda rygg på väg för att fylla på ny is i skåpen. Samtidigt hade nybyggda bostäder nu helt naturligt kylskåp i köket, vilket tjugo år tidigare hade varit en lyxartikel. Dess utveckling var emellertid redan på gång för slakterier och bryggerier vid den tid då isskåpen började komma in i hemmen.

Köttkvarnar, t h en vackert rödmålad köttkvarn av den äldre typen, med fyra guldfärgade lejonassar, invändigt vit emalj. Inv nr 246.716. Tv den senare modellen av förtent gjutjärn, att fastskruvas vid bordsskiva. B Bolinder No 8. Inv nr 267.177. Foto Brånvall/Höglund.

Hushållsmaskiner

I museer och hem runt om i landet finns bevarade märkliga mekaniska köksredskap, vars funktion ibland är ganska svår att gissa sig till. Att försöka göra en mer noggrann datering av dem är heller inte lätt, liksom att avgöra om föremålet är en enstaka företeelse eller om den har varit mer allmänt förekommande i välbeställda svenska kök. Men här kan återigen kokböckerna komma till hjälp genom att lämpliga redskap ofta nämns i texten och ibland blir utförligt beskrivna. En guldgruva i detta avseende är den tidigare nämnda Mathilda Langlets Husmodern i staden och på landet från 1884. Hon inte bara nämner bra föremål, hon beskriver ofta deras användning

och många gånger finns redskapen dessutom avbildade. Låt oss undersöka vad hon har att säga om sådana ting.

Till köksinventarierna hör numera också en del maskiner och främst deribland köttkvarnen, som är nästan oundgänglig. Likväl torde en och annan finare färs ändock få stötas i mortel, för att blifva riktigt smidig, men mycket arbete sparas i alla fall. Äppelskalningsmaskin, kryddkvarn, mandelrifjern, gurkhyffel, bröds kärningsmaskiner m m äro mycket angenäma och arbetsbesparande och börja alltmer komma i bruk.

Köttkvarnen hon nämner har ännu inte fått det utseende som väl de flesta av oss förknippar med "en gammaldags" handdriven köttkvarn. De äldre, tillverkade av Husqvarna, står på fyra förgyllda lejonas-

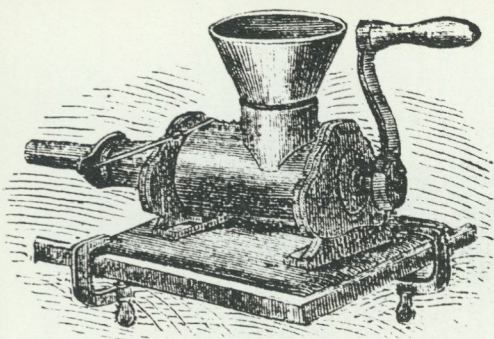

FIG. 82. Korfstoppningsmaskin.

sar, är vackert lackerade och har invändigt antingen piggar att riva sönder köttet med, eller dubbla skruvar. De rekommenderas även som korvstoppningsmaskiner.

Den senare typen tas upp på 1890-talet, och den modellen tillverkade både Husqvarna och Bolinders.

Kött, som skall malas på köttqvarn, skall först skäras sönder i grova tärningar eller små skivor: det måste malas om flera gånger – fem, sex, sju gånger, allt efter köttets och qvarnens olika godhet. Köper man malet kött, är det alltid bäst att mala om det en eller två gånger, då det sällan är så fint att färsen blir smidig och riktigt vill "hänga ihop", när man deraf vill göra kakor eller puddingar.

Äppelskalningsmaskinen finns i Nordiska museets samlingar i många variationer. Några – utan tvivel de tidigaste – är amerikanska, däribland en som patentsökts 1868, 1870 och 1872, vilket ju ger en datering av dessa maskiner. Husqvarna tycks rätt tidigt ha tagit upp tillverkningen i Sverige.

Kryddkvarnen är av ungefär samma modell som har funnits i handeln under hela

FIG. 149. Pepparkvarn

1900-talet, av trä, vridbar och med metallkvarnen på undersidan.

En mandelskärare och mandelrivare . . . är mer nödvändig än man tror; det är både långsamt och tröttande att på rifjern riva mandel till en mängd bakelser m m.

Mandelrivjärnet känner vi inte riktigt igen idag. Mandelkvarnen kom först på 1900-talet, denna äldre typ användes även för att riva ströbröd på.

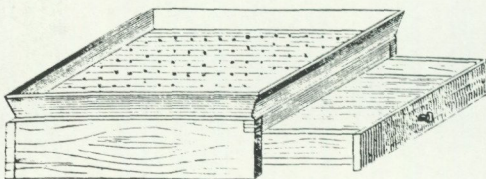

FIG. 73. Rifjern med låda.

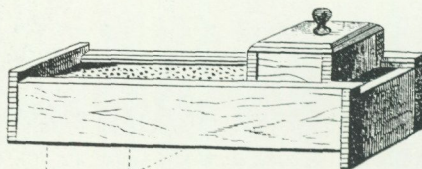

FIG. 74. Mandelskärare och rivare.

Gurkhyveln tror jag många känner igen, den har saluförts nästan oförändrad långt in på 1900-talet. Denna hyveltyp finns representerad i Nordiska museets samlingar med inskuren datering så tidigt som 1815. (Se s 124.)

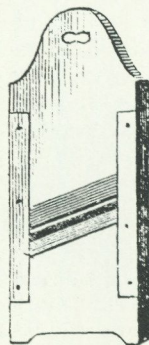
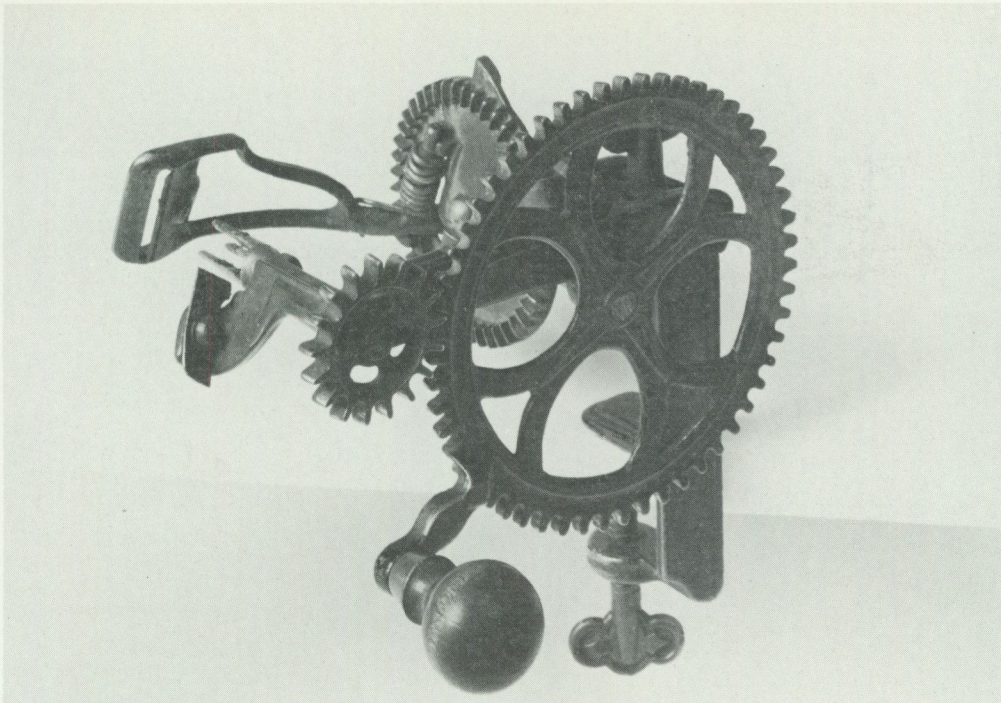

FIG. 40. Gurkhyvel.

Äppelskalare tillverkad i Pennsylvania, USA efter 1872. Patentsökt första gången 1868. Äpplet, uppträtt på de tre piggarna tv, skalas av det rörliga knivbladet när handtaget vrides. Hela stället fastskruvas vid bordsskiva. Inv nr 289.198. Foto Brånvall/Höglund.

På denna, den tidigaste av mig kända hyveln, kan man både skiva tunna skivor och finstrimla. Fru Langlet skriver i sitt recept för gurksallat, att

Gurkorna skalas från spetsen och nedåt stjelen (eljest blifva de lätt bäska af saften ur skalet), skäras med skarp knif eller ännu bättre, med gurkhyvel i tunna skifvor, som öfverströs rikligt med salt och få stå en stund, då den salta saften afhälles. Sås tillagas nu antingen af endast ättika med litet socker, hvitpeppar och finhackad persilja, eller ock med tillsats af några skedblad olja, i hvilket fall gurkorna böra först blandas med oljan och sedan ättikan med kryddorna tillsättas.

Att skära bröd är ej en så lätt sak som man vanligen föreställer sig. Först och främst böra skifvorna ej vara hvarken för tjocka eller för tunna – de äro obehagliga i hvilketdera fallet . . .

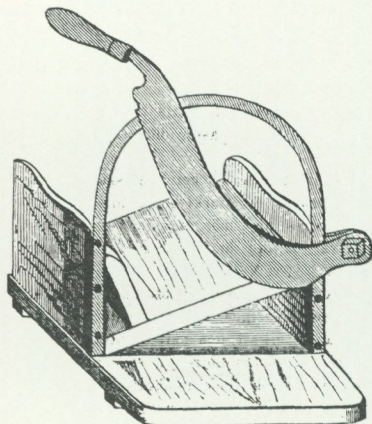
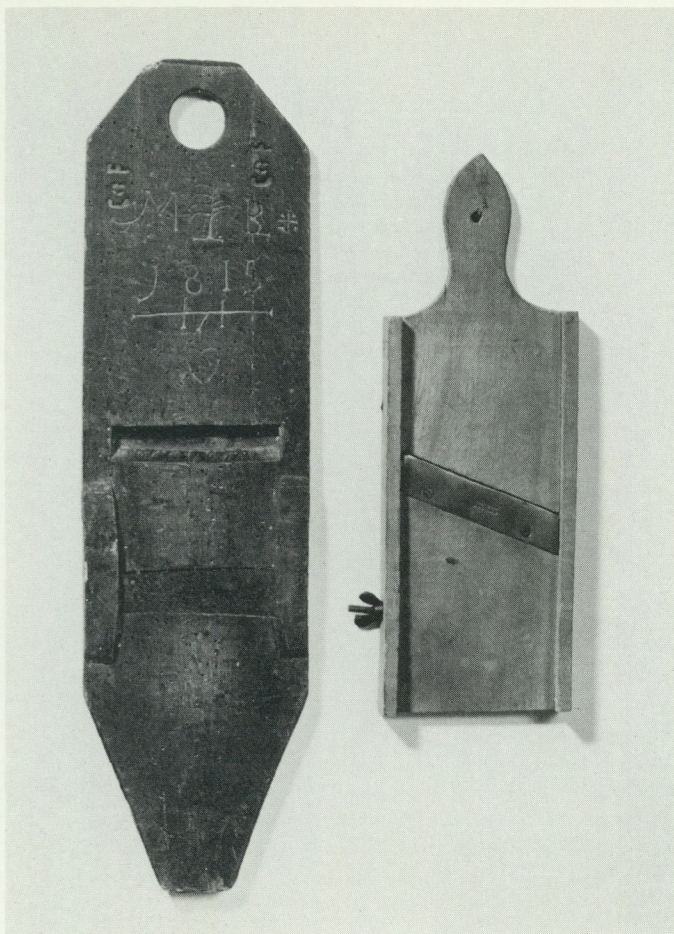

FIG. 23. Brödeklärare.

Grönsakshyvlar, den långa hyveln t v försedd med två blad, den övre för skivor, den undre för strimlor. Daterad 1815. Inv nr 136.567. Th grönsakshyvel av 1900-talstyp med ställbart blad av rostfritt stål. Tillverkad i Tyskland, men mycket vanlig på svenska marknaden. Inv nr 274.112. Foto Brånvall/Höglund.

Limpor och dylikt tätt bröd som är svårt att skära kan man med brödskärningsmaskinen (i södra delen af Sverige äro sådana i allmänt bruk, och äfven i Stockholm finnas de i ett och annat bösättningsmagasin, Ågren och Josephson m.fl.) få vackra och jemna skivor.

Här får vi intressant information både om utbredning och introduktion av en skärmaskin, som ju senare, vid mitten av 1900-talet, tas upp igen, men då av emaljerat järn och direkt vidareutvecklade ur de skärmaskiner som används av charkuterister m.fl.

De brödskärningsmaskiner av äldre typ som finns i Nordiska museets samlingar tycks alla ha förlorat den snedställda hållaren för brödet.

I utländska kokböcker berömmes högeligen en vispningsmaskin, med hvilken på kortaste tid ägghvita och gräddor kunna slås till skum: den lär ock kunna begagnas till bakelsedeg och en sådan, som eljest skulle behöfva "röras" i 1/2 till 1 timme, blir med maskinen färdig på 10 minuter.

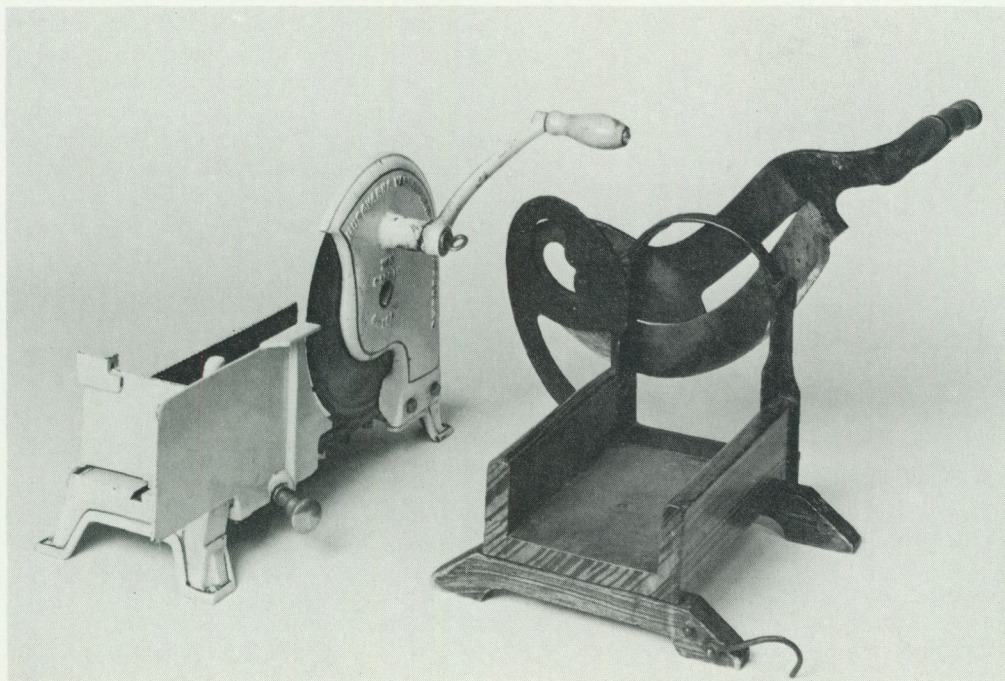
Fru Langlet visar också vispningsmaskinen i bild och den visar sig vara den hederliga

FIG. 43. Äggvisp.

handdrivna vispen som fortfarande tillverkas, men nu med vackert färgade plast-handtag. Den bör ha introducerats i Sverige

Skärmaskiner, t h brödsklärare av den typ Mathilda Langlet rekommenderade, lådan av trä och en tung bila av skärpt stål. Inv nr 224.550. Tv modernare skärmaskin, kanhända oftast använd att skära rökt skinka od med. Husqvarna No 3. Inv nr 302.326. Foto Brånvall/Höglund.

ungefär samtidigt med att fru Langlet publicerar sin bok.

För tillagning av *glace* har man numera *glacemaskiner* i stället för de vanliga "glacedosorna", men då bruket av de förra ej ännu torde hafva fått allmänare utbredning beskrifves här nedan (efter fru Zetterstrand) (från 1863, förf anm) huru *glace* i de senare skall frysas. Köper man Kockums *glacemaskiner* (som här nedan afbildas och som kunna erhållas i, bl a Josephsson och Åhgrens bosättningsmagasin), medföljer beskrifning på bruket af maskinen och derjemte äfven anvisningar att tillaga ett par sorters *glace*.

I Hagdahls *Kokkonsten* från 1879 visas laggade *glassmaskinerna* med vev. Kockums *glassmaskin* torde representera det nyaste för *glasstillverkning* i hemmen, men huruvida den slog igenom eller inte, har vi tyvärr inga uppgifter om. Vare sig man an-

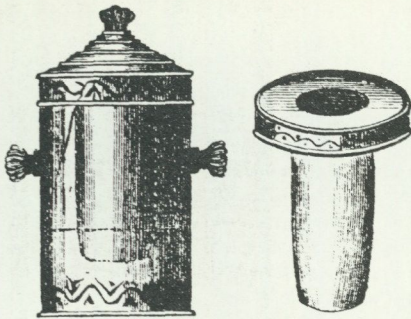

FIG. 68 och 69. Kockums glacemaskiner.

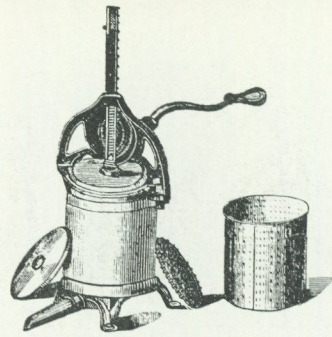

FIG. 97. Fruktpress- korfstoppsmaskin.

vänder glassmaskin eller glassdosa, krävs både is och salt för frysningen.

En annan intressant maskin, som tyvärr inte är avbildad i fru Langlets bok, är en degknådningsmaskin. Hon skriver om denna följande:

Eftersom den finnes här att köpa (hos Josephson & Åhgren, Drottninggatan, Stockholm) och den som har lust och råd att försöka, således kan erhålla den, vill jag här nämna *Amerikansk degknådningsmaskin*. Skulle den visa sig motsvara ändamålet, vore mycket vunnet. Den synes verkligen uppfylla alla fordringar som rimligtvis kunna ställas på en sådan maskin. Den är naturligtvis blott beräknad för finare degar, och för den som ej själf öfvervakar renligheten vid tillagningen af sitt bröd bör medvetandet om att degen icke knådas med händerna vara mycket lugnande. Förmodligen kan denna maskin med lika stor fördel användas för beredning av köttfärser, som eljest pläga arbetas med händerna och *detta* vore onekligen förträffligt, då det alltid är obehagligt att hantera denna våta massa äfven om alla fordringar på renlighet blifva fullt tillgodosedda.

Med detta småplock av maskiner ur Mathilda Langlets hushållsbok framgår klart att hushållen vid slutet av 1800-talet ingalunda var utan tekniska hjälpmedel. Det finns fler, både av äldre och nyare typ, t ex citronpressar och fruktpressar som även kan användas för korvstopning. Hon nämner tvättmaskiner, som finns av flera slag på marknaden och kommer "synnerligast" från Amerika, men hon beskriver dem inte då de ännu inte kommit i bruk i Sverige. Hon tror kanske inte helt på dem, utan

föreslår att man för småtvätt hemma köper en "sjelfarbetande" tvättgryta, i vilken man helt enkelt kokar tvätten på spisen. För smutsigare tvätt, som man tvättar för hand, skulle hon gärna se att den amerikanska tvättbrädan, "som åtminstone i Köpenhamn och i södra Sveriges städer öfverallt användes", även kom i bruk på andra håll. För städning borde man ha den amerikanska dammborsten, som med en roterande borste sopar upp damm och skräp från golv och mattor och in i en behållare – en apparat som med jämna mellanrum, även under 1900-talet, återkommit på marknaden för att man skall slippa ta fram den tunga dammsugaren när man fått smulor på mattan.

Många av tidens nya maskiner har sitt ursprung i Amerika, där man tidigt fick ett starkt effektivitetstänkande, och där även

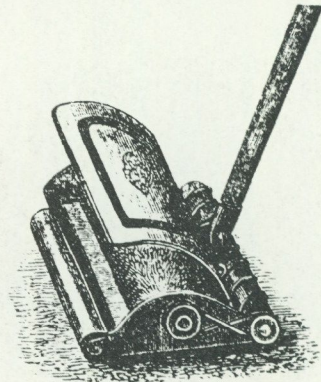

FIG. 98. Dammborste.

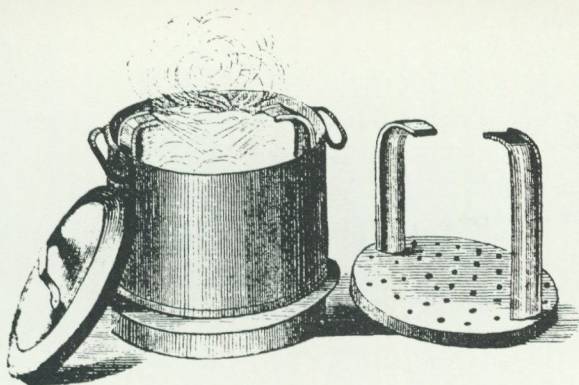

FIG. 88. Hykkittel.

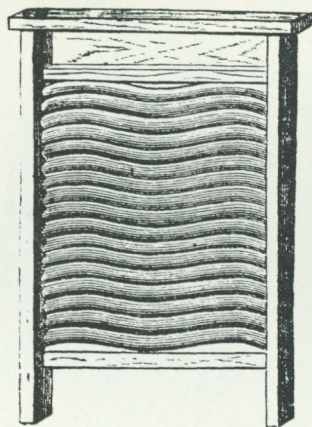
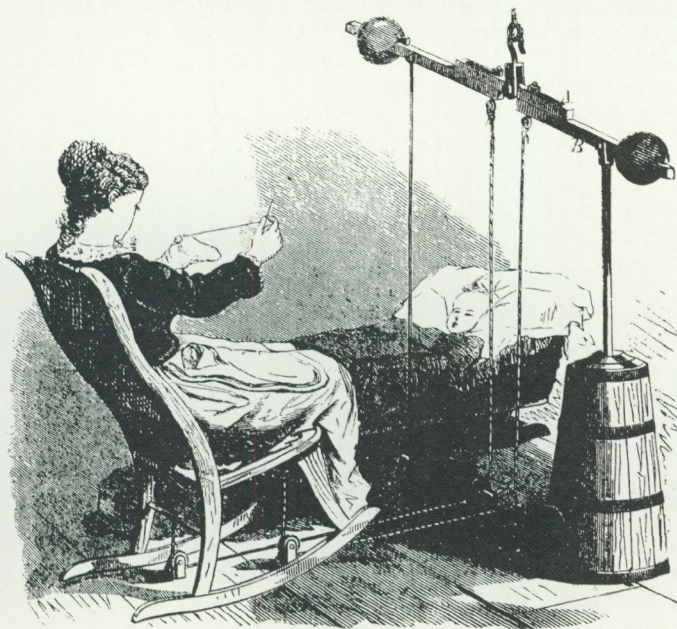

FIG. 89. Tvättbräde.

kvinnorna tidigt behövdes som arbetskraft i produktionen. Det är också i Amerika som man först uppmärksammade att kvinnor i förvärvslivet skapar konkurrens om arbetsplatserna.

Den avslutande bilden är en uppfinning från 1873 och betitlad "Den nya motorn för hemmet". Den beledsagande texten påpekar att uppfinningen använder den hittills förslösade kvinnokraften till att, samtidigt som kvinnan bekvämt sitter i gungstolen, hon både gungar vaggan och kärnar smör.

Och ändå har hon händerna fria för att stoppa strumpor, ägna sig åt sömnad eller dylikt, så att hela individen blir satt i användning. "Fäder med stor familj av flickor, mormoner och andra välsignade med ett överflöd av det svagare könet, får härigenom en effektiv metod att vända den latent feminina energin, vanligen manifesterad i ett jagande efter noveller, kavaljerer, broderier, operaloger och hattar, in i kanaler av praktiska och lönsamma sysselsättning-

"Den nya motorn för hemmet" från 1873. Ett av många mer eller mindre skämtsamma förslag om hur kvinnans arbetskraft bättre skall kunna tas tillvara inom hemmets väggar.

ar... Det öppnar upp ett nytt arbetsområde för kvinnor, och ett där hon inte är utsatt för, eller möter konkurrens från det andra könet.”

Även om denna ”upppfinning” säkerligen inte var ett helt seriöst inlägg i den debatt som då pågick, så stimulerar den dock till funderingar kring vilka motiv och krafter som styr den tekniska utvecklingen i hemmet i dag. Men detta får bli en annan uppsats.

Källor och litteratur

Forssell, M, Kök och ekonomidepartement. Uppfinningarnas bok 1929.

Hagdahl, Ch Em, Kokkonsten. 1879.

Hambré, M, Beskrifning med Ritning å Flyttbare Kokugnar af Hambrés Modeller. Nr 7 i Hambré, Blandade ämnen. 1809–1815.

Langlet, M, Husmodern i staden och på landet. 1884.

Liedgren, R, Johan Jacob Hagströmer. Stencilerad uppl. Nordiska museet 156–57.

Nordisk Familjebok. Ny reviderad och rikt illustrerad uppl. 1904–1926.

Nylander, M, Kokbok för Husmödrar, Förordet, sign T.M. 1873.

Zetterstrand, A M, Kok- och Hushållsbok. 1863, 1883.

de Vries, L, Victorian Inventions. 1971.

Priskuranter, orderböcker, ritningar m m, J & CG Bolinder 1845–1920-tal. I Föreningen Stockholms Företagsminnens Arkiv.

Innovations in Swedish 19th century kitchens

Until the invention of the cooking stove surprisingly few innovations relate to kitchen and household work. In Sweden such stoves were introduced as early as in the 1750's and by 1800 a number of different types were in production.

The reason for the introduction of cooking stoves was the necessity to save wood fuel for important industrial production instead of wasting it on innumerable household hearths. In homes all over Sweden fires were kept burning all day long, not only to provide heat for cooking, but also to light up and warm the room.

The new fuel-saving stoves were installed in some well-to-do homes, but the majority of households had neither the means to purchase such apparatus nor the wish to have smelly oil lamps replace the comfort of the open fire. In fact it took more than a hundred years and the invention of paraffin-lamps in the 1860's before the closed cooking stove became common in towns, while in the country the resistance to it was not generally overcome until the end of the century.

In the second half of the 19th century many inventions were introduced into Swedish kitchens. Some, like water from a tap in the kitchen, with a slop-water sink and water trap underneath, gas for lighting and cooking, etc, were found mainly in the towns. In Stockholm both the water-works and gas-works were built in the 1850's and house-owners could at their own expense instal both gas and water as the pipelines passed through their neighbourhood. Large

country estates sometimes built their own pipe-water system.

Ice boxes, new in Swedish homes around 1880, were mainly used in towns.

A number of smaller kitchen gadgets were also coming into use in the wealthier Swedish homes. As a means of dating their introduction cookery books have been used, mainly "Husmodern i staden och på landet" ("The Housewife in Town and Country") by Mathilda Langlet, 1884. The author describes and depicts different household "machinery", such as bread cutters, apple peelers, meat mincers, cucumber slicers, ice-cream makers, etc.

The American dust- or carpet-sweeper was fairly new on the Swedish market and she recommends it strongly. She has great hopes about a dough-kneeding machine, but has doubts about washing-machines and would prefer the American wash-board to be more generally used.

Mathilda Langlet stresses the advantages of using labour-saving devices for the kitchen. She also points out the hygienic advantages when a machine handles the food.

The inventors catered in the first place for national economic and industrial needs; the adaptation of an invention for homes was often secondary. Female labour was inexpensive and plentiful. As long as females were mainly employed in housework they were neither a threat to male employment nor a very interesting market for inventors and manufacturers.

Hemmet som konstverk

Heminredning i teori och praktik på 1870- och 80-talen

Elisabet Stavenow-Hidemark

I romanen *I havsbandet* (1890) beskriver August Strindberg hur fiskeriintendenten Borg inrättar sig i ett rum hos fiskare i yttersta skärgården. Rummet beskrivs som stort, fult och kalt: vita kalkade tomma väggar, ett skurgolv upprandat av springor mellan golvplankorna, ett stort fönster, enkla trämöbler. Så kommer förvandlingen. Det blacka ljuset dämpas av tunga köttfärgade persiska gardiner som stämde ljuset i mjukare ton. Mattstumpar, utkastade här och där på golvet, blev som grönskande öar. Ett slagbord slogs upp mitt på det tomma golvet och försågs med en grön vaxduk, lampa, instrument och skrivutensilier. På en spik i taket hängdes sänggardinerna upp och gjorde därmed ett rum i rummet. Böckernas olikfärgade ryggar i bruna bokhyllor fullbordade förvandlingen. Rummet hade fått färg och värme, en poetisk och hemlighetsfull stämning. Den tomma ytan och stora rymden hade fyllts.

Skildringen är inte enastående i det sena 1800-talets litteratur. Ernst Ahlgren skildrar i *Fru Marianne* (1887) hur en estet, Pål Sandell, efter långa resor i utlandet, bosätter sig i en flygel på en stor skånsk bondgård. En ny och främmande värld skapas med hjälp av stoppade möbler, draperier, skärmar, kuddar, mattor och konstföremål:

Det fanns avgjutningar efter berömda skulpturverk, bronskärl efter romerska modeller, samt en mängd små lyxföremål.

- Minnen från mina resor.
- Det är aldeles som att gå på ett museum...

Här var "ingenting bjärt, ingenting som stack i ögonen"; allt var "dämpat avrundat, taktfullt". Och denna helhet var belyst av ett mildt och färgat ljus.

Det är en stor skillnad mellan de två miljöer som här har antytts men de har gemensamma drag: det färgade ljuset, rädslan för tomrum, för odekorerade ytor och glädjen vid föremål, minnessaker. Det finns också en förkärlek för orientalism, vagt uttryckt i gardinens mönster i ena fallet och mer medvetet i rikedomen på mattor, kuddar och draperier i det andra. I båda fallen har en stötande enkelhet förbytts till vad man uppfattade som skönhet.

Det finns också vittnesbörd som visar att de som vant sig vid det sena 1800-talets överdåd i borgerliga bostäder mindes sin barndoms spartanska inredningar med en rysning. Stolar med överdrag uppradade utmed väggarna, stela soffor, tomma golv- ytor och inga mattor – så typiskt för 1830–40-talen – blev i minnet ogästvänliga och skrämmande (Hilma Andersson, *Verklighetsbilder* 1903).

Under lång tid har det varit vanligt att fördöma de inredningsideal, som rädde i borgerliga kretsar under 1800-talets tre sista decennier. Man har vägrat att förstå de estetiska förutsättningarna, dömt dem med ord som mörka, överlastade och ohygieniska. Nu har pendeln i någon mån svängt och det finns, kanske inspirerad av TV-serier, en positivare inställning, kanske också en lust att förstå.

Jag kommer i det följande att uppehålla mig vid 1870–80-talens borgerliga rumsideal. Givetvis levde dessa ideal kvar också under följande årtionden men var då inte längre moderna. Den historiska anknytningen var självklar, det var förebilderna som växlade. Nyrokokon var fortfarande den mest spridda stilen men hade mist sin prestige. Det var renässansen, främst den italienska senrenässansen, som med sina arkitektoniska former var den beundrade förebilden. I möbler och paneler betonades skillnaden mellan bärande och buret, häftiga utsprång gav djup skuggverkan, eken dominerade som träslag, taken indelades i geometriska former och ytor fylldes med renässansornament. Nyrenässansen blev stilen som valdes för matsalar och herrum. I salongerna härskade de helstoppade möblerna i konkurrens med den moderna Louis XVI-stilen. Textilindustrin försåg hemmen med tidigare okänt överflöd av gardiner, mattor m m. Antikmarknaden sköt fart, konstindustrin uppmuntrades. Den nya rika borgarklassen ville uppleva sina hem som konstens hemvist.

Nya ögon

För att rätt förstå syftet och viljan i 1870- och 80-talens rumsinredningar kan man ha god hjälp av att gå tillbaka till tidens egna skrivande esteter. De utvecklade en filosofi om hemmets skönhet och lät filosofin mynna ut i praktiska råd. I sina skrifter säger de mycket tydligt vad som är vackert och också varför något är vackert. Där finner man en rad honnörsord, laddade med skönhetsupplevelse – mystik, skymning, färgdunkel, avrundade former, jämvikt – och andra som uttrycker avsky och leda – obarmhärtigt ljus, vita ytor, hårda former, tomhet. Författarna ger oss med dessa och liknande begrepp ögon att se med och nycklar till en förgången skönhetsupplevelse. Ty man måste utgå ifrån att dessa dyrbara och svårstädade rumsinredningar var ett uttryck för en extrem skönhetslängtan, så stark att hygieniska och praktiska synpunkter sköts åt sidan.

De skribenter som främst skall relateras är Jakob Falke (senare von Falke), Lorentz Dietrichson och Gustaf Upmark då, som haft direkt inflytande på den svenska utvecklingen. Flera namn kommer senare att nämnas, men dessa tre har haft avgörande betydelse för nyrenässansens införande i hemmen. Bakom dem står Gottfried Semper, tysk arkitekt och konstskriftställare. Hans läror, som han presenterade i det stora verket *Der Stil* (1860–63) lästes och tolkades av tidens skönandar och bildade utgångspunkt för deras idéer om skönhet i arkitektur och konsthantverk. *Der Stil* är ett tungt och svårläst arbete, genomsyrat av tysk nyplatonism. I vår tid är det endast Bo Grandien som i Sverige lyckats genomskåda vad Semper egentligen menar. Semper sökte föremålets urform och grundidé. Ett föremåls idé var resultatet av material, teknik och ändamål. Stil är den till konstnärlig betydelse upplyfta grundidén. Historien tillhandahåller ousinliga inspirationskällor. Man skulle ur historien hämta lärdomar åt samtiden, återupprätta sambandet mellan form och funktion och detta skulle ge grundval för en ny tillämpad konst. Trots öppenheten för historiens hela uttryckssätt föredrog Semper den italienska renässansen, vars formförråd med rötter i Hellas och Rom och med spridning över hela Europa hade en kosmopolitisk karaktär. Formspråket kunde användas fritt och rationellt oberoende av skala och utan att vara bundet till vissa material.

Jacob Falke

Jakob Falke populariserade Semper. Han var tysk museiman och konstskriftställare, från 1865 chef för Österreichisches Museum für Kunst und Industrie i Wien. Genom förmedling av Fritz von Dardel kallades han av Karl XV att katalogisera dennes konstsamlingar och tillbringade sommaren 1870 på Ulriksdal och Stockholms slott.

I sin bok *Die Kunst im Hause*, som kom ut i Wien 1871 gör han sig till tolk för den tyska inredningsstil som vi känner från 1870- och 80-talen, ibland kallad gammal-

Ett tyskt gemak, modernaste komposition i 1500-tals stil av arkitekten Gabriel Seidl – så presenteras denna renässansinteriör, avbildad i Jacob von Falkes bok Die Kunst im Hause (1882). Kungl. Bibl.

tysk stil, ibland nyrenässans. Liksom Semper menar han att stil "är idealiseringen av ett föremål, formernas överensstämmelse med föremålets idé, överensstämmelse med materialet, ändamålet, behovet" och han finner nyrenässansen bäst svara mot dessa krav. Bokens syfte var enligt förordet att genom skönhet och konstnärlig harmoni befrämja lycka och välbefinnande. *Die Kunst im Hause* kom ut i sex upplagor samt i en engelskspråkig och en svensk upplaga, *Konsten i hemmet* (1876). I fjärde upplagan säger han själv att hans bok blivit "ein Freund im Hause", en vän i hemmet.

Falkes bok ger oss nyckeln till den estetik som utvecklades i de högborgerliga hemmen under 1870- och 80-talen. Honnörssordet för honom är harmoni, det värsta han vet är tomma ytor, hårda linjer och vit färg.

Han utgår ifrån att en skönhetsälskande person omger sig med sköna ting, blir sam-

lare. Eftersom den moderna konsten står så lågt, säger Falke, samlar man helst antikviteter. I och för sig är åldern på ett föremål likgiltig, men antikviteterna har fördelen av åldrandets patina. De bjärta färgerna och metallernas glans har dämpats, motsatserna försonats. Det gäller att arrangera dessa konst saker så att de bästa föremålen får den bästa belysningen och den främsta placeringen. Övriga föremål grupperas där omkring. Olika grupper ordnas symmetriskt som underavdelningar till huvudavdelningen och så att allt tillsammans framstår som en helhet. Föremål i olika historiska stilar får gärna placeras tillsammans. Vapen bör ordnas som troféer och man bör undvika tomrum som ser ut som brister i anordningen. Arrangemangen får dock inte göras statiska. De skall förändras och leva allt efter livets skiften.

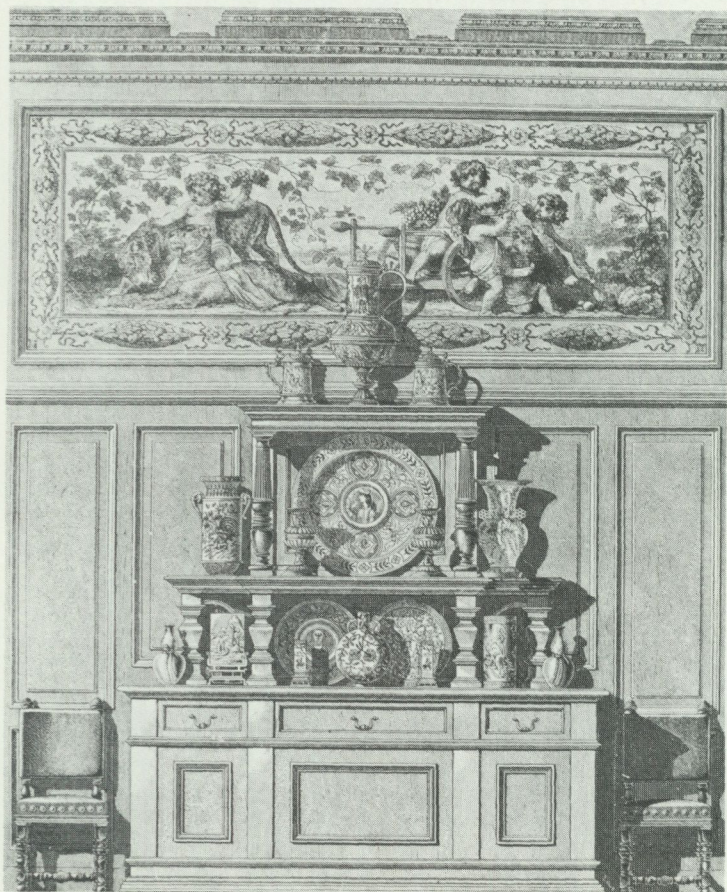
Som bakgrund till konst saker är en

mörkt enfärgad vägg bäst, mot den framträder de och får lyster. Väggen kan vara lätt mönstrad i samma färg men i mörkare nyans. Dovt rött, dovt grönt eller möjligen mörkt grått är att föredra. Golvet får ej vara ljusst. Ett mörkt golv ger intryck av lugn och säkerhet. Det skall ej vara ornerat så att relief bildas och helst belagt med en matta med orientalskt mönster: många färger som glöder, inget påträngande mönster – det ger en diffus mörk varm färgton. Taket skall vanligtvis vara ornerat.

De hårda fyrkanter som fönster och dörrar utgör måste mildras med gardiner och draperier. Helst bör fönstren förses med färgade glastrutor, gärna med en smal bård och ett vapen eller en figur som mittmotiv:

”det intryck av avstängdhet och fullkomlig avslutning som därigenom uppstode, skulle genom den brokigt skiftande dagern, tillika höjas till ett poetiskt”. Vita gardiner avskyr han, möjligen kan de hänga under andra gardiner och synas endast som en smal bård som förmedlar ljusöppningen med de tunga gardinerna och den mörka väggen.

Gardinerna skall helst vara enkla i sin skärning men av tungt tjockt tyg och försedda med kappor med rikliga fransar ty frans är den naturliga avslutningen på ett hängande tygstycke. För dörren rekommenderas ett rakt draperi hängt i ringar på en stång. Tygerna får ej vara kraftigt mönstrade eller randiga ty genom veckbildningen förtas mönstret. Enfärgat eller upp-

Mönstergill uppställning av prydnadssaker på matsalsskänken: de största och dyrbaraste föremålen i mitten, de övriga symmetriskt fördelade åt sidorna. Teckning av Josef Storck. Ur Falke: Die Kunst im Hause (1882). Kungl. Bibl.

Matsalen i direktör och fru Carl Rosengrens våning, St Paulsgatan 29, Stockholm. Våningen inreddes 1887–88 av arkitekt Walfrid Karlsson. Här har den tyskinspirerade nyrenässansen fått en ovanligt praktfull utformning. I fönstren finns infällda glasmålningar föreställande kända stockholmskådespelare i roller som Faust, Margareta och Mefistofeles. Foto ca 1930.

repat småfigurigt mönster rekommenderas.

Snickerierna får inte vara vita, ty då ser de ut som hål. Träfärgade eller målade i flera bruna nyanser är att föredra. Också kakelugnarnas vithet stör harmonien. Där kan man möjligen välja de brun- eller grönglaserade, gärna med reliefmönstrade kakel.

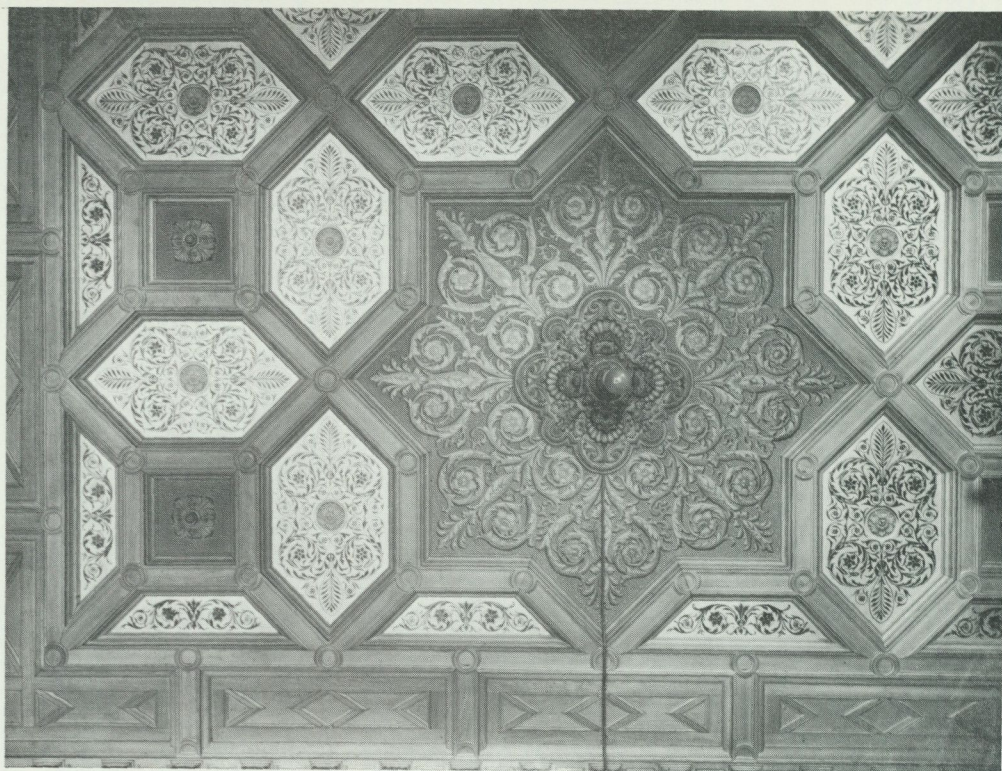
Trots de hittills refererade kraven på enhetlighet och harmoni skiljer han ut karaktärer i de olika huvudrummen:

Matsalen, ett stort, avlångt rum belyst från ena kortsidan, har intresset koncentrerat till rummets mitt. I kvällsbelysning kommer ljuset från en krona ovanför bordet

och ger rummet en belysning som på en Rembrandt-tavla. Människorna avtecknar sig mest måleriskt mot en mörk vägg och på denna hänger gamla släktporträtt i mörka rammar och mot väggen avtecknar sig buffén med sina symmetriskt ordnade prydnader, det hela bildande en harmonisk jämvikt.

Det vita bordlinnet och det vita porسلinet är för honom en styggelse. Men dukar måste tvättas och färgade som tål tvätt finns inte att få. Vissa försök har dock gjorts att väva in svarta och färgade trådar i väven.

Matsalen är statisk, mittcentrerad. Salongen är rörlig. Här får väggarna vara mer mönstrade, möbelyg, gardiner och draperier är av glänsande siden som reflekterar

Kasettak i Rosengréns matsal.

ljuset. Här är flera möbelgrupper, flera ljuspunkter, människorna rör sig och bildar ständigt nya formationer. På borden ligger album, praktband och kopparstick, överallt skall ges ämnen för konversation.

Herrummet skall ha karaktär av enkelhet. Där skall vara plats för själen att samla sig. Mörka väggar, en matta i många färger utan påträngande mönster, möbler av svart trä med obetydlig ornamentik och bekväma sittplatser och väl anordnade skåp och lådor. Till detta anbefalles ädelt hållna konstverk.

Han talar mycket om tavlor, men ser dem som dekoration. De skall sammansmälta i harmonien, inte lösgöra sig genom brokiga färger och orolig komposition. Kopparstick och akvareller skall helst ej sitta på vägg. Den fula vita omramningen skämmer rummets harmoni.

Kvinnan kan göra mycket för hemmets förskönande genom sin ordnande hand. Hennes handafplit leds dock ofta på fel väg. Korsstygnsmattor och andra korsstygnarbeten tar lång tid att utföra och pryder föga sin plats. Helt visst har varje kvinna en önskan att "pryda de rum, i vilka hon vistas med sina händers arbete, att genom ett eller annat föremål förläna de tomma platser, som stirra mot oss, ett för ögat tilldragande behag..." Åter detta horror vacui, tomrummet som måste fyllas.

Lorentz Dietrichson

Genom norrmannen Lorentz Dietrichson, docent i litteratur i Uppsala men verksam i Stockholm, spriddes Sempers och Falkes idéer. Dietrichson var aldrig så konkret som Falke. Han ger inte praktiska råd, han

Hörn av musikrummet med blick in mot salen i Rosengrëns våning, S:t Paulsgatan 29. Kakelugn i nyrenässans med ljus, polykrom dekor. Dörrfoder med fritt hopkomponerade arkitekturdetaljer av renässanskaraktär.

En ofta förekommande typ av högborgerlig matsal i nyrenässans. Här finns en hög panel, rikt skulpterade dörrfoder och en sannolikt grönglaserad kakelugn med reliefkakel. Grosshandlare Gustaf Collijns hem, Strandvägen 27, Stockholm. Huset byggt 1881–83. Foto 1897.

tolkar, teoretiserar och han undervisar. Hans föreläsningar vid Konstakademien drog mängder av åhörare, hans idéer spredde genom tidskriftsartiklar och böcker. Hans sociala ställning som väl anskrivnen vid hovet och lärare till prinsessan Louise gav pondus till hans ord. 1875 kallades han till universitetet i Kristiania som professor i konsthistoria.

Hans stora verk *Det skönas värld*, utkommet i häften 1867–1879, är en analys av skönhetsens växlande natur och en genomgång av de olika konstarternas villkor. I en artikelserie 1878 utvecklar han producentens och konsumentens (han använder just dessa ord!) förhållande till skönhetssinnets utveckling. Skönhet är det moraliskt goda och sanna. Skönheten i hemmet är

inte ett mål utan ett medel för att hemmet skall kunna uppfylla sin bestämmelse. Brist på skönhetssinne är en samhällsolycka och därför måste skönhetssinnet odlas. Här föregriper han – som Bo Grandien påpekat – Ellen Keys tes i *Skönhet för alla* (1899). När människan gör själva skönheten till ett behov, adlas arbetet till konst säger Dietrichson. Hantverkarna måste odla sitt skönhetssinne. Död kopiering fordrar skicklighet men för att höja hantverket till konst behövs ett fritt skapande. Historien och naturen ger förebilder som fritt bör utnyttjas; handens mjuka linjer står över linjalens hårda, men trots detta kan ett handgjort arbete stå under ett maskintillverkat.

Genom att förklara den logiska uppbyggnaden hos föremål, betydelsen hos orna-

menten och materialets inverkan på formen gav han spridning av ett estetiskt förhållningssätt till tingen. Dietrichsons betydelse ligger i att han lyckades förmedla detta estetiska förhållningssätt och göra det viktigt. Detta skedde inte minst genom hans insatser i Svenska Slöjdföreningen, i vars styrelse han satt från 1870.

Gustaf Upmark d ä

Som Gunilla Frick visat i sitt arbete om Svenska Slöjdföreningen befrämjade föreningen nyrenässansen som inredningsstil och för prydnadsaker genom mönsterblad och belöningar i pristävlingar. I Meddelanden från Svenska Slöjdföreningen 1880 finner vi en artikel av Gustaf Upmark d ä, då nyutnämnd chef vid Nationalmuseum. Han hade föregående år besökt en stor slöjdställning i Berlin där en rad bostadsrum intresserat honom. Enhet och beboelighet är hans huvudfordran på en bostad och han tillägger: "en bättre riktning (har) på många håll börjat göra sig gällande, om den ock är långt ifrån allmän". Innan han beskriver utställningen gör han en genomgång av rumsinredningar under förflutna århundraden och det märks var han har sitt hjärta. Så beskrivs renässansens inredningar:

Mörka panelningar i en varm guldtön, färgskimrande väggar, de prydda taken, de ståtliga, efter tidens sed och dräkt afpassade och i förhållande till dem fullt ändamålsenliga möblerna, de väl anbragta dekorationsstyckena, taflor, dryckes- och bordskärl, vaser, skrin o.d. bildade tillsammans ett helt af intagande verkan.

Med ungefär samma ord beskriver han sedan de som han anser bäst av de moderna utställda interiörerna, givetvis i nyrenässans, och skildringen utökas:

å dörrarne glänsa blanka, rika beslag kring lås och gångjern; från taket nedhånga ljuskronor af brons, i messig, till och med smidjern. Dägern faller i många rum in genom målade rutor.

Det är inte underligt att Upmark i samma artikel förkastar nyrokokon:

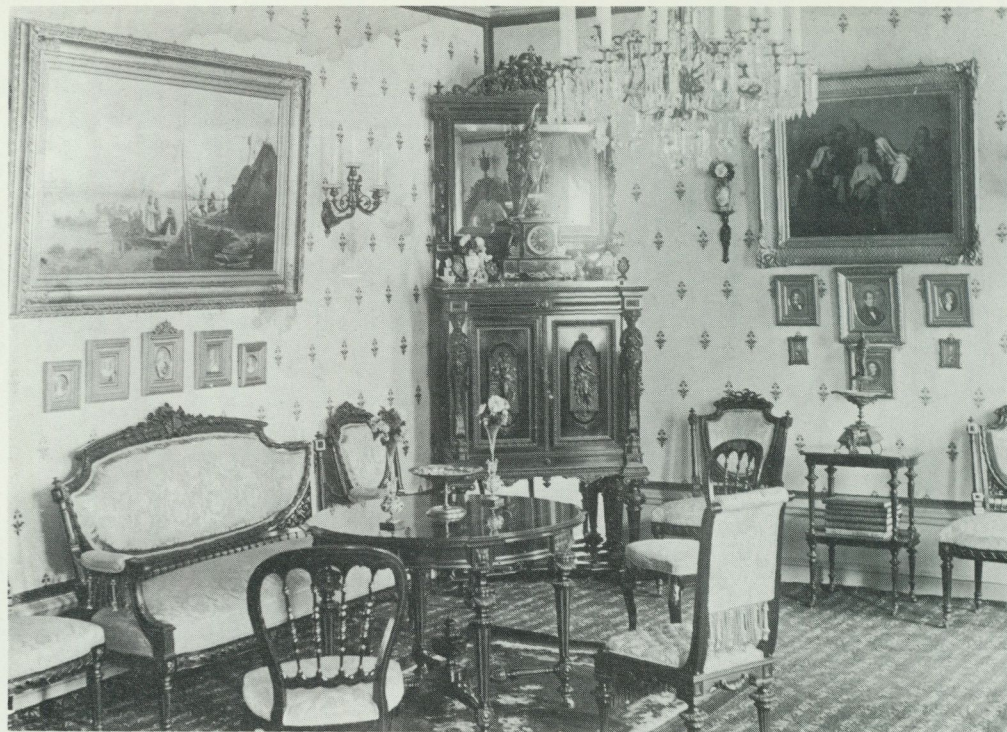
Rococons svängda former, ursprungligen af lekfull karakter, afsedda för det lättaste och finaste material, för en beklädnad i ljusa, luftiga färger, hvitt, ljusblått, rosa, upptages med fullt pedantiskt allvar och efterbildas i ett tungt material, som man genom allehanda brytningar och svängningar, skulptur och polityr gifvit sig mödan att så mycket som möjligt beröfva dess ursprungliga karakter.

Upmark är ute i ett polemiskt ärende; han kämpar för den senaste modestilen, nyrenässansen, och mot något redan utbrett och vant, nyrokokon. Han gör det utan nyansering och utan att vilja förstå att nyrokokon inrymde ett nyskapande, inte bara ett missförstånd.

I en stor artikel om svensk konstslöjd under 1883 återknyter Upmark till dessa tankegångar. Ett märkligt framåtskridande har nu skett på möbelindustrins område. Han talar om formens överensstämmelse med material och ändamål, hänsyn till träfibrens sträckning och verkets bärighet och framhäver renässansefterbildningar i motsats till vad vi nu kallar nyrokoko. Industriella läroanstalter, understödda av facktidskrifter, mönstersamlingar och utställningar har bidragit till förändringen och han nämner Falkes till svenska översatta böcker, tidskriften *Gewerbehalle* och konstnären Josef Storcks mönstersamlingar. Här kan inflikas att *Gewerbehalle* var en tidskrift, utgiven i Stuttgart, fylld av förebilder i nyrenässans för all slags konsthantverk och med mönsterplanscher i full skala. Josef Storck utgav mönstersamlingar i Wien och hans mönsterförlagor användes av Falke i den 4:e illustrerade upplagan av *Die Kunst im Hause*.

Franskt inflytande

Den franska lyxproduktionen av möbler och inredningsföremål, framför allt i Louis XV och Louis XVI-stil, blev känd och beundrad på världsutställningarna i London 1851 och 1862, i Paris 1855 och 1867. Gunilla Frick, som behandlat stilströmningar i Europa under 1800-talets senare del, säger att av tidningsartiklar, resebrev m m, fram-

Snickarmästaren och möbelfabrikören Jacob Ottergrens salong, Storgatan 6 i Stockholm. Möbeln av svart päronträ är utförd så tidigt som 1869 i ny Louis XVI, enligt uppgift efter ritningar från Paris för Napoleon III. Det är ett ovanligt tidigt exempel på inspiration av franskt 1700-tal. Möbeln tillhör Nordiska museet. Foto 1898.

går att man ansåg den franska smaken ofelbar och att den hade stort inflytande på europeisk tillverkning. Det var först efter Wienutställningen 1873 som den tyska nyrenässansen blev en konkurrensfaktor.

I Sverige höll sig den klassiskt strama ny Louis XVI-stilen kvar även sedan nyrokoko (ny Louis XV) mist sin prestige. Snickarmästare Jacob Ottergrens salong med möbler i svartbetsat päronträ och ljusblått siden är ett utmärkt exempel. Fransk inredningskultur var givetvis välkänd för svenskarna. Det kan därför ha visst intresse att presentera en av 1880-talets viktigaste inredningsskrifter, *L'art dans la maison*, av Henry Havard, en motsvarighet – inte bara till sin titel – till Jakob Falkes *Konsten i hemmet*.

Henry Havard var liksom Falke konsthistoriker som specialiserat sig på konsthantverk. I boken *L'art dans la maison* som utkom i Paris 1884 i sin andra och utökade upplaga, förenas hans historiska vetande med skönandens smakdomar. I mycket påminner han om Falke, särskilt i sin skräck för odekorerade ytor: "La décoration comme la nature a horreur du vide".

Ett rums möblering skall bilda en enhet, men i enheten skall finnas variation och variation skall underordnas enheten. Också varje rum skall vara en del av bostaden som helhet. Sängkammaren får tex inte skilja sig för mycket från angränsande rum i smak eller prakt. Sängkammaren användes som fruns mottagningsrum och man bör inte chockera sina gäster genom att låta

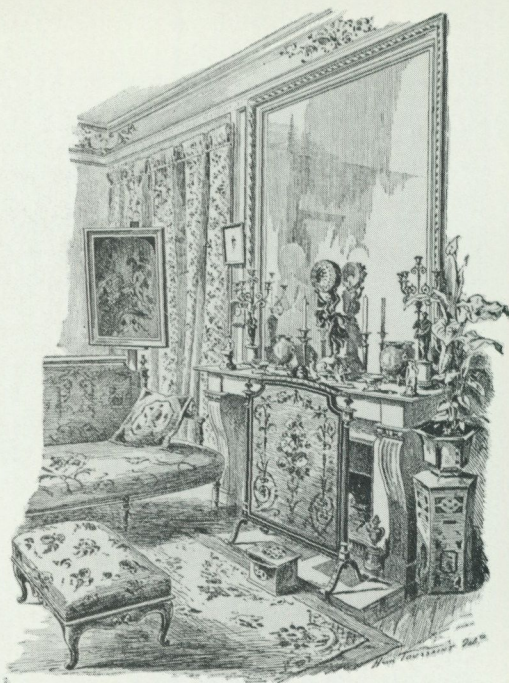
dem gå igenom bländande praktfulla rum för att komma till ett torftigt möblerat. Utan att falla för överdrifter så bör man undvika att koncentrera all lyx i mottagningsrummen för att inte ge falska förespeglingar om sina villkor.

Som synes vänder sig Havard till det mycket välsituerade borgerskapet. Det rumsantal han rör sig med vid beskrivningen av ett hem tyder på stora resurser. Han talar aldrig om hur man skall göra för att göra ett arrangemang billigare, knappast heller mera praktiskt. Harmonin, skönheten och effekten är ledstjärnor. Liksom hos Falke skall dagern endast sparsamt silas in i rummen, men i Frankrike använder man stora stores som sitter nära rutan. Nästan poetisk blir Havard då han skildrar fruns boudoir och här blottar han också sin kvinnosyn. Boudoiren är en "innovation moderne", säger han, den har nu helt andra funktioner än tidigare. Nu är den fruns motsvarighet till herrummet. Här får hon vara ifred med sorger, migräner och med dåligt humör. Här får hon ta emot väninnor och läsa en roman. Rummet skall vara litet, vila i halvdunkel som stärks genom gardiner och guipure-stores. Allting skall vara färdigt, avslutat, inga skisser och utkast, hellre fulländade miniatyrer, småmönstrade tyger med små buketter eller ströblommor, allt litet och utsökt.

Också sängkammaren blir en omramning för kvinnan, dess väggbeklädnad och möbeltyger skall vara i en färg som passar husets fru bäst. Löjligen hygieniska överdrifter skall undvikas. Tvättbord går inte att passa in i ett vackert sovrum, ty "vad vi behöver för vår kroppsvård har ingenting med konst att göra". Ett särskilt toalettrum anbefalles.

Herrummet skall vara allvarligt, inte visa iögonenfallande lyx, men allt bör vara av god kvalitet. Vid dagsljus regleras ljusflödet av mörka tjocka ogenomskinliga gardiner så att ljusflödet faller på skrivbordet och resten av rummet badar i en varm och levande halvdager som förenar föremålen och gör dem obestämda.

Salongen skall vara inbjudande och öp-

Fransk salongsinteriör med möbler av 1700-talskaraktär. Syftet var att göra en både praktfull och glad inredning. Ur H. Havard: L'art dans la maison (1884). Kungl. Bibl.

pen, ha flera fönster och gärna fyra dörrar så att rummet känns tillgängligt och gästvänligt. Spegel och dörrattrapper kan ersätta det som saknas. En varm färgton anbefalles: granat, vallmo, kastanj eller dämpat grönt. Man skall undvika ett vitt tak som reflekterar solstrålarna så brutalt.

De få bilder som följer texten visar salonger och sängkammare med tycke av 1700-talets mitt men med vissa moderna möbeltyper som hörnsoffor, pallar samt bord med draperier kring skivan. Rika draperier med fransar och tofsar omramar fönster och dörrar. En oregelbunden symmetri uppnås genom att placera möbler och tavlor av olika tyngd så att jämvikt uppstår. Heltäckande småmönstrade mattor täcker golven.

Den franska smaken så som Havard tol-

kade den, blev stilbildande i svenska salonger, främst på 1890-talet. Virrvarret av möbelgrupper, ljus färg hållning och guld, möbler med tycke av 1700-tal – äkta eller eftergjorda – blev ett mode som höll sig i flera decennier i konservativa och förmögna kretsar.

Vad som skiljer Havards heminredning från Falkes är egentligen att Havard har sin utgångspunkt i 1700-talet, Falke i 1500-talet och i tidigt 1600-tal. Hos Havard är möblerna lättare, verkar mer tillfälligt placerade, det är troligt att färgverkan är mer pastell och att guld förekommer rikligt. Falke rekommenderar mörka mättade färger, tyngd och färgglöd. Båda syftar dock till en poetisk rumsupplevelse som skall befordras av att dagsljuset släppes in endast sparsamt och lägger rummen i halvdager. Havard talar dock om glada rum, en salong som är ljus och glad frammanar glädje. Så uttrycker sig aldrig Falke.

Hans Makart

Ytterligare en stilbildare skall presenteras, konstnären Hans Makart (död 1884). Hans ateljé i Wien var mötesplats för konstintresserade och kunde dagligen beses av allmänheten. Dess inredning var mycket beundrad och anses ha givit upphov till den sk ateljéstilen. Makart var samlare av antikviteter och en mästare att arrangera dem. Här fanns ett överdåd av antika textilier och möbler, bronser och andra prydnadssaker. Tavlor stod på stafflier, draperier tog bort varje hård yta eller vinkel. I sitt dämpade ljus och glödande färgprakt sades ateljén likna en målning. Särskilt berömda blev arrangemangen med torkade växter såsom gräs, tistelblommor och palmlblad konstfullt ordnade i stora vaser. De kallades allmänt för Makart-buketter, togs efter och fick stor spridning. När nya vindar började blåsa i början av 1890-talet blev denna typ av bu-

ketter symbolen för det förkonstlade och förtorkade i den inredningskonst till vilken de hörde (Alfred Lichtwark: Makartsbouquet und Blumenstrauss. 1892). Själv hade Makart sannolikt influerats av Rembrandts och Rubens ännu bevarade ateljéer. Makarts ateljéstil stod modell för framstående konstnärers ateljéer också i Sverige. Man kan nämna August Malmström och Julius Kronberg (den senares ateljé bevarad på Skansen), men sitt största inflytande bör Makarts inredningsideal ha haft på den rika och konstnärligt intresserade borgarklassens hem.

Klunkehjemmet i Köpenhamn

Det är ont om bevarade bostäder från slutet av 1800-talet. De som finns har ofta särprägel av diktar- eller konstnärshem. En stor borgerlig våning, bebodd mellan åren 1890 och 1963, där egentligen ingenting ändrats från tillkomsttiden, ägs av Danmarks Nationalmuseum. Den ligger vid Frederiksholms kanal i Köpenhamn och kallas för Nationalmuseets Klunkehjem. Namnet kommer av ordet klunke, som betyder tofs och ingår i klunkestil som, fastän långt mer accepterat som begrepp, kan översättas med tapetserarstil. Här kan man som ingen annanstans uppleva en hel bostad, som inte rekonstruerats utan som finns orörd kvar på ursprunglig plats.

De tre paradrummy – herrum, salong och "dagligstue" ligger mot kanalen. Det som fascinerar så snart man kommer in i rummen är ljuset. Herrummet vilar i dunkel med färgade blyspröjsade rutor. Men i salong och dagligstue förhöjs dramatiken. En strålände dag då solskenet gnistrar i kanalen och reflekteras in i rummen känns ljuset som piskrapp. I de mörka ljusslukande interiörerna pressas solljuset samman i en liten triangel mellan de mörka gardinerna. Vita undergardiner eller stores förmed-

Salongen i "Klunkehjemmet" i Köpenhamn. Hemmet inreddes 1890 för en grosshandlarefamilj och ägs sedan 1960-talet av Danmarks Nationalmuseum. Spegelarna mellan fönstren återger den belysta inre vägen. Foto Nationalmuseum, Köpenhamn.

lar visserligen något, men ljuset blir, sammanträngt på detta sätt, nästan outhärdligt skarpt och bländande. Man förstår plötsligt varför man var rädd för ljuset. En gråvädersdag är nyanserna i rummen lättare att uppfatta. Ljuset, som kommer in genom tre fönster i salongen belyser den inre väggen; de stora speglarna mellan fönstren återger den belysta väggen och får själva ljus därav. På så sätt får fönsterväggen, rummets mörkaste vägg, ett indirekt ljus. Ljuset från fönstren modellerar fram möblernas former, ger lyster åt sidenklädseln, drunknar i sammet och plysch. Tavlor, glas, gulddramar får glans. Ramarna har ibland svarta partier, är ibland reliefmönstrade eller har en matt förgyllning som är till för att förhöja lystern i högglanspolerade partier – återigen denna strävan att med ljusets hjälp åstadkomma dramatik.

Stolar och soffa har höga rikt arbetade snörmakerifransar runt sargen och den S-formade konversationssoffan – causeusen – har en likadan frans under sitt smala sammetsklädda ryggstöd. Gardiner och gardinkappor har frans med bollar och små tofsar, som skall ses som en logisk avslutning på tygstyckena, en mildring av en för ögat hård kant. De stora tunga gardintofsarna är av silke och ylle – blankt och matt som kontrast. De hänger från gardinkappornas yttre hörn för att illustrera hur draperingarna är uppdragna som vore de hissade som segel med synligt tackel och tåg.

Samma dramatiska effekter fanns också i de svenska borgerliga hemmen, samma strävan att dämpa ljuset, men också ljudet. Stadens ljud – klamp av skodda hästhovar, ljudet av järnbeslagna vagnshjul och tunnor som rullades mot stenläggningen – alla dessa ljud försökte man hålla ute, inte bara med innanfönster utan också med hjälp av de tunga, fodrade gardinerna. Heltäckande brysselmattor, som fram till 1870-talet varit en sällsynt lyx, lades in i förnämre rum och på dem lades småmattor som accenter. Tillsammans med draperier, stoppade möbler och kuddar gav de en ljuddämpande effekt.

I Klunkelejligheten ligger endast tre rum

i fil utmed fasaden. I högborgerliga stockholmsvåningar kunde de ofta vara fler. Man njöt av utblicken mot andra rum, att se genom flera rum gav känsla av rymd. Men att låta dörrhålen stå helt öppna var främmande. Vi har redan hört hur Falke menade att dörröppningarnas hårda form måste mildras med draperier. Eftersom varje rum hade sin färg och sina textilier behövdes draperier på båda sidor om dörren. De gav en hemlighetsfylld genomblick, man såg en del och anade resten. Och tapetserarna hade gyllene tider.

Mathilda Langlet

Om vi vänder oss bort från esteterna och läser tidens mest inflytelserika rådgivare för husmödrar, Mathilda Langlet, Husmodern i staden och på landet, tryckt 1884, får vi en helt annan bild av hur man bäst skall ordna sitt hem. Hennes synpunkter är övervägande praktiska men i kapitlet Vård och inrättning av bostaden kommer också estetiska och hygieniska synpunkter till tals. Hennes publik är borgerlig och även om hon talar om flera tjänare och stora bostäder, vänder hon sig särskilt till dem som har begränsade tillgångar. Här sägs att dörrar, fönsterbågar och dörrfoder samt tak är vackrast i brutet vitt, även om man av praktiska skäl kan måla den fasta träinredningen mörkare och av estetiska skäl dela in taket i fält med fina linjer och måla geometriska mönster eller arabesker i färg. Golven bör vara oljemålade så man slipper den ohälsosamma skurningen och både golv och mattor skyddas av gångmattor. När hon nämner bruket att stänga ute ljuset med tunga gardiner blir hon vältalig:

Hvem som gjort denna hemska otrefnad modern är ej godt att veta; man kunde tro att det är någon bedagad kokott . . . I vårt klimat, med åtta månaders vinter och fyra månaders höst, synes mig att man borde taga vara på och njuta af allt det solska, som förunnas oss. Gardiner böra icke utestänga utan endast mildra dagern från fönstren, der den är för stark och äfven skylta den hos oss vanliga, fula rektangulära formen på fönstren.

Esteternas krav på harmoniskt dunkla interiörer slog inte helt igenom ens i tongivande kretsar. Interiören från biskopsgården Östrabo i Växjö 1885 har visserligen mörka tapeter och möbler, men snickerierna lyser vita och solen faller in genom tunna spetsgardiner. Akvarell av Siri Anderson, som var dotter i biskopsgården.

Hon vänder sig emot att man låter det bästa rummet, salongen, stå oanvänt annat än då främmande kommer och hon vill ge barnen en ljus och rymlig barnkammare. I beskrivningen av hur "arbetsrummet" skall se ut röjer hon särskilt tydligt sin syn på familjen som sammanhållen enhet och hur husmodern bör samla och lugnt aktivera sin familj i en anspråkslös men trivsam miljö:

Arbetsrummets möblering beror naturligtvis af hvar och ens sysselsättning. I allmänhet har frun der en bekväm soffa, ett sybord, en byrå, en symaskin, ett bokskåp, ett skrifbord. Här finner man ock barnens böcker, ritsaker, några särskildt vackra leksaker, som blott vid högtidliga tillfällen framtagas, schackspelet, dominolådan, stereoskop, laterna magica och dylikt. Här sam-

las familjen om aftonen vid det trefliga runda bordet framför soffan, när mamas lampa blifvit tänd. Här röker familjefadern ogeneradt sin cigarr på kaffet och sin aftonpipa; här berättas sagor och nystas garn, här klipbas hästar och elefanter af papper, ritas mönster till löfsågning, fällas näsdukar och läres lexor. Stolarna äro litet nötta, det är sannt, gungstolen är något rankig och soffan har förlorat en god del af sin ungdomsfriskhet, men ingenstädes råder ändock sådan trefnad som här, och kommer en aftonstund någon vän till familjen på besök, motsätter han sig vanligen energiskt den flyttning till "förmaket" som oftast föreslås.

Detta är ett klart antiestetiskt program, vilket är desto märkligare som det ovan beskrivna arbetsrummet förutsätter att bostaden är så stor att den omfattar sal, för-

mak, herrum, sängkammare och en eller två barnkammare förutom kök, serveringsrum och kanske jungfrukammare.

Förändringar

Tekniska nyheter medförde förändringar i inredningen. Bruket av gröna, inte blommande växter har – enligt den engelske forskaren Clive Wainwright – samband med lysgasens införande i bostäderna. Blommande växter klarar sig nämligen inte i närheten av gas. Därför blev de gröna växterna en modesak även långt utanför gasverkens räckvidd. Det är inte omöjligt att också modet med beigefärgade trädgardiner var en följd av att det var svårt att hålla vita undergardiner fräscha nära gaskällan.

Interiörerna förändrades med årstidernas växlingar. Det finns omvitnat att man tog ner de tunga yllegardinerna samtidigt som innanfönstren togs ur och att man sommardag bara hade vita tunna gardiner, möjligen samma eller liknande som vintertid tjänade som undergardiner. På våren tog man också bort den yllefilt som låg som utfyllnad på golven mellan mattor och golvsocklar och i vilken det naturligtvis gärna gick mal. Ljuskronorna sveptes in i höljen av tarlatan, som kunde vara ofärgad, men också tex gul eller vinröd. I många hem användes bomullsöverdrag på möblerna för jämnan, i andra hem bara på sommaren. I våningar som stod övergivna sommardag var givetvis alla textilier övertäckta och fönstren kritade i täta mönster för att hindra blekning. I Köpenhamn och London utförde inredningsfirmor en stor del av det komplicerade arbetet med nertagning, rengöring och uppsättning av gardiner, ytbehandling av chintzer (reglazing) samt

piskning, undanföraende och påläggning av mattor. Hur motsvarande arbete gick till i Stockholm är mig inte bekant.

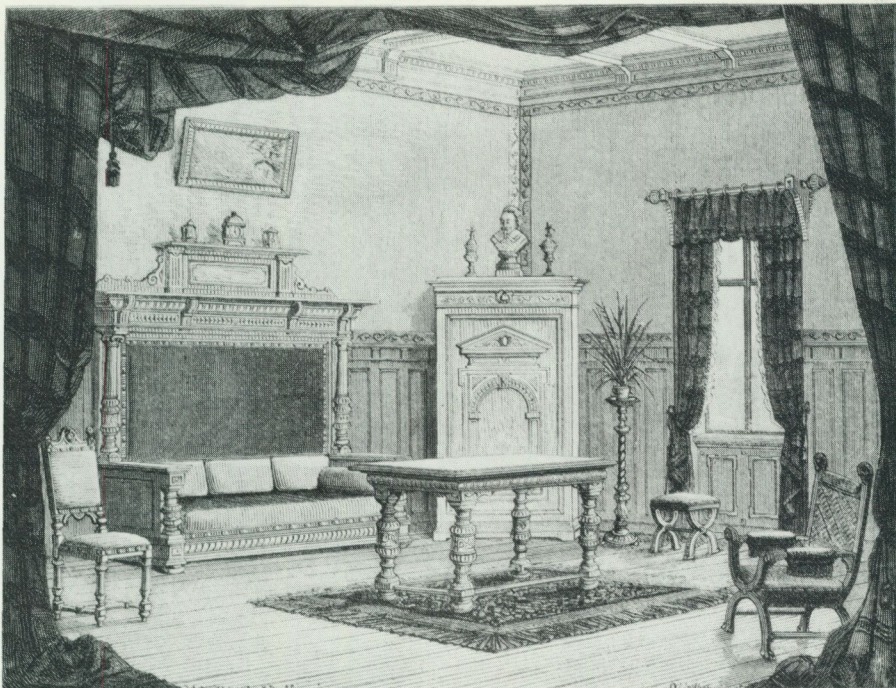
Genomslagskraft i andra samhällsklasser

Vi har talat om föremålsrikedomen i de borgerliga hemmen och om lusten att samla antika prydnadsföremål. Efterfrågan var stor och därför var det naturligt att efterbildningar tillverkades. Särskilt i Tyskland växte fabriker upp som framställde glas, keramik och mässingsföremål efter äldre förebilder. Dessa produkter, som ofta är gjorda med stor hantverksskicklighet, spriddes också i Sverige, där de arrangerades på panelhyllor, skänkhylor och väggar.

När prydnadsaker kommer in i arbetarhem i så stor mängd att det blir frågan om att arrangera dem, är ännu inte utrett. Det är tydligt att det skedde vid olika tidpunkter, där plats, tillgång och ekonomisk möjlighet spelar in. Under 1890-talet var bruket fullt utbrett bland städernas arbetare. Fabrikanter och importörer hade insett att det var fråga om en stor avsättning även om varorna måste vara billiga. På skänk och byrå arrangerades prydnadsaker i sträng symmetri. Ett större och mer betydelsefullt föremål bildade mittpunkt, de övriga arrangerades parvis eller i jämvikt lika fördelat åt båda sidorna. Höga föremål placerades längst bak – ljusstakar, vaser med torra strån – och mindre saker längre fram – kanske en svan, en känga av porslin, nipperaskar eller nålfat. Vad var de annat än en motsvarighet till de vaser, krukor, silverkärl, mässingsfat och Makartbuketter som hörde till den högborgerliga inredningen och för vilkas anordning stränga regler

Reklambild för möblemang i nyrenässans, komponerat av O Lindberg och publicerat 1882. Panelsoffan är en ny möbeltyp som kom med nyrenässansen.

Priskuranten visar att möbler i nyrenässans var aktuella ännu så sent som omkring 1905–10. Kungl. Bibl.

WERNAMO STOL- & MÖBELFABRIK Plansch 29

WERNAMO

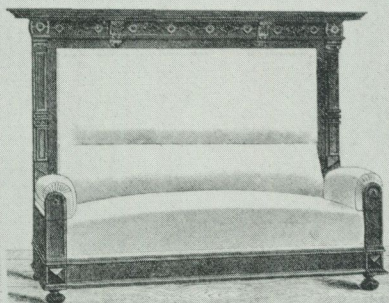
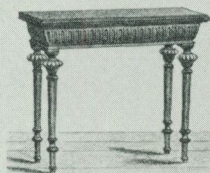
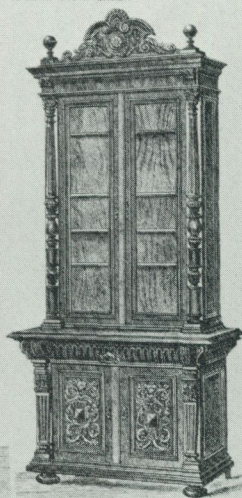
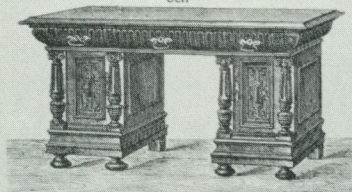

H. MAJST KONUNGEN

HOFLEVERANTÖR TILL
OCH

H. K. H. KRONPRINSEN

SVERIGES ENDA MÖBELFABRIK, SOM Å VERLDSUTSTÄLLNINGAR TILDELATS
GULDMEALJER

hade ställt upp av författare som tex Falke.

Nyrenässansen fick – jämte nyrokokon – genomslagskraft i snickerifabrikernas produktion och i många priskuranter ser vi skrivbord, skänkmöbler, byråer och tvättkommoder av omiskännlig nyrenässanskaraktär. De efterbildades också av enskilda snickare och nådde ut i arbetarhemmen. Där fanns de, inte i ek som borgerskapets möbler, utan i furu målad som mahogny eller valnöt.

Borgerskapets textila prakt kunde dock inte arbetarklassen åstadkomma. Under 1900-talets första år skaffade de bättre si-

tuerade arbetarna sig paneldivan eller inventionssoffa som första stoppade möbel i många hem. Klädseln bestod av ylleschagg eller annat grövre ylletyg, ofta med jugendmönster. Gungstolsmatta anskaffades som tidigaste stolklädsel och plyschduk eller jacquardvävd ylleduk lades på bordet som stod centralt placerat i det enda rummet. Men härmed tycks det textila överdådet vara slut. Övriga textilier var av vit bomull: trådgardiner, vita dukar, vitt sängöverkast och vitt örngottsvar. Sannolikt var detta ett drag som övertagits från borgarklassens inredningar vid 1800-talets mitt, kanske förmedlat av bönderna. Var hemmet välskött

De mörka tapeterna blev vanliga både i lanthem och i arbetarnas hem i städerna. De vita textilierna bildade en stark kontrast. Affärsinnehavaren Johan Rings hem i Revsund, Jämtland 1896. Foto Jämtlands Läns Museum.

Nyrenässansens rikt artikulerade möbler slog igenom i de bättre situerade arbetarnas hem. Från byggnadssnickaren och amatörfotografen Axel Kihlbergs bostad om ett rum och kök i Norrköping 1905 eller 1906. Kihlberg tog själv bilden.

gav dessa vita textilier det ett intryck av renhet och luftighet. Kontrasten blev stor mellan de vanligen mörka tapeterna och allt det vita i textilierna, i kakelugnen och i snickerierna. Där skapades ett inredningsschema som stod fritt från esteternas begrepp om skönhet i hemmen.

Källor

- Ahlgren, E (Benedictsson, V); Fru Marianne. 1887.
 Anderson, H, Verklighetsbilder. 1903.
 Clemmensen, T, Nationalmuseets Klunkehjem, katalog. Nationalmuseet, Köpenhamn 1969.
 Dietrichson, L, Det skönas Verld. 1867–1879.
 –, Producentens och konsumentens förhållande till frågan om skönhetssinnets utveckling i

vårt dagliga lif. Nordisk tidskrift för byggnads-konst och slöjd. 1871.

- Falke, J (von), Konsten i hemmet. 1876.
 –, Die Kunst im Hause. 4:e Aufl. 1882.
 –, Konststilar och konstslöjd. 1885.
 Frick, G, Svenska Slöjdföreningen och konstindustrin före 1905. 1978.
 Gewerbehalle. Tidskr utg i Stuttgart 1863–1874.
 Grandien, B, Drömmen om renässansen. 1979.
 –, När Afrodite dränktes under stadig oxbringa. Dagens Nyheter 11.11.1978.
 –, Det skönas värld eller Venus i såskoppen. Föreläsning på Konstakademien jan 1984 (skall tryckas i Form 1/1985).
 Havard, H, L'art dans la maison. 1884.
 Langlet, M, Husmodern i staden och på landet. 1884.
 Lichtwark, A, Makartbouquet und Blumenstraus. 1892.

Stavenow-Hidemark, E, Ett arbetarhem från 1890-talet. Fataburen 1980.
Strindberg, A, I havsbandet. 1890.
Upmark, G (d ä), Modern konstslöjd. Meddelanden från Svenska Slöjdföreningen 1880.

–, Några ord om svensk konstslöjd under år 1883. Meddelanden från Svenska Slöjdföreningen 1884.

Weixlgärtner, A, Hans Makart. Neue Oesterreichische Biographie VI. Wien 1929.

The home as work of art

Furnishing of the home in theory and practice in the 1870s and 80s

Middle-class home furnishings from the later decades of the 19th century have often been characterized as overloaded, sombre and unaesthetic. The author attempts to capture the aesthetic incentive and to analyse the longing for beauty which came to expression in furnishings to such a degree that practical and hygienic considerations were disregarded. Contemporary authors on aesthetic subjects maintain the importance of an artistic home. The German Jacob (von) Falke, working in Vienna, the Norwegian Lorentz Dietrichson, working up to 1875 in Stockholm, and Gustaf Upmark the Elder, from 1880 head of the National Museum in Stockholm, advocated in their writings a new, conscious style of furnishing, the new renaissance. All three were influenced by Gottfried Semper. Falke's book "Die Kunst im Hause" (1871) was published in Swedish in 1876. Dietrichson worked for an out-and-out aesthetic view of life. Like Upmark, he was active in Svenska Slöjdföreningen (today the Swedish Society for Industrial Design). Their ideal was rooms with dark walls, against which articles of virtu show up best, a subdued light which filters in through heavy curtains or through painted glass windows. Dark floors give stability to the room, oak shines in high panels and in furniture. An architectonic principle dominates, with a distinct stamp of sustaining and sustained. A rich effect of light and shade is created by sudden projections and luxuriant carvings. All white surfaces are considered disturbing; ceilings shall therefore be ornamented, joineries painted brown and glazed stoves preferably be green or brown. Dining-room and study shall exhibit solemnity and gravity; the drawing-room may be more freely furnished.

Falke's French counterpart, Henry Havard, in his book "L'art dans la maison" (1884), gives a more cheerful and playful view of furnishing. He, too, prefers subdued light, detests white ceilings, but his colour-scale is brighter. His style stems from Louis XV and Louis XVI, whereas Falke and Upmark take their point of departure in the 16th and early 17th centuries.

Few interiors from the late 19th century still exist in their original locations. Eighty years of antipathy to the artistic furnishings of the 1870s and 80s have left their mark. Altogether unique is Klunkehjemmet (a late 19th century home) belonging to the National Museum in Copenhagen. It has remained virtually unchanged since 1890. An analysis is made of the phenomenon of the dazzling light and the large mirrors in the dark rooms, as also of the play of light and matt and lustrous surfaces (plush – bright silk, relief – smooth surfaces, matt – bright gilding).

In Mathilda Langlet, who wrote the most important housewives' guide in 1884, one finds an anti-aesthetic programme. She detests dark rooms and describes a pleasant work-room as the family's meeting-place despite worn and odd pieces of furniture.

It is shown, finally, how new renaissance furniture spread to other social classes through the joinery shops' price currents and how the working class set up trinkets on sideboards and chests-of-drawers on the same principles as Falke had recommended. The working class could not imitate the textile magnificence of the bourgeoisie, but with white cotton textiles – curtains, bedspreads and tablecloths – in otherwise dark rooms they created a furnishing style altogether different from that advocated by the aesthetes.

Utställningen i Stockholm 1897

En manifestation av svensk industri

Arne Biörnstad

Att efter snart hundra år studera 1897 års stockholmsutställning är som att tränga in i en annan värld – en nära och ändå mycket avlägsen värld. Det svenska nittioalets sammansatta verklighet speglades i utställningen, där både kvardröjandet i det förgångna, den nyvunna stoltheten över egen förmåga och en stark framtidstro kom till uttryck.

Utställningen blev stor, förmodligen alltjämt den största som gjorts i Sverige. Innehållsmässigt var den en generalmönstring av de samlade resultaten inom industri, konsthantverk, hantverk och hemslöjd men också en genomgång av undervisningsväsen, jordbruk och skogsskötsel, sjöfart och fiske, armé och flotta samt sport- och turistväsen. Inom alla dessa områden ställde Sverige ut tillsammans med de nordiska grannländerna och Ryssland. En internationell touche fick utställningen genom sin stora konsthall, vars 36 salar fylldes med skulpturer, målningar, grafiska blad och arkitektritningar från 17 länder.

Det mesta som byggdes för sommaren 1897 togs bort på hösten samma år, men många spår finns kvar. Det kan man se idag vid en vandring på Djurgården. Utställningens sträckte sig från Djurgårdsbron till Allmänna Gränd, tog in halva Galärvarvet och området där Lindgården, Liljewalchs konsthall och Vasavarvet nu ligger, utnyttjade en bit av Gröna Lunds mark, gick österut till Hasselbacken och vidare över bergknallen med Spanska ambassaden till Skansens gräns, följde skansenberget mot öster och gjorde halt mellan Fram-

näs och Sirishov. Skånska Gruvan och Reinholds konditori (nu Ulla Winbladh), Jägarhyddan och Diamantbrunnen byggdes alla för utställningens räkning och har blivit kvar. Godthem, Institutet för folklivsforskning, det då halvfärdiga Nordiska museet, Biologiska museet och de två återstående galärskjuln, ingick alla i utställningsområdet. En insprängd grotta med murat valv över mynningen syns i klippan under Skansens bergbana. Den föreställde ingången till en gruva och var genom en transportbana förbunden med Mellersta Sveriges gruvutställning, vars byggnad låg bredvid Reinholds konditori.

I viken mellan Framnäs och Godthem ligger nu en liten ö med nedrasade strandskoningar. Hela ön tillverkades genom pålning och utfyllnad för att ingå som "Helgeandsholmen" i den replik av vasatidens Stockholm som uppfördes där och på Framnäs. Det Gamla Stockholm blev ett av utställningens huvudnummer med sin historiska bakgrund till huvudstadens utveckling.

Framtidsvisionerna tonade fram på många andra håll. En tänkvärd sådan gav Liljeholmens stearinfabrik. Denna välkända firma hade byggt sin egen utställning i form av en jättelik ljusstake med ett ljus i. Varje kväll höjdes spetsen på ljuset och en elektrisk strålkastare kom till synes, spridande sitt kraftiga sken över utställningsområdet. Den gamla tidens ljuskälla fick vika för den nyas! Den tanken kanske inte riktigt stämde med ljusfabrikens visioner, men så här efteråt känns det symboliskt.

Vy över utställningsområdet på Djurgården med Gamla Stockholm till vänster, industrihallen i mitten med konst- och maskinhallarna bakom och Nordiska museet till höger. Färgrtryck i Nordiska museets arkiv.

Nationell början

Idén att med utställningen som medium sprida kunskap om ett lands konstnärliga och industriella resurser var ingalunda ny. Den kom söderifrån och hade den franska revolutionen till upphov. År 1798 hölls den första större utställningen i Paris. Också den hade sina rötter, bland annat i de långt tidigare förekommande utställningarna av konst, les salons, som gav de fria konstutövarna möjlighet att göra sina verk kända. Det som var helt nytt 1798 var att man upplät en del av Marsfältet, byggde speciella hus för utställningen och där presenterade det bästa av vad Frankrikes industri kunde åstadkomma. I själva anslaget låg också ett revolutionärt, militant drag. Man framhöll att utställningen var ett medel i

försöken att överglänsa England på det industriella området. I fortsättningen försvann detta militanta drag, men tävlingsmomentet blev kvar.

Till att börja med tänkte man upprepa utställningen varje år, men det visade sig snabbt att detta inte var möjligt. Dock hölls utställningar av växande storlek i Paris 1801, 1802 och 1806. De fick efterföljare i mindre skala i Köpenhamn, München och Warszawa och i flera andra europeiska städer på 1820-talet. Frankrike tog på nytt en avgjord ledning genom 4 utställningar i Paris åren 1834–49 med allt större tillfälliga byggnader för den snabbt växande mängden av utställningsföremål. Alla dessa utställningar var nationella.

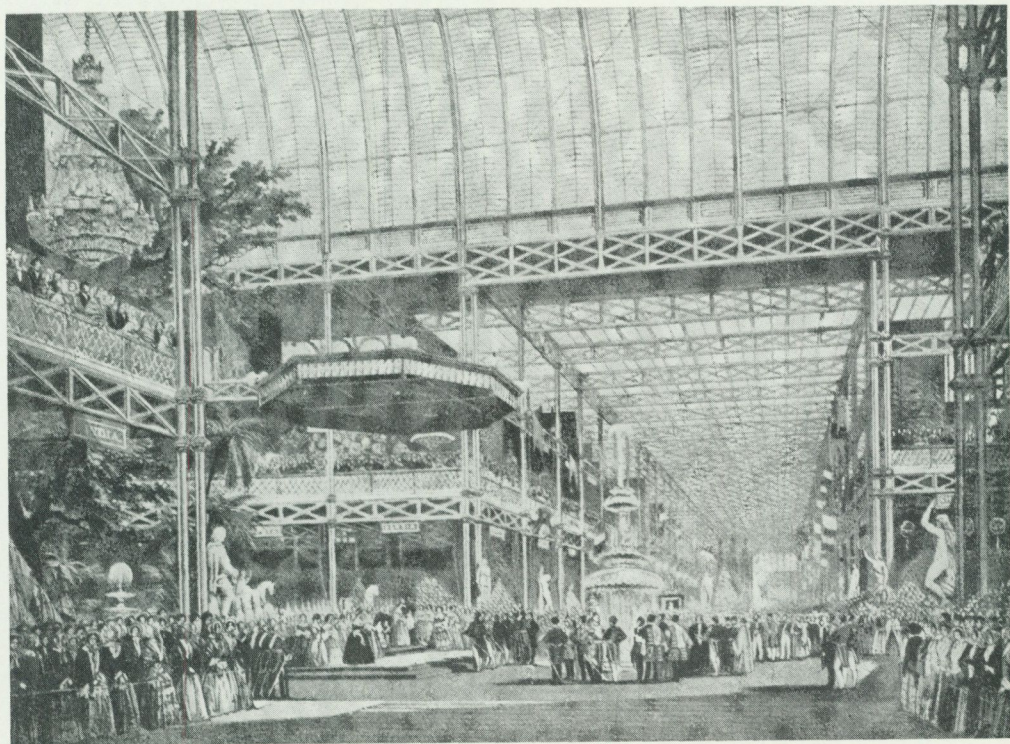
Internationell fortsättning

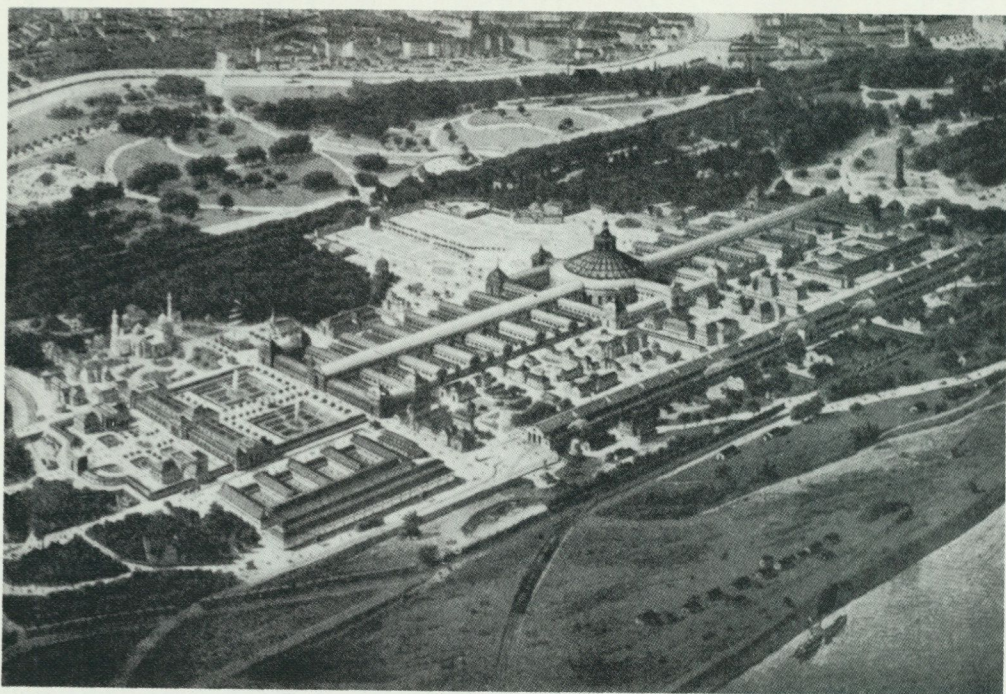
Det stora genombrottet för utställningsväsendet kom med den internationella utställningen i London 1851. Engelsmännen hade tagit god tid på sig att fundera över sin entré, men när de väl bestämt sig för att satsa på saken, så blev det tveklöst. Eftersom i princip hela världen skulle inbjudas, så ville man åstadkomma en stor utställningsyta centralt i London. Byggplatsen bestämdes till Hyde Park och en internationell arkitekttävling utlystes. Tävlingsprogrammet var mycket fritt. I stort sett gick det ut på att åstadkomma en byggnad med 65 000–85 000 m² yta och tävlingstiden var mycket kort – en månad. Trots det kom det 233 förslag. Flera av dessa var av mycket stort intresse, men vid en noggrann genomgång fann byggnadskommittén att inte nå-

got av dem vore ägnat komma till ett snabbt utförande. Kommittén hade också ett eget förslag. Problemet var dock att man inte trodde sig om att kunna anskaffa den ofantliga mängd tegel som dess genomförande krävde.

Då kom Joseph Paxton som en räddande ängel. Han var trädgårdsmästare hos hertigen av Devonshire och hade hos denne välbärgade man fått ägna sig åt att bygga mycket stora växthus. Med utgångspunkt från sina erfarenheter av detta, föreslog han nu i princip ett byggande av världens största växthus. Resultatet blev Crystal Palace. På 9 månader byggdes huset i järn, trä och glas på en yta av drygt 70 000 m². Till jämförelse kan nämnas att man på motsvarande yta skulle kunna bygga minst 15 hus av Nordiska museets storlek.

Londonutställningen 1851, interiör från Crystal Palace. Ur Cornell, De stora utställningarna, 1952.

Wienutställningen 1873. Kupolbyggnaden i mitten var 100 m i diameter. Ur Cornell a a.

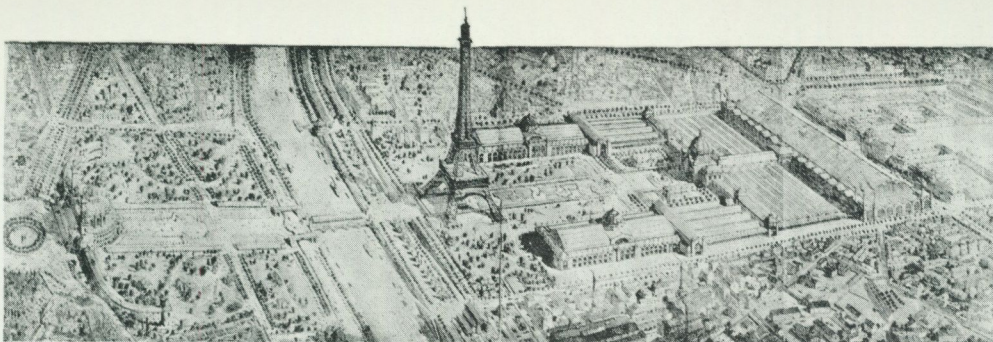
Crystal Palace fick sina efterföljare – i New York 1853, i München 1854 och på flera andra platser. Efter denna påtagliga engelska framgång rykte fransmännen åter till sig initiativet genom den internationella utställningen i Paris 1855. Här möter vi för första gången en funktionsuppdelning av det utställda materialet i skilda byggnader med en stor hall för industriprodukter, ett 1 200 m långt galleri för maskiner och en särskild byggnad för konstutställning.

Vurm för det kolossala

Än större blev anslaget i parisutställningen 1867, som föregicks av en diskussion kring utställningarnas allmänna problematik. Hur skulle man bemästra den ständigt växande mängden av föremål som skulle visas, ämnen att illustrera och den kolossala massan av besökare som skulle lotsas genom

allt detta för att få kunskap och behållning av sitt besök. Utställningen i Crystal Palace hade besökts av 6 miljoner människor och kommunikationsproblemen där blev vid några tillfällen närmast panikartade. Genom utställningarnas storlek hade besökarna små möjligheter att skaffa sig någon överblick eller ens förstå principerna för deras gruppering.

Detta sökte man 1867 råda bot på genom att bygga en nästan elliptisk hall med ett öppet mittparti, där de utställda föremålen funktionsuppdelats i koncentriska ringar kring mittpartiet medan en geografisk uppdelning skett radiellt. Den som följde så att säga löparbanor runt hallen kunde studera tex konst eller arbetets historia eller ångmaskiner. Gick man från ytterväggen in mot mitten fick man se vad ett bestämt land gett för bidrag till att belysa dessa ämnen. Kring mitthallen låg en stor park med en mängd paviljonger för specialavdel-

*Parisutställningen 1889 med sin 115 m breda och 423 m långa maskinhall
längst till höger. Ur Cornell a a.*

ningar, bl a en serie arbetarbostäder. Sverige, som också deltog i projektet, hade hit sänt en slags pastisch av Ornäsloftet, Maison de Gustave Wasa.

Till kejsar Franz Josefs 25-årsjubileum som regent beslöt man i Wien att göra en ännu storslagnare utställning 1873. Programmet påminde om parisutställningens, men man lade till specialavdelningar för allmogebostäder, hemslöjd och skolväsen i olika länder. Det totala utställningsområdet i Wien kom att bli nästan tre gånger större än i Paris och den centrala utställningsbyggnaden 300 m längre än Crystal Palace med ett 100 m brett cirkelrunt mittparti avsett för öppningsceremonin och för besökare att samlas i. Från mittrummet utgick två väldiga flyglar, som var och en hade åtta tvärskepp. Här hade man åter frångått principen att söka ordna materialet funktionellt och geografiskt utan lät varje land självständigt ordna sin del av expositionen. Resultatet för den enskilde besökaren blev närmast omöjligt att överblicka.

Efter Wienutställningen övertröffades den gamla världen en kort tid av den nya vid hundraårsfirandet i Philadelphia 1876 av de tretton äldsta nordamerikanska staternas frigörelse. Två år senare var det åter Paris tur att framträda. Den utställningen har sitt speciella intresse för oss genom att Artur Hazelius och hans då fem år gamla "Skandinavisk-Etnografiska Samling" kastade sig in i leken och deltog i utställningen med ett trettiotal dräktfigurer uppställda i

tablåer med "Lillans sista bädd" som det känslomässigt starkaste numret. Även om deltagandet måste ha erfarits som en ringa parentes i det stora sammanhanget, blev det ändå uppmärksammat, kanske därför att det gjorde ett mänskligt gripbart intryck i den överväldigande anhopningen av tekniska ting.

Toppen på den europeiska utställningskurvan nåddes till slut i Paris 1889 med anledning av revolutionens hundraårsminne, en utställningsanledning som dock tonades ned under förberedelsernas gång. Anläggningen planlades med axial stränghet. Som entréportal över mittaxeln restes Eiffeltornet med två byggnader för ingenjers- och bildkonst som flyglar. Bortom dem lades ett industripalats med kupol över mittpartiet och bakom detta maskinhallen, den dittills största enrummiga hall som byggts, med innermåttan 115 × 423 m.

Storleksrekordet skulle emellertid slås än en gång och då i Chicago 1893. Med "den vita staden", som högtidlighöll fyrahundraårsminnet av Amerikas upptäckande, åstadkom man målmedvetet sin tids största utställning, där Louis Sullivans Transportation Building blev den mest omtalade "med dess enkla saklighet men samtidigt lyriska dekorationsiver" (Cornell).

Hela denna rad av allt storslagnare utställningar i Västeuropa och Amerika speglade med kraftfull åskådlighet industrins ökande potential, inte bara genom de utställda föremålen mängd och kvalitet utan

också genom de för tillfället uppförda byggnaderna. Deras blotta volym illustrerade den nyvunna förmågan att i stordrift snabbt producera mängder av högklassigt byggnadsmaterial, framför allt järn och glas. Förbättrade transportmedel förde fram materialet till utställningsplatserna och nya konstruktioner gjorde det möjligt att bygga rum av dittills osedd storlek. Stora hus hade världen sett förut, katedraler byggda under århundraden, men aldrig rum av sådana dimensioner utan inre stöd, uppförda på några månader och avsedda att rivras efter utställningarnas slut.

Sveriges blygsamma början

De stora utställningarna var inte okända i Sverige, som också deltog i flera av dem. Något större antal svenskar torde inte ha haft möjlighet att uppleva dem på plats, men pressen gav sina rapporter, och åtskilliga inflytelserika personer reste och kom tillbaka med utställningsdrömmar i bagaget. Små utställningar hade man provat i Stockholm redan 1823 och 1851. Det första större försöket var 1866 i Kungsträdgården, där man då uppfört en 200 m lång hall till trängsel fylld av industriprodukter. Molins fontän i gipsversion var ett av huvudnumren, John Ericssons ångmaskin till Monitor 3 ett annat. Utställningens konstavdelning var förlagd till det nyss uppförda Nationalmuseum. Johannes Jaeger gjorde stor lycka invigningsdagen genom att på kvällen kunna presentera en färdig kopia av det fotografi han tog när Karl XV öppnade utställningen några timmar tidigare. Det blev Sveriges första fotoreportage. 1866 års utställning var en början som gav mersmak och frågan om en större utställning hölls vid liv i diskussioner i hantverks- och slöjdföreningar, men framför allt i industriella kretsar, som hade största intresset för saken.

Det dröjde emellertid till 1880 innan det första konkreta förslaget väcktes om att anordna en skandinavisk industriutställning i Stockholm 1882. Tidpunkten befanns dock mindre lämplig – man bordlade ären-

det tills ett nytt förslag 1881 föranledde Kungl Maj:t att på vanligt svenskt vis tillsätta en kommitté. Resultatet blev ett förslag till utställning 1886 på området kring Källhagens världshus med ett kostnadsförslag som efter bantning slutade på 965 000:–. Av detta belopp skulle staten behöva betala 250 000:–. Vid behandlingen i riksdagen föll förslaget av ekonomiska skäl. Riksdagen ansåg att Stockholms stad skulle svara för en betydligt större del av kostnaderna.

Saken dryftades vidare och en ny kommitté tillsattes som föreslog att Frisens park skulle upplåtas och att utställningen borde hållas 1892. Detta befanns kollidera med Sveriges förberedelser för deltagande i världsutställningen i Chicago 1893 och allt blev uppskjutet än en gång. Men i april 1894 var tiden tydligen mogen. Kungl Maj:t tillsatte den tredje och sista kommittén med kronprinsen som ordförande, prins Eugen som ledare för konstutställningen och överståthållaren Gustaf Tamm som ledare för industriutställningen. Tidpunkten bestämdes till 1897. Efter 18 års diskussioner började man äntligen kunna se fram emot ett resultat.

Nya förutsättningar

Väntetiden hade inte varit förspild. Först mot slutet av århundradet började man på allvar se sådana resultat av ansträngningarna att förkovra Sveriges näringsliv, att en stor samlad manifestation kändes naturlig. Tidskriften För Svenska Hem gav 1897 ut en gratisbilaga på över 200 sidor, i vilken man noggrant redogjorde för hela utställningen och dess förhistoria. Där framhålls bland annat Sveriges ekonomiska utveckling mellan 1866 och 1897.

Den odlade arealen hade ökat från 2,5 till 3,5 millioner ha. Både spannmåls- och höskördarna hade stigit högst väsentligt. Merjihanteringen hade, framför allt genom uppfinningen av de Lavals separator, utvecklat sig till en betydande näringsgren. Medan Sverige 1866 hade importerat 5 000

ton smör kunde det nu exportera 25 000 ton. Antalet kor hade ökat från 1 300 000 till 1 700 000. Skogsindustrins export av trävaror hade under samma tid stigit från 30 till 120 miljoner kronor och därigenom gjort Sverige till världens då största leverantör av trä.

Bergsbruket kunde uppvisa liknande siffror, med en tackjärnstillverkning som fördubblats och en ökning av stålframställningen från 7 000 ton per år till 170 000 ton. 1866 sysselsatte landets samtliga fabriker, med undantag av mejerier och sågverk, omkring 40 000 arbetare. Motsvarande antal 1897 var minst 130 000.

Ett mått på välståndsökningen kunde man också få genom att studera sparbankernas tillstånd. Medan det samlade kapitalet i alla landets sparbanker uppgick till 38 miljoner kronor för trettio år sedan hade det nu nått över 350 miljoner.

En av orsakerna till de materiella förbättringarna var den successiva utbyggnaden av utbildningsväsendet. Till 1840-talets obligatoriska folkskola hade man lagt fortsättningsskolor, högskole- och universitetsutbildningslinjer, där särskilt ingenjörsutbildning och naturvetenskapliga framsteg kom att betyda mycket för den industriella utvecklingen. Som För Svenska Hem uttryckte det – ”tiden kan därför sägas vara inne för en uppvisning af de resultat, de skandinaviska folkens utveckling frambragt under den senaste mansåldern”. Någon betydelse vid val av tidpunkt, hade nog också det faktum att Oscar II skulle fira sitt 25-årsjubileum som regent 1897.

Programmet 1897

När beslutet väl var taget, så gick fortsättningen mycket målmedvetet. Kommittén bildade ett arbetsutskott, som i september 1894 lämnade ett förslag, vilket efter bearbetning godkändes av den församlade kommittén i december. I valet av plats för utställningen hade man slutligen stannat för området söder om Djurgårdsbron. Deltagare i industriutställningen borde förutom Sverige vara de närmaste grannländerna,

Danmark, Norge och Finland. Beträffande konstutställningen hade särskilt prins Eugen betonat att flera länder borde inbjudas. Alltför få svenskar hade haft tillfälle att ta del av konstlivet utomlands och så ytterst litet av detta hade tidigare visats i Sverige att det nu vore ett utomordentligt tillfälle att öka den allmänna kunskapen på området.

Utställningens industridel fattades som ett mycket vitt begrepp. Den innebar en exposé över nära nog hela det svenska näringslivet med betoning av den industriella processen från råvara till färdig produkt, men man ville också visa konstslöjden och resultat från skolslöjden. En mer utbredd slöjdundervisning hade inte startat i landet förrän efter 1866 års utställning och nu ville man i en generalmönstring se resultaten, eftersom de betraktades som mycket viktiga för konstslöjdens framtid. Härifrån var steget kort till hemslöjden som också bereddes goda möjligheter att delta.

Förutom detta ville man framhålla en rad andra ämnesområden – undervisningsväsen i vidaste bemärkelse från folkskola till universitetet, vetenskapliga hjälpmedel och hälsovård. Jordbrukets produkter fick en mindre plats anvisad, eftersom man ansåg att jordbrukets behov av att visa upp sig i stort sett tillgodosågs genom lantbruksutställningar som ordnades på olika platser i landet.

Transportväsendet fick sin egen avdelning, liksom handeln, sjöfarten och fisket. Armén och flottan bereddes en egen plats och sport- och turistväsen betraktades som en enhet för sig.

I urvalet av ämnen hade kommittén förebilder från alla världsutställningarna, där efterhand en slags praxis utbildat sig med en organisation av över- och undergrupper som med vissa variationer återfanns från utställning till utställning.

Kommittén utarbetade ett noggrant schema där alla grupper och undergrupper återfanns tillsammans med utförliga bestämmelser om blivande utställares rättigheter och skyldigheter, försäkringsbestämmelser, transportmöjligheter osv. Detta

trycktes i drygt 25 000 exemplar, som spreds via statliga departement till underlydande verk och institutioner. Pressen togs till hjälp och en stor roll i spridningen av inbjudningarna hade också de 28 lokala kommittéer som tillsatts, en för varje landstingsområde i riket, med särskild uppgift att inom var sitt område söka utvälja representativa utställare.

Eftersom utställningen skulle omfatta så många områden blev det nödvändigt att inrätta särskilda utskott, vars medlemmar skulle bestämma det slutliga urvalet av utställningsföremål. Dessutom fördelades ansvaret för tex transporter, ekonomi, inkvartering av besökare, mathållning osv på andra utskott tills man slutligen hade 18 stycken sådana arbetsgrupper med var sin sektor att svara för.

En preliminär plan över utställningsområdet utarbetades för en yta på 128 000 m². Under arbetets gång vidgades projektet. Till de större tillskotten hörde Gamla Stockholm, som inte var med från första början. Stockholms stad bestämde sig för att delta med en egen paviljong, en trädgårdsutställning kom till, en teater- och musikavdelning krävde visst utrymme och i elfte timmen ansåg sig Ryssland vilja vara med på arenan. Allt detta plus en strid ström av enskilda utställare gjorde att man efterhand fick bygga ut planerna över ett område på 210 000 m².

Tävling och planering

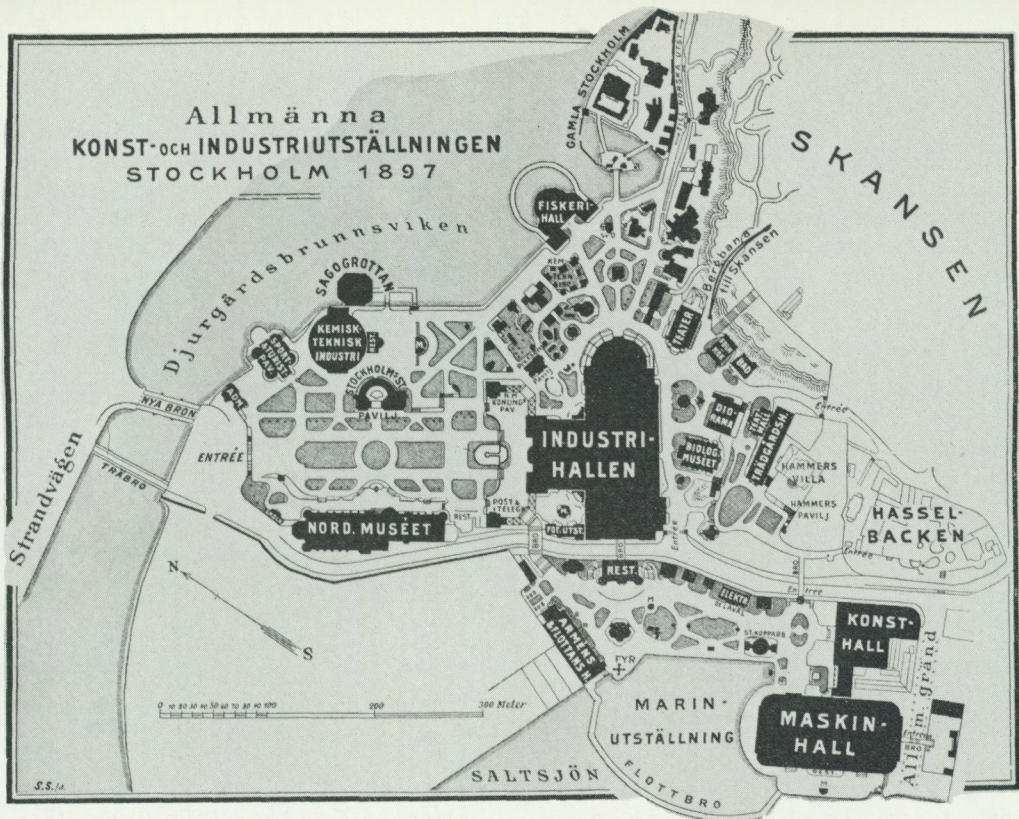
Redan i juni 1895 hade generalkommissarien för projektet, överståthållare Gustaf Tamm, utarbetat ett tävlingsprogram för att få fram skissritningar till byggnader som man tänkte uppföra, nämligen en industrihall, en maskinhall, en konsthall och en tillbyggnad till Nordiska museet samt utställningens entrébyggnad. Tävlingstiden sattes till en månad. Att låta 18 års diskussioner om utställningens tillblivelse utmynna i en arkitekttävling på en månad tycks ju lätt märkligt, men även i detta avseende hade kommittén utländska föregångare. I London 1851 gav en månads tävling 233

förslag. Kanske var det därför som endast sex arkitekter inbjöds att tävla? Resultatet blev onekligen mer överskådligt. De sex inbjudna var Ferdinand Boberg, Fredrik Lilljekvist, Agi Lindegren, Gustaf Lindgren, Eugen J Thorburn och Gustaf Wickman. Dessutom stod det andra arkitekter fritt att delta i tävlandet. Efter månadens slut förelåg sju kompletta förslag. Juryn delade inte ut någon belöning för industrihallen, men gav Thorburn priset för maskinhallen i form av en träbyggnad och Boberg för konsthallen och huvudentrén. Lindegren vann priset för tillbyggnad av Nordiska museet. Därefter gav förvaltningsutskottet Boberg i uppdrag att utarbeta fullständiga ritningar till konsthallen och huvudentrén och Lindegren ombads att göra detsamma beträffande Nordiska museets tillbyggnad.

När det gällde maskinhallen tog sig utskottet en extra funderare. Thorburn hade vunnit priset, men för en träbyggnad. Sverige som järnproducerande land borde bygga maskinhallen i järnkonstruktion. Man såg igenom förslagen en gång till och fann att Bobergs var lättast att genomföra i järn. Han fick därför även detta uppdrag. Kanske som en slags tröst anförtroddes Thorburn att rita fiskerihallen.

Den stora industrihallen återstod. Juryn ansåg att Boberg och Lilljekvist var för sig lämnat de bästa förslagen. De ombads därför att sammansmälta sina förslag och göra nya ritningar till denna byggnad. Därigenom var det förberedande arbetet igångsatt med de största husen och under tiden arbetades inom området för att bereda mark för byggandet och för de vägar, planteringar och ledningsdragningar som behövdes för utställningen skulle fungera.

Som byggnadschef för hela företaget fungerade arkitekten Carl Möller med ansvar för hela den övergripande planeringen, som ju innebar en total omdaning av området för en sommars behov. Från Huvudentrén söder om Djurgårdsbron skapades en axial anläggning med den stora industrihallen som dominerande blickfång och fond. Nordiska museet med tillbyggnad bildade ena flygeln och Stockholms stads paviljong den

Karta över stockholmsutställningen 1897. Ur *Stockholm och dess omgifningar*. Illustrerad handbok för resande. Sjunde upplagan 1897.

andra. Mellan dem lades en trädgårdsparterr med påkostade växtarrangemang. Utställningsområdet klövs i två delar av Djurgårdsvägen som för tillfället lades om mellan Nordiska museet och vattnet, sedan man rivit större delen av Galärvarvets mur. Åtskilliga hus fick stryka på foten för att ge plats åt maskin- och konsthallarna förutom att man där blev tvungen att spränga sig ner 6 m över en stor yta för att få plan mark. Stenen kom till god användning på andra ställen inom området, där marken måste höjas, och vid stranden mellan Djurgårdsbron och Godthem, där man genom utfyllning skaffade sig ytterligare 4 000 m² mark.

För att utställningsområdet i slutligt skick skulle te sig som en upp vuxen park,

nedlades ett omfattande arbete på att tillvarata all tillgänglig matjord och allt växtmaterial på platsen. Också stora träd flyttades med frusna rotklumpar. Ungefär 300 upp till 20 m höga träd behandlades på det sättet. Dessutom flyttade man granar från norra kyrkogården för plantering vid Nordiska museets norra gavel och vid Jakthyddan, där en del av dem ännu finns kvar. Till den slutliga putsen av området togs ett tusental smärre träd, 2 000 buskar, 50 000 tulpaner och hyacinter samt 75 000 örter av varierande slag.

För bevattning, eldsläckning m m utlades ett rörsystem över hela området. Vatten kom från stadens nät via en ledning inbyggd i Djurgårdsbron. Denna bro, som länge varit dålig, ersattes med en ny, för att

*Utställningens entré från Strandvägen med den nybyggda Djurgårdsbron. Den närmaste bron var ett provisorium som fungerat medan Djurgårdsbron byggdes, men fick vara kvar under utställningstiden för spårvägens skull.
Foto Axel Lindahls ateljé.*

inte tillfarten till utställningen skulle äventyras. Under ombyggnaden hade man en provisorisk träbro mellan Galärvarvet och Strandvägen, och den fick ligga kvar för spårvägstrafiken under hela utställningssommaren.

Framför Nordiska museet anlades en fontän och ute i Djurgårdsbrunnsviken en sk fontaine lumineuse, en på tidigare utställningar uppskattad attraktion med inbyggd elektrisk belysning, som på kvällarna gav vattenstrålarna olika färg. Vatten till detta tog man från Djurgårdsbrunnsviken genom ett särskilt ångpumpverk, som tryckte upp vattnet till dammarna på Skansen. Dammarna fick tjänstgöra som ett slags vatten-

torn, och därifrån drogs grova ledningar ned till utställningsområdet. Det ledningssystem som drogs inom Skansens område fungerar alltjämt, dock inte med någon ångpump utan med en elektrisk dito, som senare byggdes in vid Skånska Gruvan.

Skansen

För Skansens del kom utställningen att medföra åtskilliga nyheter. Från 1896 förvärvades arrenderätten till ett markområde i väster ned mot Djurgårdsslätten och där började anläggas en entré efter ritning av arkitekt Gustaf Améen. Hela bergsslutt-

ningen omdanades genom omfattande sprängningar, vägdragningar och terrassbyggen för att friluftsmuseet på ett värdigt sätt skulle ansluta till den stora utställningen.

Bergbanan anlades av ett schweiziskt företag som den första av sitt slag i Sverige. Den drevs med en elmotor som fick sin ström från ett av utställningens kraftverk, och när utställningen upphörde blev bergbanan stående till dess att Skansen 1898 byggde eget el- och pumpverk i en terrassbyggnad intill Skånska Gruvan, vilken efter utställningens slut överlämnades till museet.

För att kunna ta emot den förväntade besöksströmmen anlades flera nya vägar inne på Skansen. 51 skutlaster grus förbrukades för ändamålet. Ifall besökarna skulle

bli trötta och hungriga av att gå på alla dessa vägar, så inrättades nu en restaurang i Sagaliden och nära Bredablick uppfördes en helt ny serveringsbyggnad, Fröstorp, ritad av arkitekten Bror Almquist med öppna verandor och plats för ett musikkapell i sitt torn.

Nordiska museet och några till

Nere vid Lejonslätten hade Nordiska museet börjat byggas 1888, men bara den norra delen fram till det blivande mittpartiet var i det närmaste färdig. För övrigt fanns i stort sett bara grundmurar. Utställningskommittén hade kommit överens med museets ledning om att få använda huset och var nästan belåten med att byggnaden inte var

Det halvfärdiga Nordiska museet med Agi Lindegrens utbyggnad till vänster. Detalj ur färgtryck i Nordiska museets arkiv.

färdig. Därigenom fick man möjligheten att vidareutforma den på ett sätt som bättre anslöt till de andra tillfälliga husen, och inte konkurrerade så mycket med industrihallen, som skulle vara störst.

Agi Lindegren löste elegant sin uppgift och visade att man kunde komplettera det halvfärdiga museet med en träbyggnad som gav 2 200 m² utställningsyta utöver de 2 300 som var tillgängliga i stenhusdelen. Här inrymdes efterhand utställningar om skolväsen, prov på hemslöjd från alla län, en presentation av Handarbetets Vänner och i bottenvåningen en avdelning för hygien och sjukvård.

Nordiska museet var inte den enda befinliga byggnad som inleddes i sammanhanget. Det nuvarande institutet för folklivsforskning, då ännu inte ombyggt till sitt nuvarande utseende, uppläts för den besökande pressens behov. Godthem blev AB Stora Bryggeriets ölservering. Fjeldstuen som för tillfället var obobodd, nyttjades som logi för en del av utställningens medarbetare. Djurgårdsteatern fanns ännu kvar och blev föreläsningssal. Den närbelägna privatvillan Sevilla byggdes om till badinrättning och Hammerska villan, nuvarande spanska ambassaden, inkorporerades med ägarens egna konstsamlingar som en av sevärdheterna. Det nästan nya Biologiska museet hamnade inom området och lyckades genom ett eget avtal tillförsäkra sig en viss procent av de samlade biljettintäkterna.

Åtskilliga hus revs för att ge plats för konst- och maskinhallarna och de två ännu kvarstående galärskjulen ombyggdes radikalt för att bilda en värdig ram kring flotans och arméns utställningar.

Vid Djurgårdsbrunnsviken mitt emot Nordiska museet låg en stor, gasklockeliknande byggnad som tillhörde det sk rundmålningsbolaget. Bolaget hade först krävt en så hög lösensumma för fastigheten att kommittén tänkt avstå från den, men så småningom kom man överens, och där fick den kemisk-tekniska avdelningen sin plats, förutom att huset byggdes till med en stor restaurang.

Industrihallen

De ytterligare bortåt hundra byggnader, som ingick i utställningen, byggdes tillsammans nya och togs med få undantag bort på hösten 1897. Det stora blickfånget var utan tvivel industrihallen, som Boberg och Lilljekvist ritade och ingenjören Fritz Söderbergh konstruerade. Den bestod av ett 5-skeppigt långhus med hörntorn och en stor kvadratisk entréhall med en kupol omgiven av fyra minareter. Totala ytan var över 16 000 m². Långhuset var 156 × 65 m. 50 m över marken kunde man på bryggor från minareterna gå in till en central utsiktsplatå ovanpå kupolen. Därifrån hade man en storslagen utsikt över hela området och en stor del av Stockholm. Färden upp gick via trappor i två av minareterna eller hiss i någon av de två andra. Huset, som byggdes på drygt ett år av firma Jakobsson och Eriksson i Luleå, torde alltså vara ett av de största trähus som någonsin uppförts.

I den officiella redogörelsen för utställningen betonas särskilt, att om inte de norrländska arbetarna varit så härdiga och yrkesskickliga, hade huset aldrig blivit färdigt i tid, för hela arbetet med minareterna och mittkupolen, vars flaggstångspets nådde 97 m över mark, gjordes under den ovanligt kalla vintern före öppnandet i maj -97.

Byggnaden målades utvändigt i en ljusgrå, nästan vit ton med några partier i ljust rött och med tak i en dragning åt grönt. Invändigt återkom den ljusgrå färgen på alla bärande delar medan paneler och inklädnader var brutna i gult. Runt kupolen, vars botten var ljusblå, löpte en av Viktor Andréns målad figurfris föreställande de olika yrkena och industrigrenarna. Framför alla fönster hade spänts våder av tunt tyg i 60-cm:s bredder, varannan vit och varannan gul.

I industrihallen inplacerades produkter av Danmarks, Norges, Rysslands och Sveriges industrier, och tillströmningen var så stor att en betydande del av vad man ursprungligen tänkt ha där, måste flyttas till andra hus. Det gällde bland annat hela den

Industrihallen som Ferdinand Boberg och Fredrik Lilljekvist ritade gemensamt. Entrépartiet med kupol och minareter. Foto Axel Lindahls ateljé.

kemisk-tekniska industrin, skogs- och stenindustrin. Ändå blev läktarna, som avsetts för gångtrafik, nästan fyllda de också.

Arkitekterna och konstruktören hade gemensamt åstadkommit en stor, ljus och lätt interiör med mycket sparsam dekor, som gav en opretentiös bakgrund till de pösande, överrikt dekorerade och självmedvetna montrar som marscherade in i täta led, till bristningsgränsen fyllda med prov på vad som kunde åstadkommas av glas, porslin, guld, silver, stål och järn. Serverings- och prydnadsglas, serviser, jättelika urnor tillverkade inkom för att utställas, spisar, kaminer, emaljerade kokkärl, fotogenlampor, korgmakerivaror, möbler, textilier, klockor, musikinstrument, verktyg, leksaker, bok-

binderiarbeten, punsch och viner m m tävlade om besökarnas uppmärksamhet.

Maskinhallen

Maskinhallen byggdes treskeppig med en bärande stomme helt i järn, 140 m lång och med en fri spännvidd i mittskeppet av 40 m. Ytterväggar, tak och läktare gjordes där emot i trä. Allt järn invändigt målades ljusblått, träet i en ljusare grön ton och läktarbarriärerna nästan vita. Utvändigt var hallen rosa med ramverksindelning och dekor i ljust grått.

Dess nära 10 000 m² blev skådeplatsen för maskiner i en brokig blandning – en ångmaskin för pansarbåt, kylmaskiner

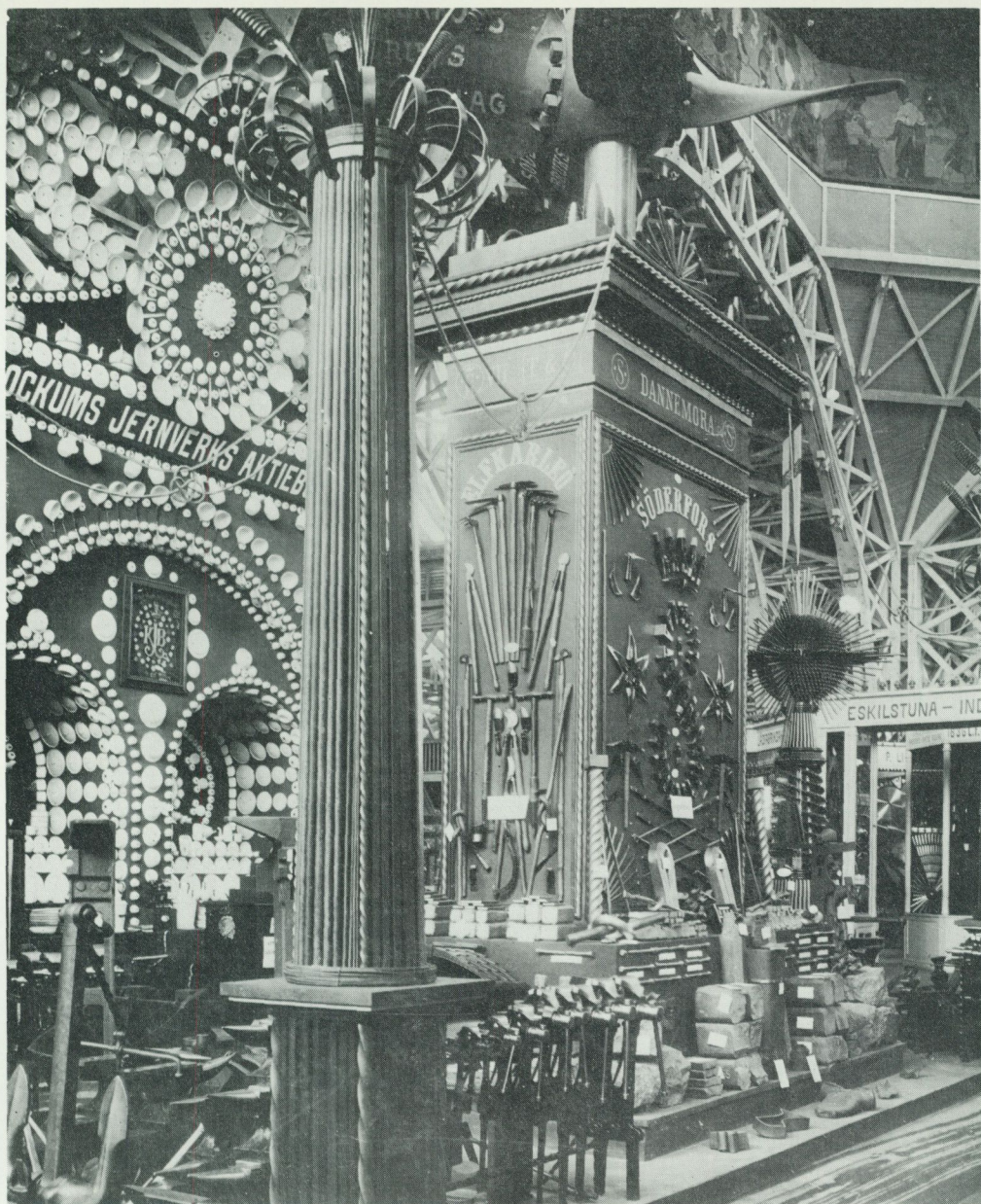

Den norska utställningen i västra änden av industrihallens mittskepp. Om den skrev Årets Minnen – ”största effekten gör trappuppgången med sina två genombrutna sidopelare eller sidotorn, som man prydt med karrioler, slädar, velocipeder, fiskredskap, åror, skidor, gevär, älg- och renhufvud samt djurhudar, korteligen allt hvad till en turist-, sport- och jaktutställning hörer...” Foto Axel Lindahls ateljé.

m m för bryggerier, separatorer i oändliga mängder, lokomotiv, järnvägsagnar, hästdroskor, cyklar, tryckpressar och stickmaskiner m m. Många ångmaskiner var igång, drivna av ånga från en central intill maskinhallen. Själva fick de via transmissioner driva åtskilliga andra utställda maskiner, bland annat elgeneratorer som försåg en del av utställningsområdet med ström bl a L M Ericssons utställning av telefoner.

Konsthallen

Det tredje stora huset var konsthallen, också den Ferdinand Bobergs verk och kanske det som mest pekade framåt – mot Bobergs kommande insatser i nästa utställning på Djurgården 1909, som skulle komma att kallas den vita staden liksom utställningen i Chicago 1893. Boberg hade varit där och otvivelaktigt blivit påverkad av

Interiör från industrihallens entré. Väggen och valven till vänster helt inklädda med emaljerade kärl från Kockums. Kolonnen är sammansatt av vridna och släta stålstångar och har ett kapital av harvfjädrar.

De utställda föremålen blir dekor och arkitektur. Gränsen mellan byggnad, monter och föremål är flytande. Resultatet blir ett slags fixeringsbild, som man ideligen hittar nya detaljer i. Foto Axel Lindahls ateljé.

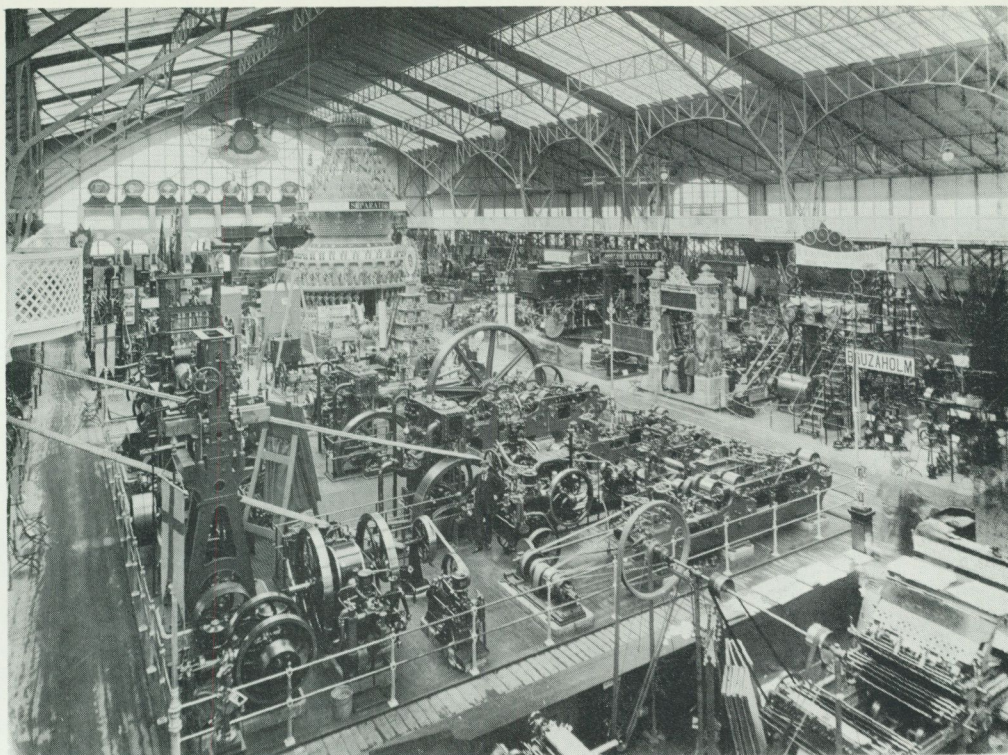
Maskinhallen sedd från centralrestaurangens takterrass. I bakgrunden skorstenen till utställningens ångpannecentral vid Allmänna gränd. Utställningen hade flera åttkantiga kiosker som den i mellangrunden. En av dem finns numera på Skansen. Foto Axel Lindahls ateljé.

Sullivans Transportation Building. Han hade också varit i Paris 1889. Med egna intryck från de två största utställningar som gjorts var Boberg väl förberedd för att mer än andra sätta sin prägel på stockholmsutställningens yttre utformning.

Konsthallen var en stram, vit byggnad med släta, fönsterlösa väggar vars enda dekor bestod i ett längs överkanten gående band av tätt sittande medaljonger med trekronorsvapnet. Det utifrån osynliga taket bestod mest av glas och försåg de många salarna med ett rikt flödande överljus. Partiet närmast maskinhallen hade en rikare utformning som en loggia i två vå-

ningar och bildade en arkitektonisk accent mellan maskin- och konsthallarnas olikartade byggnadskroppar. Framför konsthallen stod en gipsavgjutning av John Börjesons ryttarstaty av Karl X Gustaf, sedan 1896 placerad i Malmö.

Konsthallens 35 salar och andra utrymmen var välfyllda med skulpturer, oljemålningar, akvareller, grafik och arkitektritningar från de nordiska länderna, men också tack vare prins Eugens ansträngningar från Amerika och Europa i övrigt. Särskilt hade man inriktat sig på att ge en översikt över konsten från de ca 20 närmast föregående åren.

Maskinhallens norra del. Närmast till höger en tryckpress från AB Mekani- kus, följd av en stor avdelning från Bolinders med snickerimaskiner, ång- maskiner och tändkulemotorer. Drivremmen från en ångmaskin går till en generator på läktaren. Den gav ström till strålkastarna på industrihallens kupol och i toppen på Liljeholmens ljus. Foto Axel Lindahls ateljé.

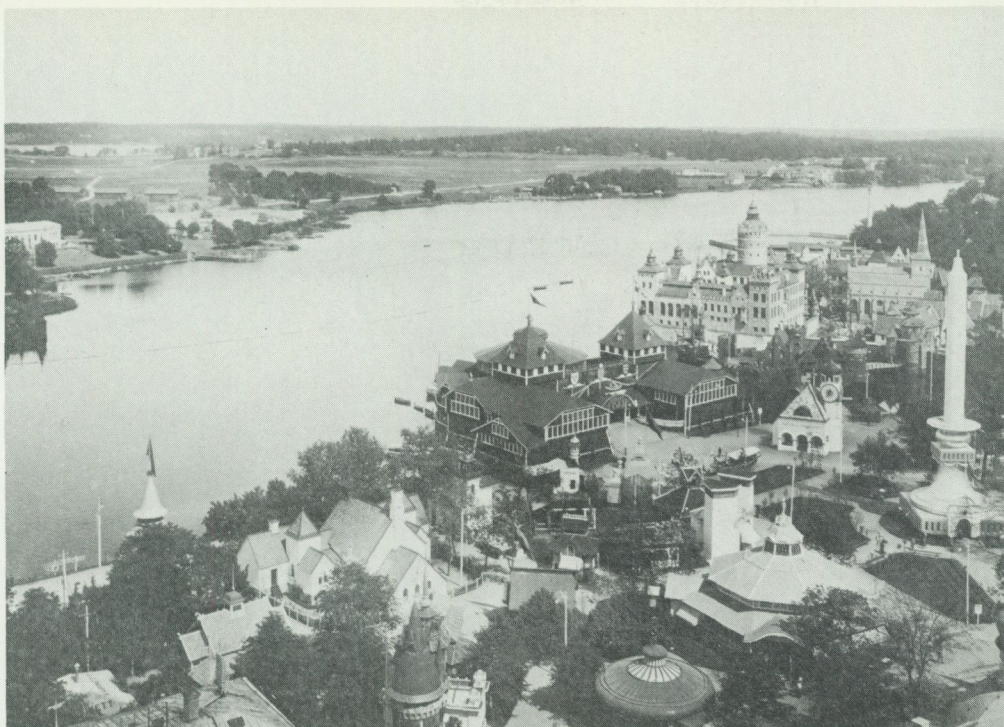
Gamla Stockholm

Industri-, maskin- och konsthallarna jämte Nordiska museet och dess tillbyggnad var de fyra största utställningshusen – publikdragande ramar kring tiotusentals objekt. En femte publikmagnet blev Gamla Stockholm, ett verk av arkitekten Fredrik Lilljekvist, som blev tvungen att skapa en särskild intresseorganisation för att säkerställa ekonomin för detta sitt älsklingsprojekt. Han ville åstadkomma, och gjorde det också, en illusionistisk bild av vasatidens Stockholm, som en pedagogisk och lustbetonad historisk bakgrund till utställningens

övriga innehåll. Själv hade han genom intensiva studier i vasatidens byggnadskonst och genom egen praktik som slottsarkitekt för Gripsholm skaffat sig ett grundligt underlag för vad han ville göra, och dessutom samarbetade han i projektets utformning med riksantikvarien Hans Hildebrand.

Det var aldrig fråga om att återge hela det dåtida Stockholm, man inskränkte sig till Gamla stan och Helgeandsholmen, men det var mycket nog. Udden Framnäs utsågs som byggplats för Gamla stan och Helgeandsholmen åstadkoms, som tidigare nämnts, genom att påla in och fylla ut en bit av viken mellan Framnäs och Godthem.

Utsikt mot Gärdet från industrihallens gångbrygga 50 m över marken. I detta gytter av utställningsbyggnader urskiljer man bl a den stora fiskerihallen, Gamla Stockholm, Liljeholmens ljusstake och nära bildens nedre högra hörn AB Stockholms Bryggeriers paviljong, numera Bragehallen på Skansen. Foto Axel Lindahls ateljé.

Konsthallen ovan tv i sin vita stramhet blev utställningens modernaste byggnad, förebådande 1909 års utställning. Till höger den anslutande maskinhallen. Foto Axel Lindahls ateljé.

Stora Kopparbergs paviljong, som låg nära maskinhallen, var ritad av Ferdinand Boberg och mycket påkostad både exteriört och interiört. Denna bild ger en föreställning om vilket arbete som nedlades på att dekorera med utställningsobjekten. Väggens mönster är inte någon tapet, det är åstadkommet genom att för hand spika ca 60.000 hästkosöm på väggen. Resten av dekoren var sammansatt av järnspett, årderbillar, släggor, hammare, yxor och ändå flera hästkosöm. Foto Axel Lindahls ateljé.

Här växte raskt upp ringmurar, torn och förbindande broar. Slottet Tre Kronor speglade sig i Djurgårdsbrunnsvikens vatten, rådhus och Storkyrka kom på plats, kopior av kända 1500-talshus placerades in och mellanrummen fylldes med kopior av andra, mindre kända hus och rena efterbildningar i tidens stil. Stommen till denna teaterstad byggdes i trä, kläddes med bräder eller tyg, putsades eller gipsades, delvis med avgjutningar av murverk i sten eller tegel.

Äkta tegel lades på tak, vissa dörrar och luckor från gamla hus sattes in, några äkta skulpturdetaljer likaså och resten målades med förbluffande skicklighet. Genom förskjutningar i skalan, perspektiviska knep och användande av äkta material, där åskådaren kom i direkt kontakt med byggnaderna nådde upphovsmannen ett mycket beundrat resultat.

Vissa byggnader inreddes, helt eller delvis. Där fanns verkstäder med arbetande hantverkare, i rådhuskällaren kunde man dricka sitt öl, en teater gav lustspel och en för hela sommaren engagerad hop knektar stömmade med jämna mellanrum ut på Stortorget för att i berusat tillstånd ställa till gräl. Detta evenemang avstyrdes lika regelbundet av den från Slottet tillskyndande vaktstyrkan.

De enskilda paviljongerna

Mellan Gamla Stockholm och skansenberget växte upp en tillfällig bebyggelse, av vilken ännu den skånska storindustrins paviljong finns kvar, om också i nedbantat skick efter en brand år 1977. Här hade Skånska cementgjuteriet, Höganäsbolaget, mfl slagit sig samman om en gemensam byggnad för vilken Gustaf Wickman utsetts till arkitekt. Wickman hade inte lyckats så bra i tävlingen om de största husen, men

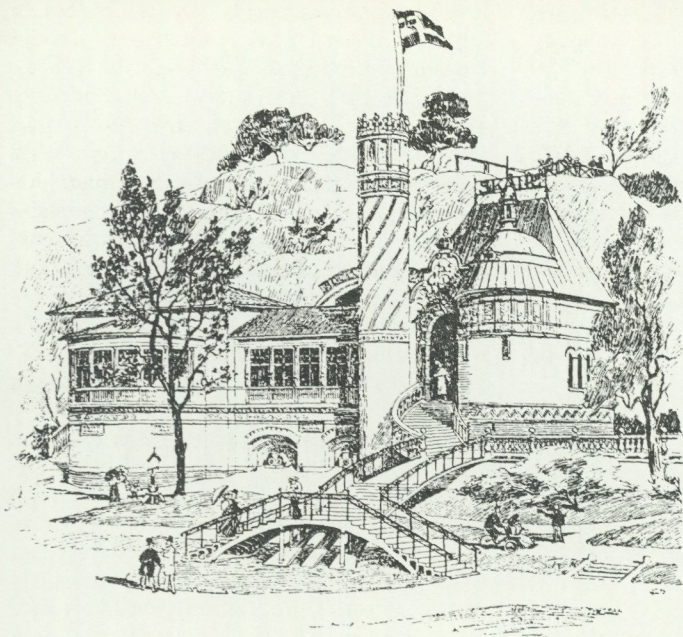
han tog igen skadan genom att lyckas få uppdrag av enskilda utställare att rita 14 av de mindre. Ödet har velat att två av hans hus, Skånska Gruvan och Reinholds konditori (nu Ulla Winbladh), finns kvar, medan spåren efter Ferdinand Boberg är helt utplånade inom utställningsområdet.

Skånska Gruvan byggdes på ett solidare sätt än de flesta andra husen, därför att huset självt skulle ge prov på vad skånsk tegel- och cementindustri förmådde, och hade grundläggningen varit bättre, skulle huset antagligen ha kunnat vara intakt än idag. I källarplanet hade man byggt upp en illusorisk kopia av en skånsk stenkolsgruva, till vilken man färdades genom en hiss från våningen ovanför. Hisschaktets väggar bestod av målade kulisser, som långsamt rörde sig emot hissens färdriktning. Därigenom trodde man sig färdas mycket djupt ned. I själva verket åkte man bara några meter. Denna listiga anordning flyttades senare till Tekniska museet, i vars gruva den ännu gör tjänst.

En mycket elegant trappa med balustrad gjuten i betong, ledde till byggnadens övervåning där prov på keramik från Höganäs och ett stort antal profilerade och glaserade tegel från olika skånska tegelbruk fanns utställda.

Vandrade man från Skånska Gruvan in emot utställningens huvudområde passerades två byggnader med utställningar från svensk skogsindustri, en stor byggnad med mellersta Sveriges gruvutställning och ett antal små hus av det mest fantastiskt varierande slag. Många arkitekter hade varit i verksamhet och låtit sin fantasi flöda fritt. Liksom i Gamla Stockholm hade man i stor utsträckning byggt trästommar och klätt dem med lätt material. Tyg, gips och färg kom till flitig användning. Ingen behövde bry sig om byggnadernas hållbarhet. Allt skulle ju ändå bort till hösten och följ-

Gamla Stockholm. Stortorget med rådhuset till vänster, Per Brahes hus till höger och slottet Tre Kronor däremellan, samtliga i trä och gips. Brunnen, mot vilken den knektbeskådade damen lutar sig, är däremot av äkta sten med överbyggnad av smidesjärn. Foto Axel Lindahls ateljé.

Skånska Gruvan innehöll en kopia av en stenkolsgruva i bottenplanet och utställningar från Skånes tegel-, cement- och sockerindustri i övervåningen. Teckning ur För Svenska Hem 1897.

den blev en allmän lössläpplighet och glad fabulering, som måste ha verkat mycket tilltalande på de många åskådarna.

En av de mest fantastiskas paviljongerna var Liljeholmens janteljusstake, där en hel ljusfabrik var inrymd i foten, och toppen på det stora ljuset varje kväll lyftes upp, så att en strålkastare därifrån kunde sprida sitt sken över området.

Elektriciteten hade en viktig roll på utställningen. Den var ju i sig en av de viktigaste nyheterna. Stockholms första kommunala elektricitetsverk vid Regeringsgatan, ritat av Boberg, var bara fem år gammalt, och dess arbetsområde nådde inte så långt. Djurgården hade ingen egen strömförsörjning ännu, och vad utställningen behövde av ström fick den producera själv. Det gjordes framför allt i de Lavals paviljong, som mer eller mindre uteslutande var ett elverk med generatorer från ASEA, drivna med ångturbiner. Under utställningens uppbyggande restes alltfler krav på ström och därför måste man i sista stund bygga ytterligare ett elverk, som förlades till en pråm i Djurgårdsbrunnsviken och bland annat försåg den berömda ljusfontänen med elkraft.

Stockholms stad hade tämligen sent beslutat sig för att delta i utställningen med en egen paviljong. Den ritades på ett förtjänstfullt sätt av Wickman och fylldes med framför allt prov på vad huvudstadens tekniska verk kunde åstadkomma, t ex en stor modell av Kungsträdgårdsgatan i genomskärning utvisande dragning av el-, gas-, vatten- och avloppsledningar. I det sammanhanget kan det vara intressant att notera en liten passus i den officiella redogörelsen för utställningen (s 452). "Kloakledning har införts i många städer. Från omkring 20 funnos på utställningen planer samt ritningar å enskildheter. Renande af en stads kloakvatten förekommer icke i

Sverige; detta torde väl ej heller vara behöfligt." Våra sentida problem på det området hade man inte någon möjlighet att förutse.

Den kemisk-tekniska industrin hade inte fått plats i industrihallen utan fick en egen lokal i den gamla panoramabyggnaden. Järn-, stål-, metall- och trävaruindustri hade egna paviljonger i mängd. Livsmedelsindustrin var väl företrädd, speciellt bryggerierna, som hade en rad utskänkingsställen, bl a Stockholms Bryggerier, vars av Carl Westman ritade paviljong efter utställningens slut skänktes till Skansen och nu i något förändrad form som Bragehallen mest tjänstgör som en minicirkus. Tillsammans med Fröstorp, som byggdes 1897 och en mellan dessa hus placerad kiosk, som också kommer från utställningen, utgör de tillsammans en liten ensemble som kan föra tankarna tillbaka till denna 1800-talets stora industrimanifestation.

Invigningen

Genom en heroisk insats av utställningens alla medarbetare, för tillfället förstärkta med ett par kompanier ur Stockholms garnison, klarades den sista städningen av området före invigningen den 15 maj. Invigningen blev en storartad tillställning i vackert väder med flygande flaggor. Trupper paraderade. Corps diplomatique, statsråd och serafimerriddare fanns på parkett och 3 000 inbjudna gäster på respektfullt avstånd från H M Konungen, som öppnade utställningen med ett tal så fyllt av litterärt bildspråk att dess tonläge i våra öron ligger betänkligt nära ädelpekoralets. Den officiella redogörelsen för utställningen säger att kungens tal var storslaget och att det gjorde ett djupt intryck på de närvarande. Det var nog alldeles sant. Det gör ett djupt intryck på oss också, fast på ett annorlunda sätt. Och det känns alldeles perfekt som

I Skandinaviska kaffeförädlingsaktiebolagets moriska hus drack man kaffe för 25 öre och fick ta koppen med sig hem. I Kaffekvarnen utbjöd Svenska Maltkaffefabriken en dryck på malt, smaksatt med kaffets aromämnen men utan koffein. Foto Axel Lindahls ateljé.

Stockholms Bryggeriers paviljong, ritad av Carl Westman och efter utställningen skänkt till Skansen där den nu, något förändrad, återfinns som Bragehallen. Foto Axel Lindahls ateljé.

den litterärt ambitiöse rektorns tal före sommarlovet. Där stod svenska folket och väntade på premium för sina examensarbeten. 1897 års utställning var det oscariska 1800-talets stora skolavslutning.

Sommaren -97

Till sommaren skulle alla se resultatet, förväntansfulla efter så storartade ansträngningar och så mycket diskuterande. Arrangörerna hade hoppats på många besökare och organiserat mycket för deras timliga väl. De fick också tur med vädret, som tycks ha varit ovanligt soligt och skönt den sommaren. I samarbete med statens järnvägar ordnades billighetsresor från hela landet. Hotellen var väl förberedda och dessutom

hade man för tillfället inrett några av de nyuppförda strandvägshusen att hysa utställningsresenärer. Den som var begiven på tekniska nyheter kunde to m åka linbana från Strandvägen över Djurgårdsbrunnsviken till utställningen.

Väl framme fann man sig säkert behöva lång tid för att se allting. Den som blev trött och hungrig av allt gående och tittande fann en rad restauranger att pröva och där emellan en likaså rik uppsättning av utskänkningsställen för öl. Till sist hade drygt 1 250 000 besökare traskat igenom exposén, och det var mycket i en stad som då inte hade mer än 300 000 invånare. Fast Stockholm hade egentligen växtvärk, men det glömde man ett tag i den allmänna utställningsyran. Vad kostade kalaset? En bit

Den 15 maj invigdes utställningen med konung Oscar II talande från industrihallens entré. Foto Axel Lindahls ateljé.

under 4 miljoner. En spottstyver tänker man i förstone. Vi har aldrig råd att göra en sådan utställning igen.

Källor och litteratur

Allmänna Konst- och Industriutställningen i Stockholm 1897. Officiell berättelse utgiven på uppdrag av förvaltningsutskottet. Under redaktion av Ludvig Looström. 1899.

Allmänna Konst- och Industriutställningen i Stockholm 1897. Revy i bild och ord. Utgiven som gratisbilaga till illustrerade familjetidskriften För Svenska Hem 1897.

Anteckningar från de senaste utställningarna i Paris, Edinburgh och Bremen jemte Några reflektioner i anledning af den föreslagna Skandinaviska industri och konstutställningen i Stockholm. 1890. Sixten Keyser.

Bedoire, F, En arkitekt och hans verksamhets-

fält kring sekelskiftet. Gustaf Wickmans arbeten 1884–1916. 1974.

Cornell, E, De stora utställningarna. Arkitektexperiment och kulturhistoria. 1952.

Konstafdelningen vid Allmänna Konst- och Industriutställningen i Stockholm 1897. 1897.

Officiell Vägvisare öfver Allmänna Konst- och Industriutställningen i Stockholm 1897 utarbetad af Thore Blanche, utställningens pressombud. 1897.

Ohlsson, Martin A, Konst- och Industriutställningen i Stockholm 1897. Inför ett femtioårsminne. S:t Eriks årsbok 1947, s 119–156.

Stockholm och dess omgifningar. Illustrerad handbok för resande. Med 100 illustrationer samt planer och kartor öfver Stockholm, dess omgifningar, Djurgården och Uppsala. Sjunde ånyo omarbetade upplagan. Med ett bihang: Konst- och Industriutställningen i Stockholm 1897 (vägvisare och plan). 1897.

Årets Minnen, nr 1–12 1897.

The 1897 Stockholm Exhibition

A manifestation of Swedish industry

In the summer of 1897 an art and industry exhibition had been arranged on the lines which in the 19th century were successively followed in national or international exhibitions in Europe and America. The exhibition was arranged at Djurgården, close to Nordiska museet and Skansen, both of which took an active part in it. The exhibition had been preceded by many years of discussion and considerable hesitation, but finally the time was considered ripe for a general review of the results achieved particularly in industry, but also in art handicrafts, crafts and domestic industries, as well as a number of other fields such as agriculture, forestry, transport, education, hygiene and health services. Denmark, Finland, Norway and Russia were invited to participate in

this part of the exhibition, whereas the Art Exhibition was given a more international character.

A hundred or so temporary buildings, some of very considerable size, were erected for the summer exhibition, almost all of which were removed in the autumn of the same year. Many existing buildings in the area were also used for display of the tens of thousands of objects, which were viewed by more than 1,250,000 visitors, a high figure with a thought for the fact that Stockholm then had about 300,000 inhabitants. The exhibition was a very ambitious project, which was of value for the national self-esteem and meant much for making the Swedish export industry known in the world at large.

Erik Andrén

1904–1984

Med Erik Andréns bortgång sattes punkt för ett livslångt medarbetarskap i Nordiska museet. Hans insatser för museet och Skansen gör hans namn oupplösligt förknippat med de båda institutionerna. Han knöts till museet 1929 vid 25 års ålder och långt efter pensioneringen var han en ofta sedd och alltid kärkommen forskare med ärenden till arkiv, bibliotek och inte minst till sina vänner och före detta medarbetare på Bo-avdelningen.

Erik Andréns mångsidighet förde honom

till många olika arbetsuppgifter och befattningar. Han började som deltagare i museets herrgårdsundersökningar i Västergötland och fortsatte med stadsundersökningar av den äldre bebyggelsen i Gävle, Västerвик och Simrishamn. Ett av resultaten av Västerviksundersökningen var förvärvet av det garveri som uppfördes på Skansen, det första uppdrag av detta slag som kom på Erik Andréns lott och som skulle följas av flera. 1940 blev han intendent vid museets högre ståndavdelning som då leddes av Sigurd Wallin, och kunde nu ägna sig åt fördjupade föremålsstudier. Redan nu stod vägarna öppna till de fält där han skulle göra sina insatser: byggnadsundersökningar, byggnadsvård och forskning i svenskt konsthantverk.

Under åren 1949–57 var Erik Andrén chef för den kulturhistoriska avdelningen på Skansen, där han som ansvarig för byggnaderna och deras inredning främst ägnade sig åt en lyhörd byggnadsvård. 1958 blev han chef för Nordiska museets högre ståndavdelning och efter Skansens skiljande från museet 1963 chef för dess avdelning för bostadsskick. Den tjänsten innehade han fram till pensioneringen 1970.

Erik Andrén var en flitig skribent och fördjupade sig inom många fält. Alltid avkastade hans arbete skrifter, kännetecknade av en lycklig förening av vetenskap och ett lättläst och i bästa mening populärt skrivsätt. Det finns omkring 200 titlar av hans hand. Hans studier i äldre byggnadsskick resulterade bl a i doktorsavhandling- en Skoklosters slott – ett slottsbygge under stormaktstiden (1948) som med sin konkre-

ta skildring av hantverksinsatser och byggnadsteknik allttjämt inspirerar till fortsatt forskning. Han utbildade sig till specialist på äldre möbler, silver, glas och tenn. I uppsatser och andra skrifter behandlade han gärna sitt ämne med utgångspunkt från material, tillverkningsätt och användning. I museets arkiv finns otaliga spår av hans materialsamlade: vältagna fotografier, arkivuppgifter om mästare, material- och formbeskrivningar, allt skrivet med hans jämna och alltid tydliga handstil.

Erik Andrén behöll sin vetgirighet och upptäckarglädje livet ut. Otåligt borrade han sig in i sitt forskningsmaterial. Hans systematiska läggning gjorde det möjligt för honom att ge sig i kast med översikter över hantverkare under skråtiden. I det stora verket Svenskt silversmide skrev han inte bara avsnitten om empiren och romantiken (1945); också den nya stora silverstämpelboken, fjärde bandet av nämnda arbete, växte fram i samarbete med Brynolf Hellner, Carl Hernmarck och Kersti Holmquist. Han lade ner ett stort arbete på dess fortsättning som skall behandla tiden efter 1845, men som ännu inte hunnit slutföras. Boken Snickare, schatullmakare och ebenister i Stockholm (1973) är resultatet av mångårigt arkivstudium och har blivit oundgänglig för möbelforskare och antikvitetsintresserade. Hans sista och oavslutade projekt av detta slag gällde Stockholms spegelmakare, ett arbete som han samlat material till under decennier.

I Upmarks och Wallins efterföljd skrev Erik Andrén boken Möbelstilarna, som kommit ut i inte mindre än sju upplagor, den sista helt omarbetade och vackert

tryckta upplagan kom ut så sent som 1981. Det är den enda moderna översikten över svenska möbler. Generöst och med åsidosättande av egna forskningar övertog han efter vännen och läraren Sigurd Wallins död utgivandet av Erik Dahlbergs teckningar (1968). Också slutredigeringen av Marshall Lagerquists postuma arbete om Georg Haupt (1979) kom på hans lott. Med den utmärkta och faktaspäckade studien Säbylunds herrgård, som ingår i Kumla-bygden (1982), återknöt han till sin ungdoms herrgårdsforskningar.

I museets inre arbete var Erik Andrén med sitt kloka omdöme en stabiliserande faktor. Efter stridigheterna kring skilsmässan från Skansen hade han gärna velat återuppta sitt arbete som ledare för dess kulturhistoriska avdelning. Så blev inte fallet och med hela sin lojalitet gick han in för museets arbete. När Hans Hansson var styresman var Erik Andrén hans närmsta man och rådgivare. Egentligen intresserade det administrativa arbetet honom inte; varje tillfälle ägnades åt forskning. Han delade gärna med sig av sin kunskap. Som avdelningschef var han främst en vän och lärare, alltid beredd att ta upp frågor till diskussion, som berikades av hans stora historiska och hantverksinriktade kunnande. Samtalen om material, konstruktion, om äkthet och datering var spännande och lärorika. Han sparade aldrig sig själv och på ett självklart, närmast oreflekterat sätt krävde han också det bästa av sina medarbetare. Vi minns honom som en generös och alltid uppmuntrande chef och framför allt som en mycket kär vän.

Elisabet Stavenow-Hidemark

Lillemor Kihlskog

1921–1984

Lillemor Kihlskog avled den 25 maj 1984. Hon ägnade praktiskt taget hela sitt yrkesverksamma liv åt vår institution. Lillemor började i januari 1944 vid dåvarande kassa- och räkenskapskontoret på Skansen. Från 1965 arbetade hon med kamerala och sedermera löneadministrativa ärenden i Nordiska museet och var vid sin bortgång chef för museets lönekontor.

Under många år var Lillemor engagerad i ett flertal frivilliga uppdrag vid sidan av sitt ordinarie arbete, bl a som kassör i Svenska museimannaföreningen och i Alfhild Lundins fond. Under många år ansvarade hon i praktiken för Skoklosters ekonomiförvaltning, en ibland betungande arbetsuppgift för vilken hon fick stor uppskattning. Hon åtnjöt även utanför museet stort förtroende för sin aldrig sinande beredvillighet och sitt osvikligt glada humör. Bland många engagemang som Lillemor osjälviskt tog på sig kan nämnas hennes arbete för museets före detta anställda. Hennes känsla för familj och tradition var mycket stor och hon var en av dem som lyckades hålla seder och bruk vid liv i en modern tid.

Med fast hand och med gott humör skötte Lillemor den dagliga kontakten med Nordiska museets anställda. Hennes förmåga att alltid sprida glädje hos sina medmänniskor har gjort ett oförglömligt intryck på oss som arbetade tillsammans med henne. Hon åtnjöt stort förtroende för sitt yrkeskunnande och många gånger lyssnade vi arbetskamrater på hennes idéer om hur museets verksamhet skulle kunna förbättras.

Hennes trohet och ideal präglades av Ha-

Foto Ulla Wåger.

zelii anda – hon var plikttrogen, lojal och mycket flitig. Tack vare sin känsla för museets verksamhet och för arbetskamraterna fick hennes personalvårdande insatser alltid full genomslagskraft. Inga rutiner stod i vägen för Lillemors insatser.

Vi bevarar henne i ljust minne som arbetskamrat och vän men framför allt som medmänniska.

Greger Oxhammar

Mats Rehnberg

1916–1984

Foto Folke Hellberg, Pressens Bild.

Som fil stud deltog Mats Rehnberg 1938 och 1939 tillsammans med Albert Nilsson (Es-keröd) i undersökningar av Gruddbo på Sol-lerön. Det var här som han blev klar över att han skulle ägna sitt liv åt folklivsforsk-ning. Ofta återkom han i samtal till upple-velserna och det ålderdomliga livet på Sol-lerön. Året därpå började han följaktligen som e o amanuens vid Nordiska museet. Sedan 1941 innehade han dessutom halvtids-tjänst vid Etnologiska undersökningen, en befattning som han behöll ända tills han

gick över till Sveriges Radio hösten 1959. Från 1944 var han tf museilektor och före-stod undervisningsavdelningen. Året därpå blev han ordinarie museilektor. 1946 ut-nämndes Mats Rehnberg till intendent. Från 1956 tjänstgjorde han dessutom som sekreterare och föreståndare för kansliet. 1957 blev han förste intendent.

Efter åren vid Sveriges Radio/TV åter-vände Mats Rehnberg 1969 som professor i etnologi vid museets institut för folklivs-forskning, varifrån han pensionerades 1981.

Dessa tre stora epoker i Mats Rehnbergs liv karaktäriserades av hög arbetskapaci-tet, en stor skriftlig produktivitet och fram-för allt ett imponerande brett kunnande och en briljant verbal uttrycksförmåga.

Redan när Mats Rehnberg kom till mu-seet väckte han uppmärksamhet genom sina radikala åsikter och sitt respektlösa sätt att agera. Den överväldigande idérikedomen, vitaliteten och arbetstakten gav påtagliga resultat.

Som museilektor fullföljde Mats utveck-lingen från Ernst Klein, byggde ut kontak-terna med skolan och breddade utbudet. Den normala vardagsverksamheten i mu-seet och på Skansen överlät han utan större ceremonier åt en varierande styrka av stu-denter. Han engagerade Åke Edfeldt mfl psykologer att analysera relationen bild-text-föremål-story i utställningar. Han lät 1952 göra den första egentliga publikunder-sökningen på Nordiska museet. Ett av många nya pedagogiska grepp bör nämnas: att låta barnen leka sig fram till kunskap genom tävlingar i att upptäcka föremål. Samtidigt engagerade han sig starkt i folk-

bildning på bred bas och blev i de mest skilda sammanhang eftersökt och uppskattad som föreläsare och berättare.

Under en lång tid var Mats Rehnberg också motorn i Etnologiska undersökningens verksamhet. Medan de äldre kollegerna koncentrerade sig på specialforskning, skrev han frågelistor och meddelanden, såg till att svaren flöt in i en strid ström och blev bearbetade. Den stor skaran meddelare var ingen anonym allmog – han lärde känna de flesta av dem personligen och respekterade dem som kunniga och färgstarka individer. Vid sidan härav företog han en rad fältarbeten i olika landskap, avseende byliv, spelmanstraditioner, gruvarbetarnas liv, fiske, helgseder osv.

Den avgörande insatsen på Eu var för Mats Rehnbergs del insamlingen och publiceringen av arbetarminnen, sedan Ivar Lohansson visat vägen till statarnas episka berättarförmåga. Vad som än sagts i senare debatt om museernas bristande intresse för arbetarklassen, är det ofrånkomligt att Nordiska museet genom Mats Rehnbergs insatser kom i intensiv och långvarig kontakt med tusentals arbetare och deras fackliga organisationer inom nästan alla yrkesområden. De självbiografiska arbetarminnena redigerade och tryckte han i urval i en lång svit *Svenskt liv och arbete*. I arkivet finns dock merparten av materialet som en väsentlig källa till kunskapen om industrins, jordens och skogens Sverige.

Som ledare av undervisningsavdelningen stimulerade han bokförlagets verksamhet högst påtagligt. Handlingar, handböcker och kataloger, minnesvolymen och småskrifter gavs ut i tät följd. Han medverkade flitigt i Fataburen, redigerade antologier på andra förlag, skrev mängder av artiklar i många sorters tidningar och tidskrifter, från dagspressen till Metallarbetaren och Studiekamraten.

Mycket av detta var populariserande, vilket inte hindrade att Mats Rehnberg också bedrev egen primärforskning. Det fanns en reservation: han sa ibland att han hellre avstod från att disputera än från att hålla sig à jour med den aktuella, levande skön-

litteraturen och konsten. När han någon gång medverkade i större utställningsproduktioner (Vi stockholmare i historisk kavalckad 1953, Ur den svenska fattigdomens historia 1956) fick de också en stark särprägel genom medverkan av unga konstnärer. Den okonventionella idériokedomen blev också ett extra plus vid hans expertmedverkan ute i landet, tex när Surahammars bruksmuseum eller Sundsvalls museum planerades.

Men forskningen släppte han inte. Avhandlingsämnet hette länge "Ungdomens nöjesliv" och avkastade en rad roliga uppsatser och småskrifter; inriktningen mot folkmusik och folkdans bidrog också till att Mats kom att spela en viktig roll, när Svenskt Visarkiv kom till. Till slut fann han dock nöjeslivet för omfattande och kanske motspännigt som ämne för den klassiska doktorsavhandlingen och valde istället innovationen Ljusen på gravarna.

Lunchbordet på Skansen, den tidens vardagsakademi, hade två brännpunkter: Sigurd Wallin, den skarpögde och milt ironiske, som aldrig förstörde en historia men gärna turnerade den i utförliga och sirliga arabesker, och Mats Rehnberg, snabb, en smula otålig, alltför högljutt mångordig och dominant, tyckte en del, men osvikligt belärande och roande. Det paradoxala var, att dessa båda kontrasterande personer trivdes väl tillsammans.

Mats hade förmåga att röra sig obehindrat i de mest skiftande sammanhang och bland de mest olikartade människor, hellre givetvis i vardagsumgänge än i officiell eller akademisk festivitas. Okunnighet, pretentioner utan tacksning och byråkratisk dryghet hade han svårast att fördrå – då kunde han bli obarmhärtigt, ibland orättvist skarp. Mot sina yngre medarbetare var han oförbätterligt generös, fann alltid på råd att dela med sig eller spåra upp efterlängtd litteratur.

Framför allt gjorde han ingenting märkvärdigare än det var, redde lättfattligt ut knepiga frågor och gjorde associationsrika kopplingar mellan olika kulturområden. Genom Mats Rehnberg blev museet som ar-

betsplats eller upplevelseställe, etnologin som kunskapskälla eller forskningsfält öppnare, mänskligare och mera stimulerande.

Nordiska museet förbereder publiceringen av en bibliografi över Mats Rehnbergs

rika produktion och den minnesfond som Nordiska museet, Skansen och Institutet för folklivsforskning startade kommer småningom att dela ut medel till unga etnologer.

Sune Zachrisson

Nordiska museet under 1983

Planerings- och utvecklingsarbeten

Frågan om Nordiska museets framtida mål och inriktning har under året tagit ett stort steg framåt. Något slutligt dokument har visserligen inte kunnat framläggas men de omfattande diskussionerna kring målfrågorna har lett fram till en prioritering av Nordiska museets verksamhet i 6 större huvudprogram som sedan fick sitt konkreta uttryck i årets anslagsframställan. Nordiska museets verksamhet kommer sålunda under överskådlig framtid att koncentreras kring SAMDOK, ADB-PROJEKTET, VÅRD- OCH KONSERVERING, FORSKNINGSPROGRAMMET, den nya basutställningen MODELL SVERIGE och LANTBRUKSMUSEET PÅ JULITA.

Planeringsarbetena för det nya Textilmuseet i Högbo gick under året in i sitt slutskede. Under januari avslutades överflyttningen av samlingarna från Forsbacka herrgård till de nya lokalerna vid Högbo Bruk. Under året inriktades verksamheten på att iordningställa museet för öppnandet 1984. Uppordnandet av magasinet påbörjades och utställningen om textilier i Gästrikland förbereddes.

Under året inleddes ett stort planeringsarbete rörande överföringen av stora delar av de norska föremålssamlingarna till Norsk Folkemuseum i Oslo.

Diskussioner har förts angående långtidsplaneringen av frågelistverksamheten och planerna drogs upp för ett större internordiskt seminarium i frågan i sept 1984.

Planeringsarbetet för fortsatt insamling av yrkesminnen har inletts. Projektet "Arbetarminnen" anknuter till den insamling av levnadsminnen som Nordiska museet inledde redan på 1940-talet. De senaste årtiondenas strukturomvandlingar och ratio-

naliseringar inom industrin samt tillkomsten av nya yrken gör det angeläget att återuppta dessa undersökningar.

Under året har Riksbanksfonden beviljat medel för projektet "Levnadsöden". En detaljplanering av projektet har därför gjorts under våren inför sommarens pilotstudie i fält.

Ett mycket stort planerings- och utvecklingsarbete har ägnats det så kallade Gunnar Lundh-projektet. Projektet syftar till att finna metoder för vård och registrering av fotosamlingar med fotografen Gunnar Lundhs samling som pilotprojekt. I anslutning till projektet har Nordiska museet, efter flera misslyckade försök med kommersiellt verk samma fotolaboratorier, påbörjat ett utvecklingsarbete i egen regi av metoder för överförande av de många nitratnegativen till ett beständigare material.

Lokalfrågor

Inom ramen för åtgärdsetapp 2 har konsultgruppen avlämnat bygghandlingar till byggnadsstyrelsen under sommaren. I etappen ingår en stor mängd åtgärder bl a nya kontorslokaler för avdelningarna Näringsliv och Textil. Ombyggnadsarbetena skulle enligt tidsplanen ha påbörjats i september men av olika anledningar kom de att startas först i december 1983 och beräknas pågå i cirka 10 arbetsmånader.

Under året har museet tvingats till en akut utrymning av samlingarna av nitratnegativ. Dessa bryts ned med tiden och når så småningom ett mycket brandfarligt stadium. I samband med att negativarkivet tillfälligt stängdes för reparation konstaterades en oroväckande acceleration av ned-

brytningen. Som akut lösning på problemet införskaffade museet ett 11 meters frysslåp som försågs med luftbehandlingsutrustning. Till detta evakuerades samtliga nitratnegativ och klimatet justerades till +12° och 30–40% relativ luftfuktighet. Senare mätningar har visat att nedbrytningen av negativmaterialet i stort sett har upphört. Det originella arrangemanget är ett provisorium i väntan på nya negativlokaler på Julita.

Under året har vidare textilavdelningens lokaler på Torstensongatan kunnat utrymmas och arkivet kunnat ta i bruk en ny arkivlokal i Skansenberget.

Undersökningar och förvärv

Som en delstudie inom projektet Anläggarna dokumenterades arbetet och livet vid Skånska Cementgjuteriets kraftverksbygge i Kotmale på Sri Lanka.

Museet har i samarbete med Konsthögskolans Arkitekturskola, planerat och inlett en undersökning av Upplands herrgårdar. Ett utnyttjande av museets arkiv var därvid självklart. Ett 30-tal gårdar har valts ut för skolans arbete, varav museet ägnat tre ett fördjupat etnologiskt studium. Jordbruk, bostaden och dess inventarier samt levnadsmönster har dokumenterats, i första hand i nuläget. Genom kompletterande arkivstudier, intervjuer samt insamling av äldre fotografier kommer också historiska förändringar att belysas.

Ett angeläget förvärv utgörs av ett urval plagg från Mah-Jong, firman som startades i Stockholm i mitten av 1960-talet av tre konstfackutbildade formgivare, men som 1976 fick lägga ner verksamheten. Med sin ideologiska inriktning stod företaget för en egen stil som innebar en protest mot det kommersialiserade modet.

Under året har museet även slutfört forskningen om jeans och jeanshistoria vilket resulterat i ett färdigt manuskript för en planerad bok.

Under hösten pågick fältarbetet för projektet Levnadsöden. Tre fältassistenter bedrev intervjuarbete bland första generatio-

nens ester i Stockholmstrakten.

Undersökningen i stationssamhället Storuman i Lappland har pågått med fortsatt fältarbete. Arbetet har i huvudsak bestått av intervjuer med äldre människor för att belysa ortens nybyggartid och Vattenfalls-tiden under 1950-talet. Föreningslivet har också belysts i intervjuerna.

Under året har frågelistan NM 210 om Klädseln utarbetats och utgivits. Under året har undersökningsavdelningen accederat 201 nummer varav 144 frågelistsvar. Museet har under året haft 111 aktiva meddelare som producerat 5 563 sidor text.

Årets arkivförvärv omfattar 86 accessionser av de mest skilda slag. Nyförvärven ligger dock till en alldeles övervägande del på museets traditionella insamlingsområde och har till stor del kommit in genom föremålsavdelningarnas strävan att insamla dokumentation kring relativt moderna kulturfenomen. Arkivet har under året registrerat 1 378 besök och försålt bilder och xeroxkopior till ett värde av 180 000 kr. Fältarbetet för Folklore i maritima miljöer har fortsatt i Bohuslän i området Kungshamn/Smögen och i Stockholm. I fältarbetet har studenter från Stockholms universitet deltagit. Ca 60 timmars bandinspelningar har gjorts. Förutom att insamla folktrö till sjöss och andra lokala traditioner har syftet varit att öva intervjuteknik med tyngdpunkt på folkloristiskt material. Folkminnessamlingen har under året besökts av 802 personer.

Biblioteket har under året accederat till 30 hyllmeter litteratur. Antalet utlån uppgick till 8 255 till utomstående samt 3 596 till tjänstemän inom museet. Biblioteket har vidare registrerat 1 871 utlån till andra bibliotek samt 675 inlån. Under perioden har 5 500 läsesalslån registrerats samt har Biblioteket låtit binda in ett 100-tal nya böcker.

De under året registrerade föremålen upptar inventarienumren 309928–310604, dvs 676 nummer. 42 utlån har expedierats omfattande sammanlagt 335 föremål.

Bland årets förvärv kan särskilt nämnas ett stort antal tyg- och tapetprover utgöran-

de ett restlager från firman Sub Rosa, Daniel Folcker & Co, verksam i Stockholm på 1890-talet. Proverna är tillverkade av kända engelska firmor, företrädesvis Liberty & Co. Förförväret kompletteras av en orderbok som ger besked om kundkräsen. Givare är överstelöjtnant Bror Folcker, Djursholm.

Fil dr Berit Wallenberg har skänkt en rokokobyrå med ruffanér, tillverkad av schatullmakaren Olof Martin i Stockholm.

Förvaring, vård och konservering

Arbetet i magasinerna har i huvudsak bestått av insortering av nyförvärv, förande av magasinregister, samt intag och utplacering av föremål för utlån, utställningar etc. Under året har vidare en inventering av föremålsbestånden på Härkeberga kaplansgård och Svindersvik kunnat göras och konservatorerna har hunnit påbörja konservering och vård av föremål i magasin, således inte endast inför utställningar, även om detta under året varit den dominerande arbetsinsatsen.

Ett samarbete har även inletts med Riksantikvarieämbetets metallkonservering i syfte att få till stånd ett utvecklingsarbete/utbildning för berörd personal.

Bearbetning och forskning

Projektet Anläggarna avslutades planenligt under året. Projektet, som inleddes 1976 och bedrivits i samarbete med Gustav Adolfs-akademien, initierades ursprungligen av Svenska Väg- och Vattenbyggares Arbetsgivareförbund, som bekostade de första årens arbete. Från 1979 anslogs medel till projektet av Riksbankens jubileumsfond. Projektet har haft som mål att dokumentera och analysera den svenska anläggarkårens arbets- och levnadsförhållanden under 1900-talet. Som en bakgrund härtill utarbetades en teknikhistorisk översikt. (F Schütz: Från fornborgar till flygfält. Ur anläggningsarbetenas historia i vårt land. Stockholm 1978). Projektarbetet inleddes med en omfattande materialsamling, dels i form av "anläggarminnen" (totalt ca 3000 sidor text samt 2000 fotografier), dels i

form av djupundersökningar på 10 anläggningsplatser från seklets början och fram till vår egen tid. I samband med dessa undersökningar intervjuades omkring 250 anläggare. Resultatet har presenterats i ett antal rapporter, av vilka 5 publicerats av museet. Under året har en redigerad utgåva av "Anläggarminnen" utgivits. Ett manuskript till en bilderbok med ett urval av fotografier föreligger även. Med utgångspunkt i det insamlade källmaterialet har en vetenskaplig bearbetning gjorts, som vill visa sambanden mellan anläggarnas yrkesvillkor och yrkeskultur; detta arbete föreligger även i manuskript och kommer att tryckas under nästa år. Projektet Anläggarna har planlagts av en ledningsgrupp inom museet biträdd av en referensgrupp med representanter för anläggarnas fackliga organisation samt de större anläggningsföretagen.

Under året har vidare tre större beredskapsarbetsplatser varit verksamma i Jämtland och tre i Norrbottens län. Arbetsplatserna i Jämtland har sysslat med registerläggning av hushållningssällskapets handlingar, avskrifter av Bondedagböcker samt kompletterande registerläggning av det samiska arkivet. Beredskapsarbetsplatserna i Norrbotten har sysslat med renskrift och kopiering av frågelistsvar samt överfört informationen om föremålssamlingarna till maskinläsbart medium för framtida uppläggning av en databas. Beredskapsarbetena i Stockholm har bl a utgjorts av fortsättningen på den inventering av Nordiska museets tavelssamling som har pågått under de senaste åren och upprättande av ett nytt reviderat och utökad register över urmakare i Sverige.

Bearbetningen av materialet från fältarbetet i Storuman har inletts under året. Likaledes har en bearbetning av frågelistan NM 103 "Industriprodukternas begynnelse i bygderna" påbörjats.

Undervisning och information

Institutet för folklivsforskning vid Nordiska museet och Stockholms universitet är ge-

nom överenskommelse mellan museet och universitetet knutet till professuren i etnologi, särskilt europeisk, och utgör universitetets ämnesinstitution.

Undervisningen har bedrivits enligt den normalstudieplan som med vissa förändringar har varit gällande sedan 1969. Viss del av undervisningen har förlagts till museets olika utställningar.

Den sk ordinarie undervisningsverksamheten för Stockholms kommunala skolor fortsatte under året enligt de principer som tidigare rått. Programmen är planerade både för mellanstadiet och för högstadiet. I programmen ingår visning, grupparbete och redovisning. Ett flertal skolor utanför Stockholms kommun utnyttjar också denna undervisning.

Under året har 447 grupper om sammanlagt 8841 personer erhållit undervisning i museet. Dessa fördelar sig på 113 grupper om 2 533 elever från Stockholms skolor med schemalagda visningar, 207 grupper om sammanlagt 3 543 personer, dels elever från skolor utanför Stockholm, dels barn från daghem och fritidshem såväl i som utanför Stockholm, slutligen 127 vuxengrupper om sammanlagt 2 765 personer.

Förutom ovanstående grupper har museet besökts av 991 grupper om sammanlagt 13 475 personer som under ledning av egna lärare bedrivit undervisning i museet. Dessa fördelar sig på 76 grupper om sammanlagt 1 218 elever från Stockholms skolor, 218 grupper om sammanlagt 3 991 elever från skolor utanför Stockholms kommun, 438 grupper om sammanlagt 4 273 barn från daghem och förskolor, samt 259 vuxengrupper om sammanlagt 4 263 personer. Till detta kommer visningar av olika utställningar för allmänheten.

Verksamheten vid Barnverkstaden låg under våren nere pga att den ordinarie tjänstemannen var ledig för studier. Under höstperioden togs 8 grupper emot per vecka från daghem, förskolor och fritidshem; sammanlagt 102 grupper – 1134 barn. Teman för besöken var bl a "Schablonmålning", "Tova ull" och "Julstök och julförberedelser".

Allmänheten hade tillgång till Barnverkstaden 3 timmar varje lördag och söndag under våren samt 3 timmar varje söndag under hösten. Sammanlagt beräknas verkstaden ha besökts av ca 7 300 personer. Vid varje öppet tillfälle har 3 handledare fungerat i Barnverkstaden.

Avdelningen har liksom tidigare år handhaft den sk ordinarie undervisningen på Skansen för femte och sjätte årskursen från Stockholms skolor. 73 klasser har erhållit denna undervisning.

80 skolgrupper från Stockholmsområdet erhöll visning av "Julbord" på Skansen.

Under december månad anordnades i samarbete med Skansens kulturhistoriska avdelning och Stockholms skoldirektion ett besök med temat "Julbesök i Väla skola". 30 klasser ur åk 1–3 deltog. Verksamheten leddes av en av museet extra anställd museilärare.

Utöver de ovan nämnda skolvisningarna på Skansen har 125 klasser och andra grupper erhållit kulturhistorisk undervisning, en del av mer kvalificerad art. Denna undervisning har handhåfts av museets personal.

Visningar i museet för allmänheten har under tiden 16 januari–24 april genomförts lördagar och söndagar samt 11 september–12 december söndagar kl 13 för barn och kl 14 för vuxna. Under tiden 20 juni–2 september har museet visats för allmänheten måndag–fredag på engelska och på svenska.

På Skansen startade försöksverksamhet med undervisning för klasser med integrerade synskadade elever. Vidare fortsatte arbetet med att framställa bilder för synskadade av folkdräkter i termoformteknik.

Samarbetet med Huddinge kommuns skolförvaltning, som innebär att personal från undervisningsavdelningen tillsammans med lärare från olika stadier utarbetar ett lokalt studiematerial av kulturhistorisk art fortsatte.

Museets utställningar har i stor utsträckning utnyttjats av olika bildningsorganisationer i anslutning till undervisning i svenska för invandrare. Dessa visningar har ut-

förts såväl av museets personal som av bildningsförbundets egna lärare.

Konstfackskolan, Nyckelviksskolan, Carl Malmstens verkstadsskola, Anders Beckmans skola, Lärarhögskolan i Stockholm, Handarbetets Vänner samt ett stort antal skolor för textil utbildning liksom omskolningskurser i Arbetsmarknadsstyrelsens regi är exempel på studiegrupper som kontinuerligt använt museets samlingar i undervisningssyfte. Även de olika folkbildningsorganisationerna liksom föreningar och organisationer av olika slag har på samma sätt brukat museets samlingar.

Som tidigare har föreläsningar och programverksamhet arrangerats regelbundet.

Övergripande tema under våren var "Samlingarnas år". Föremålsgrupper eller forskningsteman, som ingår i tjänstemännens vardagliga arbetsområden presenterades för allmänheten.

I samarbete med Kursverksamheten arrangerades serien "Tidsfördriv" i anslutning till utställningen "Klockor, klockor..." och "Forskning i Nordiska museet" fortsatte från året innan.

Höstens program innehöll två serier i museets egen regi, "Mat och kulturhistoria" samt "Textil inredning".

Den service och hjälp med identifiering och åldersbestämning av föremål, som museet ger allmänheten, erbjöds under några lördagar och söndagar. Bibliotek och arkiv höll kvällsöppet 1 gång/månad och "Öppet hus" i magasin och ateljéer arrangerades vid ett tillfälle, allt med stor framgång.

Museets tjänstemän har liksom tidigare år hållit ett antal föreläsningar i olika sammanhang utanför institutionen samt undervisat och handledt studenter vid bl a Institutet för folklivsforskning.

Särskild verksamhet

SAMDOK

SAMDOKs organisation består av ett råd och elva pooler. Enligt planerna var organisationen genomförd den 1 juli. Förutom arbetet med uppbyggandet av poolerna har SAMDOK-sekretariatets resurser främst

inriktats på att sprida information om verksamheten såväl inom Sverige som utomlands.

SAMDOK-rådet har sammanträtt två gånger. De viktigaste frågorna som tagits upp under året är forskningsanknytningen och SAMDOK-registrets överföring till data.

Under året startades de fyra sista av SAMDOKs elva pooler, metallpoolen, trä- och papperspoolen, handelspoolen och servicepoolen, vilka alla kom igång med sin verksamhet under våren. Sammanlagt har 15 poolmöten ägt rum, varav hälften på museer ute i landet. Dessutom har arbetsutskotten/styrelserna i de olika poolerna träffats sammanlagt 12 gånger, mestadels i Stockholm.

Åtta av poolerna har avrapporterat en eller flera samtidsundersökningar vilka refererats i SAMDOK-bulletinen tex äppelodling i Kristianstadstrakten, metallvarutillverkning i Skultuna, skoindustri i Kumla, åkeri i Södertälje, Akademiska sjukhuset i Uppsala, kasernliv i Karlskrona, Viebäcks folkhögskola, engelskt statsbesök samt hemundersökningar i Lund, Ljusdal och Östersund.

Den andra och tredje av de planerade tredagarskurserna i samtidsdokumentation av arbetsplatser genomfördes i mars vid Strömma textilfabrik i Norrköping och i oktober vid Pullmax i Ursviken. Inklusivt kursen som hölls hösten året innan i Lysekil har 51 museimän från 42 olika museer deltagit i vidareutbildning, som är en nödvändig förutsättning för genomförande av framtida dokumentationsprojekt. Kursen finansierades genom deltagaravgifter och bidrag från kulturrådet samt ett generöst utlån av personal från Nordiska museet och värdmuseerna: Bohusläns museum, Norrköpings stadsmuseum och Skellefteå museum.

SAMDOK-sekreteraren deltog som lärare under ett par dagar i juni i den första av kurserna i samtidsdokumentation som Dansk Kulturhistorisk Museumsforening anordnade. Kursen hölls på Bårings Højskole på Fyn.

Temat för ICOMs 13:e generalkonferens i London var Museums for a developing world. Som en av inledningstalarna hade SAMDOK-sekreteraren inbjudits att tala över ämnet The creation of contemporary collections of relevance.

Den första konferensen arrangerad av en pool hölls i september på Arkitekturmuseet i Stockholm. Det var byggpoolen som inbjudit företrädare inom byggnäringen för att dels presentera den nya gruppen, dels informera sig om vad som görs av dokumentation på andra håll. Frågorna som diskuterades var: Forskningens roll i samtidsdokumentationen inom byggandet: Byggteknisk dokumentation och behovet av ett byggtkniskt arkiv samt Dokumentation av arbetsliv och arbetsmiljö inom byggandet. 35 personer deltog i konferensen. Konferensrapporten finns publicerad i Arkitekturmuseets årsbok 1983.

SAMDOK-sekreteraren har även deltagit i en rad informationsmöten om SAMDOKs mål och verksamhet. Museiveckans inslag hade rubriken SAMDOK i startgruppen och tog bl a upp frågan om SAMDOK och arkivtillgängligheten.

SAMDOK-registrets kort skickades rutinnmässigt ut till museerna under våren för att dessa skulle fylla i planerade och genomförda dokumentationsprojekt under 1982. Registret innehåller nu samtliga större samtidsdokumentationer som gjorts sedan verksamheten startade 1977.

SAMDOK-bulletinen utkom med fyra nummer under året. Juninumret var på engelska och fungerade också som informationsnummer i samband med ICOMs generalkonferens i London.

ADB-projektet

ADB-projektet har under året utvecklats snabbt. Under hela året har överföringen av informationen om föremålssamlingarna pågått i Älvsbyn. Vid budgetårsskiftet hade informationen om 150 000 inventarier nummer förts över på maskinläsbart medium. Länsarbetsnämnden i Norrbottens län beviljade under september ytterligare medel för en fortsättning av projektet under hela

budgetåret 83/84. I och med utgången av detta budgetår beräknas informationen om Nordiska museets samtliga föremål vara överförd till maskinläsbart medium. Centralen i Älvsbyn har därmed lämnat ett mycket betydelsefullt bidrag till projektets genomförande, eftersom överföringen till maskinläsbart medium är den i särklass mest resurskrävande delen av projektet. Det är därefter Nordiska museets förhoppning att kunna fortsätta registrera regionala och lokala museers samlingar, såsom ett viktigt komplement till museets egna samlingar.

Under våren togs ytterligare ett viktigt steg i projektet genom att ett medbestämmandeavtal med de fackliga organisationerna tecknades. Avtalet reglerar formerna för införande av ADB i Nordiska museets verksamhet. I och med avtalet inrättades även en särskild projektgrupp. Gruppen leder det praktiska projektarbetet och lämnar förslag till kollegium och nämnd i övergripande frågor om projektets fortsättning. Gruppen har sammanträtt 5 gånger och i huvudsak diskuterat personalutbildningsfrågor och, senare, även frågor om fortsatt utrustningsanskaffning. Mot slutet av året uppstod nämligen ett behov av att bygga ut datorns skivminne. En ansökan till Knut och Alice Wallenbergs stiftelse har därför inlämnats avseende dels skivminnen och dels terminalutrustning till museets avdelningar.

Vård och konservering

Vård och konservering är det yngsta och hittills minst utvecklade av de sex huvudprogrammen. En viktig händelse som på sikt kommer att bli av stor betydelse för museets kapacitet att erbjuda vård och konserveringstjänster åt andra museer och hembygdsgårdar är övertagandet av Kulturarvet i Falun. Praktiskt taget alla resurser som kunnat avdelas för vård och konserveringsprogrammet har satts in för att vidareutveckla Kulturarvet. Verksamheten vid Kulturarvet startade 1970 med Länsarbetsnämnden i Kopparbergs län som huvudman och med uppgift att vårda och dokumentera kulturhistoriska föremål och

samlingar. En särskild fastighet uppfördes för ändamålet. Från och med 1980 blev Samhällsföretag i Kopparbergs län (Dalagruppen) temporär huvudman för Kulturarvet under tiden som det slutliga huvudmannaskapet utreddes.

Genom att fastigheten redan från början byggdes för Kulturarvets verksamhet fick den en mycket ändamålsenlig utformning. Standarden på utrustning och inventarier var redan från starten god och utrustningen har successivt kompletterats. Registrering för ADB-behandling gjordes redan från starten vilket lagt grunden till utvecklingen av informationssystemet REFORM. Omfattande investeringar på arbetsmiljöområdet gjordes av Dalagruppen före bytet av huvudmannaskap. I samband med övertagandet inrättade Nordiska museet en särskild ledningsgrupp för verksamheten vid Kulturarvet i syfte att vidareutveckla och samordna den med Nordiska museets verksamhet på vård- och konserveringsområdet. Gruppen har under året huvudsakligen arbetat med organisationsfrågor och frågor om vårdmetoder. Under året har 1723 föremål vårdats och registrerats. Kulturarvet arbetar på uppdragsbasis och uppdragsgivare har i huvudsak varit hembygdsföreningar i Gotlands län, Västmanlands län, Kopparbergs län och Jämtlands län.

Forskningsprogram

Museet antog under föregående år ett nytt forskningsprogram som i huvudsak koncentrerade museets forskningsinsatser kring två stora teman, det sårbara samhället och Invandringen. Planeringsarbetet för de nya forskningsuppgifterna har pågått under hela året, särskilt beträffande invandrarforskning. Flera äldre projekt ingår i det nya forskningsprogrammet och en del av dem tex Migrationen Finland-Sverige har börjat slutföras med sikte på en publikation sommaren 1984. Bland de nya projekten märks framför allt Levnadsödeprojektet där museet under året genomfört en pilotstudie med medel från Riksbankens Jubileumsfond.

Modell Sverige

Planeringsarbetet för museets nya basutställning om det moderna Sveriges framväxt har pågått under hela året. En slutlig synopsis har presenterats och arbetet har som helhet gått in i ett gestaltande skede som syftar till definitivt planläggning och byggande under 1984 och 1985. Utställningen kommer delvis att externfinansieras och under året har ett omfattande arbete inlett beträffande finansieringen.

Lantbruksmuseum på Julita

Under året har fortsatt stora ansträngningar gjorts för att få till stånd ett projekteringsstillstånd för Lantbruksmuseet (etapp III) på Julita. Lantbruksmuseet omfattar vård- och verkstadslokaler vid centralmagasinet, studie- och undervisningsrum samt en stor utställningshall för Lantbruksmuseet. Några definitiva framsteg nåddes dock inte även om en viss ljusning kunde konstateras mot slutet av året.

Allmänna remisser och utredningar

Nordiska museet är remissinstans för Riksantikvarieämbetet då det gäller dispensärenden i anslutning till 1927 års lag angående skydd mot utförelse ur riket av vissa äldre kulturföremål. 1 136 sådana ärenden har handlagts under året. Service i form av besiktningar och förhandsbesiktningar av auktionsgods som inlämnats till försäljning på kvalitetsauktioner har under våren och hösten lämnats auktionsbolagen i Stockholm, Göteborg, Norrköping och Uppsala.

Under året har Kulturrådets utredning SAMOREG fortsatt sitt arbete. Utredningen avser samordning av registreringen av olika typer av museisamlingar. Nordiska museets representant har överlämnat ordförandeposten till förre nämndledamoten Åke Kromnow. Utredningen har under året i huvudsak arbetat med framtagandet av registreringsblanketter för de 5 museisektorerna.

Utbildningsfrågor, konferenser

Under året har Nordiska museets verksamhet med studietjänstgöring på museet för personal från lokala och regionala museer fortsatt. Tjänstemän har kunnat tas emot från bl a Malmö museum. Under året har Nordiska museets nämnd vidare avsatt medel för att möjliggöra för Nordiska museets egna tjänstemän att tjänstgöra på museer ute i landet.

Nordiska museets tjänstemän har under året deltagit eller medverkat i ett 30-tal konferenser inom och utom landet. Konferensernas temata har omfattat museets hela verksamhet.

Museets gårdar

Museets byggnad på Lejonslätten

Inom ramen för det ordinarie underhållsarbetet av museets lokaler har en lång rad arbeten utförts i huvudbyggnaden, bl a har en helt ny tele-kanalisation lagts i samtliga våningsplan för att möjliggöra tråddragning för ett nytt telefonsystem och framtida ADB-verksamhet samt larmsystem.

Julita gård

Ett mycket stort antal underhållsarbeten på Julita gårds byggnader har genomförts under året. Vid centralmagasinet har en lång rad åtgärder vidtagits, bl a målnings-, VVS- och elarbeten. Vacuumgasanläggningen har åter tagits i drift efter ett driftstopp under fjolåret. I fotolaboratoriet har en ventilationsutrustning med värmeåtervinning installerats.

Ekebyborna

Inför en eventuell framtida försäljning av Ekebyborna gamla prästgård har frågan om byggnadsminnesförklaring väckts av Nordiska museet och Länsmuseum i Linköping. Frågan kommer att utredas vidare under 1984.

Matsgården

Kulturnämnden i Rättviks kommun har bidragit med medel så att Matsgården kun-

nat vara öppen för besökare varje dag under tiden midsommar till augustis utgång.

Tyresö slott

På slottets och flyglarnas tak har plåtreparationer utförts liksom byte av skadade taktegel. Huvudtrappan till slottet har fogats om med specialbruk för att förhindra att vatten tränger ner i källaren. Kalkstenssockeln på östra flygelns gårdsida har fästs med ståldubbar och fogats om. På Notholmen har badhuset restaurerats beträffande putsskador på ytterväggarna och ny skorsten har murats upp ovanför takfoten. Båthuset nedanför slottet var 1982 utsatt för en del vandalism varför skadade snickerier nytillverkats och huset har målats om med traditionell linoljefärg.

Nordiska museets nämnd

Nämnden har under 1983 haft följande sammansättning: Riksdagsledamoten, stadskassören Rune Carlstein, ordförande, f riksarkivarien Åke Kromnow, vice ordf, avdelningschef Ulf Wetterberg, Sune Zachrisson, riksdagsledamot Stina Eliasson, fil lic Barbro Hedwall, författaren Birger Norman, intendent Inger Bonge-Bergengren och assistent Kerstin Kunelius Hestrell. Nämnden har under året hållit 10 protokollförda sammanträden. Byrådirektör Christer Larsson har varit nämndens sekreterare.

Samfundet Nordiska museets Vänner

Samfundets styrelse har under året utgjorts av ordföranden HKH Prins Bertil, vice ordförande bankdirektör Lars Erik Thunholm, skattmästare direktör Rolf Arfwedson, fru Anne-Charlotte Wallander, direktör Erik Elinder, direktör Gillis Tempelman och byggnadsingenjör Lennart Hegerter, de båda sistnämnda suppleanter. Revisorer har varit auktoriserade revisorn Per Björngård och direktör Matts Bergom-Larsson. Styrelsen har under året hållit två sammanträden. Som sekreterare har museets styresman fungerat.

Inköpsnämnden har bestått av HKH Prins Bertil, direktör Rolf Arfwedson och styresmannen. Inköpsnämnden har under året hållit ett sammanträde.

Samfundet hade den 31 december 1983 totalt

672 medlemmar varav 242 ständiga medlemmar och 430 årligen betalande.

Besöksstatistik

Nordiska museet har under året haft 127 250 besökare, varav 22 586 i grupp (1 438 st). Motsvarande siffror 1982 var 137 091, därav 23 480 i 1 489 grupper.

Spindervik har under året haft 1 696 besökare. Tyresö slott 4 904, Matsgården 764 och Härkeberga 3 200. Julita gårds besöksantal fördelade sig enligt följande: Stora huset 14 601, Julita museum 20 418 och Mejerimuseet 8 273.

Utställningar

Basutställningar

En ny textil basutställning öppnades under året. "Från golv till tak" visar hemtextilier tillverkade på 1800-talet. Olika material och mönster presenteras, liksom olika produktionsmetoder. Utställningen hade vernissage den 21 april. Dessutom visas följande:

Bondens hushåll

By, gård och arbete

Fiske (delvis stängd för omarbetning)

Folkdräkter

Jakt

Leksaker

Mat och dryck

Modedräkter

Nordisk folkkonst

Samer

Skrå

Svensk bostad

Tradition och nutid

Övriga utställningar

Kvar från föregående år:

Broderier från 4 sekler – hela året

Från nationaldräkt till bygdedräkt – hela året

Hem och hantverk – hela året

Guds soldater – Frälsningsarmén i Sverige 100 år – 16.1

Flors Linnemanufaktur (vandringsutställning producerad av Läns museet i Gävleborgs län och Hälsinglands museum) – 6.2

100 år kläder – hela året

Jeans och mycket mera – hela året

Klockor, klockor – hela året

Märkdukar och mönsterdukar – hela året

Resa i Sverige – hela året

Severin Nilsson. Fotografier, oljemålningar och teckningar (producerad av museet i Halmstad) – 6.2

Skinnskläder – hela året

Skog och hav. *Strindbergs målningar i Nordiska museet* – hela året

Studiesamlingen svenska möbler – hela året.

Nya under året:

Anders Forsberg, karikatyrtecknare 24.2–4.9

Arbetsliv i miniatyr – modeller från 1800-talets Ångermanland 24.10 –

Filmisar – från Humphrey Bogart till Doris Day (vandringsutställning producerad av Dalarnas museum) 3.5–2.10

Finska församlingen i Stockholm 450 år 9.10–20.11

A hestbaki – hästen i islänningens tjänst 24.10–Nu är det jul igen 26.11–.

Utställningar utanför museet

Guds soldater – Frälsningsarmén i Sverige 100 år. Julita museum 12.5–18.9 (vandringsutställning producerad av Nordiska museet).

Vandringsutställningar:

Forts från föregående år:

Tapetserare i arbete. Sundsvall, Norrköping, Gävle.

Jeans och mycket mera. Gävle, Ystad, Nyköping, Sigtuna, Tromsø.

Nyproducerad:

Guds soldater. Frälsningsarmén i Sverige 100 år. Uppsala, Landskrona.

Publicering

Från Nordiska museet har utgivits:

Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok. 305 s.

I serien *Svenskt liv och arbete*

33 *Anläggarminnen* (red av Mats Rehnberg). 256 s.

Fristående böcker

Building Traditions among Swedish Settlers in

Rural Minnesota av Lena A:son Palmqvist. 123 s.
En Skånebonde av Valfrid Larsson. 113 s.
Miles von Wachenfelts silversamling. 62 s.
Gösta Bergs tryckta skrifter 1973–1983 (red av Anita Larsson). 40 s.
Lanthemmens prydnadssöm av Gertrud Grenander Nyberg. 176 s.
Lappmarksmikroskop av Rolf Kjellström. 142 s.
Messaure av Lena Jansson. 79 s.
Sigfrid Leander. Bibliografi del II (sammanställd av Åke K G Lundquist). 76 s.
Töreboda. Ett samhälle vid räls och kanal av Marianne Olsson, Lena A:son Palmqvist, Annette Rosengren. 90 s.

Information och meddelanden

Bibliografiska meddelanden från Nordiska museets bibliotek, 74, 42 s, 75, 39 s, 76, 40 s.
Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen. 107, 20 s.
SAMDOK. Bulletin från rådet för samtidsdokumentation vid kulturhistoriska museer. 21–24. 68 s.

Kulturarvets rapportserie

Rapport 5, REFORM, realnumrens betydelse, informationssystemet REFORM.

Enskilda tjänstemäns publikationer

Stig Appelgren

Sveaväldets borg vid Aura å [Åbo slott]. *Silja Line (Katalog över finlandsresor 1983–84)*. s 54–55.
Tukholman suomalainen seurakunta/Finska församlingen i Stockholm 1533–1983. Bibliografi/Bibliografi. *Tukholman Suomalainen Seurakunta 450 v år Finska Församlingen i Stockholm*, s 67–72.
Estlandssvensk folkminnessamling i Helsingfors. *Kustbon*, förbindelselänk för Estlandssvenskar, 40:2, s 3–4.
F M Franzén Ämmäkosken partaalla. *Kaltio (Uleåborg)* 4.
Redigerat Bibliografiska meddelanden från Nordiska museets bibliotek 74–76 (tills med Bo G Nilsson och Birgitta Norbäck Ivarsson).

Recensioner:

Fynd och forskning. Till Ragna Ahlbäck 17.7 1981. (Meddelanden från Folkkultursarkivet. 7. Red Ivar Nordlund. Skrifter utg av Svenska Litteratursällskapet i Finland. 496. Helsingfors 1981.) *Rig* 1983 s 126–127.

Teijler, Börje, Litteratur om Örebro län. 1. *Rig* 1983, s 32.

Karl Olov Arnstberg

”Konsten e måång men kneipa e fleir”. Åtta uppsatser om livet i glesbygd. (Red tillsammans med Anders Björklund) Bjästa 1983.
Korvboken. Hjälpreda och kulturhistoria. (Tillsammans med Anders Björklund) Stockholm 1983.
Korallrevet. Om vardagens kulturmönster. Red samt avsnitten ”Inledning” och ”Storstadsrealism, en kulturkod”, Stockholm 1983.

Recension:

Yvonne Verdier, Tvätterskan, sömmerskan, kokerskan. Stockholm 1981, *Rig* 1983, s 61–63.

Lena A:son Palmqvist

Building traditions among Swedish settlers in rural Minnesota. Material culture—reflecting persistence or decline of traditions. Stockholm 1983.
Den växande tätorten. *Töreboda*. Ett samhälle vid räls och kanal. Stockholm 1983, s 39–56.
Timmermannens redskap. *Fataburen* 1983, s 113–124.

Jonas Berg

Vällovliga skräddareämbetets gehörstav av år 1622. *Fataburen* 1983, s 77–88.

Recensioner:

Two generations of records from a Funen farm. Optegnelser fra Holevadgården, af Anders Andersen og sønnen Lars Andersen 1676–1863. Holger Rasmussen & C. Rise Hansen (eds.). *Ethnologia Scandinavica* 1983, s 180 f.
Bondedagbøger. Kilder til dagliglivets historie. Red av Karin Schousboe. *Rig* 1983, s 63 f.
Sören Strand, Votiv- och prydnadsskepp på Gotland. *Rig* 1983, s 64.
Mandelgren utges landskapsvis. Rec av Bengt Jacobsson, Nils Månsson Mandelgren i Dalarna; Bengt Jacobsson, Nils Månsson Mandelgren i Småland. *Hemslöjden* 1983:5, s 29.

Göran Bergengren

Fullständiga föremålsregister – en utopi, som blir verklighet? *Fataburen* 1983, s 31–34.

Eva Lis Bjurman

Historien upprepar sig. *Barnombudsmannen*, 1983/84, s 12–13.
”Jag vill ej dagen spilla” artikel i Gävle Folkteaters program till Anton Tjechov, Tre systrar, 1983, s 22.

Kultur på skolans villkor. Undersökning gjord på uppdrag av Utbildningsdepartementet. Liber 1983, tillsammans med G Arnman, B Assarson, I Jönsson.

Fakta om barn förr. 1983.

Nyttigt och nöjsamt, *Fataburen* 1983, s 107–112. Småbørnsforskning i Danmark IX. Kbhvn 1983.

Barske forskille i børns opvæxtvilkår (tryckt även 1979).

Stefan Bohman

Det kultiverade landskapet. *Korallrevet*. Om vardagens kulturmönster. Red av Karl-Olov Arnstberg, Stockholm 1983.

Musik och politik. Körsången i Arbetarrörelsen. *Meddelande från Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek* nr 28.

Recension:

Greger Andersson, Bildning och nöje. *Rig* 1983, s 88–90.

Ulla Brück

Swedish studies of custom: a theoretical perspective. Customs and habits. Trends in Nordic tradition research. *Studia Fennica* 27. Helsinki 1983, s 83–93.

Historisk antropologi. *Rig* 1983, s 23–25.

The influence of social anthropology on Swedish Ethnology. *Europäische Ethnologie*. Theorie- und Methodendiskussion aus ethnologischer und volkskundlicher Sicht. Berlin 1983, s 119–127.

Barbro Bursell

Anläggbarliv i Sri Lanka. *SAMDOK-bulletinen* nr 21, s 7–8.

"Anläggarna" – ett forskningsprojekt vid Nordiska museet. *Fabrik og Bolig* 1983:2, s 25–32.

Anläggarna – yrkesvillkor och yrkesliv bland svenska anläggare under 1900-talet. *Indlaeg ved 1. Nordiske seminar om arbejderkultur og arbejderfolklore 22–24 aug 1983*, vol 2, s 131–141. Institut for Folkemindevidenskab, Københavns Universitet 1983.

Anläggarna – ett aktuellt samtidsdokumentationsprojekt. *Arkitekturmuseets årsbok* 1983, s 27–30.

Recension:

Runo Bo A Nilsson, Rallareliv. *Rig* 1983, s 122–123.

Gunilla Cedrenius

SAMDOK. Bulletin från rådet för samtidsdokumentation vid kulturhistoriska museer nr 21–24. Redigering, artiklar och notiser.

Vår tids pryglar – morgondagens museiföremål. *Fataburen* 1983. Tillsammans med Annika Tyrfelt och Inga Wintzell.

Dokumentation – Museernas ansvar. *Hembygdsjournalen* 16/1983.

Samtidens dokumentation, SAMDOK i startgruppen! *SMF-Nytt* 5/83

The creation of contemporary collections of relevance./La création de collections contemporaines significatives. (stenciler från ICOMs 13:e generalkonferens i London).

Teje Colling

De världsberömda vedspisarna från Bolinders, *Föreningen Stockholms företagsminnen*, Årsmeddelande 1982 s 17–21.

Förrådshushållning, *Vår näring* 1983:3.

"Huru man bereder kaffe på lämpligaste sätt", *Fataburen* 1983, s 181–202.

Birgitta Conradson

Präglerskorna – de första kontorsarbeterskorna. *Folkets historia* 1983:2, s 2–8.

Den osynliga samlingen? *Fataburen* 1983, s 243–252.

Kontorsarbeterskor i Stockholm under 1930–40-talen – Den kärringen måste man passa sig för. *Indlaeg ved 1. Nordiske seminar om arbejderkultur og arbejderfolklore 22–24 aug 1983*, vol 2, s 74–84.

Kontorskvinor. *Nord Nytt*, Nordisk tidsskrift för folkelivsforskning, nr 16/17, s 145–150.

Nordiskt seminarium om arbetarkultur och arbetarfolklore i Köpenhamn. *Folklivaren* nr 6, sept (stencil).

Skriv doktorander skriv – men hur? Råd och antiråd vid avhandlingsförfattandet. *Doktorandbulletinen*, Institutet för folklivsforskning nr 16, s 21 (stencil).

Tankespånor från min simbassäng. *Doktorandbulletinen*, Institutet för folklivsforskning nr 20, s 7–8 (stencil).

Eva Dahlman

6 bilder från John Larssons sandstensbrott, Kettlavik av Bo Gyllander. *Svenska museer* 1983:1, s 31–33.

Sofia Danielson

The modern, Swedish bobbin-lace art. (Översättning till franska och tyska.) *Bulletin OIDFA* 1983:3–4, s 9–13.

Recension:

Johanna Brunsson. Pionjär inom svensk vävkonst. *Hemslöjden* 1983:2, s 34, 36.

Åke Daun

The materialistic life style: some sociopsychological aspects. *Liisa Uusitalo (red): Consumer behaviours and environmental quality*. Aldershot. Hants, s 6–16.

Högskolan och näringslivet. *Kunskap för framtiden*. 14 debattinlägg om högre utbildning och forskning i morgondagens Sverige. Stockholm, s 147–157.

Hur är en typisk svensk? *Tvärsnitt* 1983:4, s 21–26.

Perspektiv på närmiljöforskningen. *Tidskriften Byggnadsforskning* 1983:2, s 18–20.

Social blandning – mindre gemenskap? *Byggnadsindustrin* 1983:23, s 32–33.

Hur svensk är en svensk? *Folksam* 1983:6, s 10–11.

Sverige bilden utomlands. *Folksam* 1983:8, s 8.

Affärsmissiga metoder – recept för betongförorter? *Att bo* 1983:3, s 41–42.

”Tonårsvuxna” i föräldraskap. Barn? Författare, forskare och skolungdomar diskuterar varför det föds så få barn. Stockholm, s 93–105.

Kulturanalysens teori och metod preciserad. (Rec av Ehn/Löfgren: Kulturanalys) *Rig* 1983, s 51–54.

John Granlund in memoriam. *Fataburen* 1983, s 269–271.

Kultur- och debattartiklar i *Dagens Nyheter*.

Sigrid Eklund Nyström

Utställningskalendarium, i *Svenska museer* 1983:1–4.

Wilhelmina Lagerholm en av de många okända, produktiva kvinnliga målarna under 1800-talets senare del. *Bild och bildkonstnärer i Sverige 1800–1870*, s 30–81. Kompendium 1. Institutionen för konstvetenskap (Stockholm).

Järnvägsstationer i Paris uppförda 1845–1900. *Paris, Arkitektur och stadsbyggnad*, Stockholms universitet, s 156–167.

Tiotusen hembygdsvårdare, kulturvårdare och traditionsbärare. En översikt av hembygdsföreningarnas verksamhet i Södermanlands län, *Sörmlandsbygden* 1984, s 25–35.

Hembygdsföreningar och hembygdsgrändar i Södermanlands län, *Sörmlandsbygden* 1984, s 47–167.

Per Falck

Snickaren Olof Martin och en byrå i ”rutat arbete”. *Fataburen* 1983, s 89–106.

Ingrid Frankow

Bygdebroderier. En studieplan.

Eva Fägerborg

Museal arbetslivsdokumentation. Problem och erfarenheter med utgångspunkt från Nordiska museets undersökningar. *Indlaeg ved 1. Nordiske seminar om arbejderkultur og arbejderfolklore 22–24 aug 1983*. Institut for Folkmindevidenskab. Köpenhamns universitet 1983, s 89–105.

Industriorten. *Töreboda*. Ett samhälle vid räls och kanal. Stockholm 1983, s 64–69.

Recension:

Från proletariat till arbetarklass. Sågverksarbetarminnen från Gävleborg. *Folkets Historia* 1983:1, s 45–47.

Kerstin G:son Berg

Blandstopen – haarikka-kärl i Nordiska museet. *Fataburen* 1983, s 145–152.

Christina Haglund-Rudling

Knappar, torgmöten och dörrknackning. En studie av propagandan i kampanjen inför folkröstningen i kärnkraftsfrågan 1980. 141 s. Stencil. Institutet för folklivsforskning.

Ulf Hamilton

Att hålla döden på avstånd – om vård och konservering av vårt kulturarv. *Fataburen* 1983, s 253–262.

På hospitalet, *Realia* 1983:2, 3 s.

Tillfälligt elavbrott – om Elkraftsmuseet och Teknoteket på Tekniska Museet, *Svenska museer* 1983:3, s 30–32.

Om vård och konservering – en replik, *SMF-Nytt* 10/1983.

Mats Hellspong

Att tämja massorna. Om idrottens publik och teaterns. *Korallrevet*. Om vardagens kulturmönster. Red av Karl-Olov Arnstberg. Stockholm 1983, s 31–57.

Humanistisk-samhällsvetenskaplig idrottstidskrift i Danmark. *Idrott, historia och samhälle*. Svenska idrottshistoriska föreningens årskrift 1983, s 128–131.

Recensioner:

Perspektiv på svensk stad, red av Ingrid Hammarström och Thomas Hall. *Rig* 1983, s 60–61. Från proletariat till arbetarklass. *Rig* 1983, s 85–86.

Jan Garnert, Kulturhistoria för släktforskare. *Rig* 1983, s 86–87.

Vilhelm Moberg, Småländskt folkliv. *Rig* 1983, s 95.

Sigvard Cederroth, Hemma i det fattiga. *Rig* 1983, s 95.

Gunilla Kjellman, De gamlas bostad – fattig-åldringskulturen. *Rig* 1983, s 121–122.

Tomas Jönsson, Inte bara trollen bodde i jordhål. *Rig* 1983, s 125–126.

Lena Jansson

Messaure. En etnologisk studie av ett anläggningssamhälle. Nordiska museet, Anläggarna. Rapport nr 5. 1983.

Den erfarenhetsförnekande kulturen. Vision och verklighet i ett kulturpolitiskt projekt. *Korallrevet*, red Karl-Olov Arnstberg, Stockholm 1983, s 79–111.

Recensioner:

Tradition och miljö. Ett kulturekologiskt perspektiv. Red Lauri Honko och Orvar Löfgren. *Ethnologia Scandinavica* 1983, s 174–176.

Birgitte Rørbye, Folkloristiske horisonter. På vej till en kritisk teori om de folkeliga erfarenhetsverdener. *Ethnologia Scandinavica* 1983, s 181–184.

Sören Jansson

Den all dagliga dynamiken. Om en mikro-makromodell för studium av kulturförändring. *Nord-Nytt* 15, s 63–72.

Recension:

Palle Ove Christiansen. En livsform på tvångsauktioner? *Ethnologia Scandinavica* 1983, s 184–186.

Rolf Kjellström

Conditions for hunting at the Stalo sites. *The Hunters, their culture and way of life*. Ed. Å Hultcrantz & Ø Vorren, Tromsø, s 47–53.

Staloproblemet i samisk historia. *Folk og ressurs i Nord*. Foredrag fra Trondheims-symposiet om midt- og nordskandinavisk kultur 1982. Trondheim, s 213–235.

Lappmarksmikroskåp. Inventeringar av kulturlämningar i Jokkmokksfjällen. Nordiska museet 142 s.

Mannen som steg av ballongen. [Nils Gustaf Ekholm]. *Fataburen* 1983, s 203–220.

Bengt af Klintberg

Städning som rit. *Form* nr 1, 1983, s 33.

Sunne knutar. *Abrakadabra* nr 1, 1983, s 4–6.

Oknytt. Gamla folksånger återberättade. Stockholm 1983.

Nordsånger. *Föreningarna Nordens Förbund*, årsbok 1983. (Redaktör, förf till inledning och kommentar.)

Symposium on oral tradition and literature in Africa, *NIF Newsletter* 1, 1983, s 8–9.

Det läsande som fick omvärlden att upplösas i dimma. *Göteborgs-Posten* 20.7.1983. (Artikel i serien "Min barndoms läsning".)

Pelle Plutt. Ramsor och rim från gator och gårdar. Stockholm 1983.

Adam och Eva och alligatorerna i New Yorks kloaker. *Myter*. Nationalmuseums utställningskatalog nr 470, s 27–36.

Förord till Om tolkningen av undersagor (artiklar av B Holbek och K Andersson). Institutet för folklivsforskning.

Negervitsar. *Tradisjon* nr 13, 1983, s 23–45.

"Flättionens ymnige Bibliothec". Om äldre nöjesläsning i Sverige. *Svensk Bokhandel* nr 23, 1983, s 161–18.

Tung dokumentär från Göingeskogarna. *Moder-na Museet* 1983:3–4, s 23.

Modern migratory legend in oral tradition and daily papers. *Arv* 1981 (tr. 1983), s 153–160.

Recensioner:

Gunnar Brusewitz, Den nöjsamma nyttigheten. *Land* nr 10, 1983.

Märta Netterstad, Så sjöng barnen förr. *DN* 27.3.1983 och *Rig* 1983, s 87–88.

A folklore sampler from the maritimes. *Tradisjon* nr 13, 1983, s 131.

Olav Bø et al., Norske segner. *Arv* 1981 (tr. 1983), s 186–188.

Jan Harold Brunvand, The Vanishing hitchhiker. *Arv* 1981 (tr 1983), s 188–189.

Brita von Knorring

Redigerat *MKU* nr 107/1983 tillsammans med Marianne Olsson.

Södra Tantolundens Koloniträdgårdsområde. *MKU* nr 107/1983, s 5–6.

Anita Larsson

Gösta Bergs tryckta skrifter 1973–1983. Stockholm 1983.

Suzanne Lindhagen

Hur staden vuxit. (Tillsammans med H Gillgren, C Tollin, A Wittstrand.) *Hus i Helsingborg 1850–1920*. Stadsväxt och förnyelse. Konst-högskolans Arkitekturskola 1983.

Redigerat forskningsrapport nr 6 i projektet Anläggarna: Lena Jansson, Messaure. En etnologisk studie av ett anläggsamhälle. Stockholm 1983.

Hans Medelius

Med flygande fanor och klingande spel. *Fataburen* 1983, s 125–144.

Fältprosten Henrik Johan Gummerus i Sverige.
Åländsk odling 1983, s 26–33. (omtryck).

Janken Myrdal

Grepar, hackor, spadar och skovlar i hundratal.
Fataburen 1983, s 153–164.

Ekonomisk-historisk kongress i Budapest. *Fornvännern* 1983, s 50–51.

Ett besök i Stockholm på 1500-talet. *Folkets Historia* 1983:2, s 41–42.

Recensioner:

Arbete på senmedeltida storgårdar. (Rec av) Ing-Marie Munktell, Gods, godsägare och landbor 1450–1520. *Rig* 1983, s 119–121.

Ingegerd Särilvik, Paths towards a stratified society. A study of economic, cultural and social formations in south-west Sweden during the Roman Iron Age and the Migration Period. *Folkets historia* 1983:2, s 51–52.

S E Rees, Agricultural implements in prehistoric and Roman Britain. *Fornvännern* 1983, s 65–66.

Bo G Nilsson

Register till Svenska Museer 1952–1981. Utg. av Svenska Museiföreningen/Svenska Museer som bilaga till nr 4/1982.

Ny museologisk litteratur. *Svenska Museer* 1983, s 57–64.

Anpassningspolitik och tryckfrihet 1831. Del 2. *Tidskrift för folkets rättigheter* 7 (1983), s 9–14.

Anpassningspolitik och tryckfrihet 1831. Avslutning. *Tidskrift för folkets rättigheter* 7 (1983), s 18–25.

Ny museologisk litteratur. *Svenska Museer* 1983, s 44–52.

Lag, ordning och polackers blod. *Clarté* 1983, s 68–70.

Kronologisk bibliografi. *I folkets tjänst. Historikern, journalisten och ämbetsmannen Per Nyström. Artiklar 1927–83 i urval av Anders Björnsson i samarbete med författaren. Utg. till Per Nyströms 80-årsdag den 21 november 1983* (Stockholm, 1983), s 270–303.

Lundastudenten i Polen under upproret 1831. *Förr och Nu* 1983, s 45–52.

Diversions i Finland? Anteckningar från det polska novemberupprorets år 1830–31. *Folkets historia* 11 (1983), s 13–29.

Anpassningspolitik och tryckfrihet 1831. *Tempus* 1983, s 10–11.

Det möjligas nederlag. [Rec av Halvdan Koht, Revolutionsåret 1848 i Europa.] *Folket i Bild/Kulturfront* 12 (1983).

Folkhemmets rötter. [Rec av Synnöve Clason,

Schlagworte der "konservativen" Revolution. Studien zum polemischen Wortgebrauch in Deutschland zwischen 1871 und 1933.] *Folket i Bild/Kulturfront* 12 (1983).

[Rec av:] Ingemar Carlsson, Parti – partiväsen – partipolitiker 1731–43. Kring uppkomsten av våra första politiska partier. *Folkets historia* 11 (1983), s 48–49.

Bibliografier. [Rec av Greta Solberg, En bibliografi över folkrörelseforskning; Barnets kulturhistorie. En kommenteret litteraturfortegnelse; Mats Rehnberg, Folkmusik i Sverige. Bibliografisk hjälpreda; Mats Rehnberg, Folkkonst i Sverige. Bibliografisk hjälpreda; Mats Rehnberg, Dräkthistoria, folkdräkter, uniformer. Bibliografisk hjälpreda; Anita Larson, Svensk dräkttradition. En bibliografi över svenska folkdräkter.] *Folkets historia* 11 (1983), s 49–51.

Årsböcker. [Rec av Svenska landsmål och svenskt folkliv, Skånes hembygdsförbunds årsbok, Jämten, Lychnos, Småländska kulturbilder, Arv]. *Folkets historia* 11 [1983], s 51–53.

Nya årsböcker. [Rec av Idrott, historia och samhälle, Arbetarrörelsens årsbok, Dalarnas hembygdsbok, Vetenskaps societeten i Lunds årsbok, Sankt Eriks årsbok, Uppland, Kronobergsboken, Varbergs Museums årsbok, Dalarnas hembygdsbok, Jämten, Daedalus.] *Folkets historia* 11 (1983), s 54–57.

Årsböcker. [Rec av Kyrkohistorisk årsskrift, Gastronomisk kalender, Från Borås och de sju häradena, Västerbotten.] *Folkets historia* 11 (1983), s 55–56.

[Rec av:] Werner Buchholz, Staat und Ständegesellschaft in Schweden zur Zeit des Übergangs vom Absolutismus zum Ständeparlamentarismus 1718–1720. *Folkets historia* 11 (1983), s 48–49.

[Rec av] Ulrika Wolf-Knuts, Nordiska etnologiska och folkloristiska bibliografier. *Rig* 66 (1983), s 90–92.

Årsböcker. [Rec av Sörmlandsbygden]. *Folkets historia* 11 (1983), s 53.

Redigerat Bibliografiska meddelanden från Nordiska museets bibliotek 74–76 (tills med Stig Appelgren och Birgitta Norbäck-Ivarsson).

Maj Nodermann

Recension av Nils Arvid Bringéus, Sydsvenska bonadsmålningar, 1982 i *Rig* 1983, s 79–82.

Birgitta Norbäck Ivarsson

Redigerat Bibliografiska meddelanden från Nor-

diska museets bibliotek 74–76, (tills med Stig Appelgren och Bo G Nilsson).

Ottonie Nyberg

Att värva meddelare. *MKU* nr 107/1983, s 10–12.

Marianne Olsson

Redigerat *MKU* nr 107/1983 tillsammans med Brita von Knorring.

Några klipp ur uppteckningar om odling. *MKU* nr 107/1983, s 13.

Ett minne av Sko-båten. *Fataburen* 1983, s 227–236.

Nybyggartiden. *Töreboda*. Ett samhälle vid räls och kanal. Stockholm. 1983, s 9–39.

Annette Rosengren

Redigerat och medverkat med text och foto i Töreboda året runt 1980. *Töreboda*. Ett samhälle vid räls och kanal. Stockholm 1983, s 56–89.

Ingått i redaktionen för temablocket "Dokumentärfotografering och museer" i *Svenska museer* 1983:1.

Samtidsdokumentation i bild. Resultat av enkät om dokumentärfotografering vid museer. *Svenska museer* 1983:1 s 6–10.

Med kameran som dokumentärt verktyg. *Svenska museer* 1983:1, s 3–37.

Kultur i Västerbotten – ett sätt att lära känna den. *SAMDOK-Bulletinen* 23, s 9–13.

Livet i Asketorp – fjärran från konsrollsdebatten. *Hertha* 1983:4, s 8–9, 16, 28.

Småortsliv i småhus – om livsmönster i dagens Sverige. Till Bostadspolitiska forskningsseminariet, 3–5 oktober 1983 vid Statens Institut för byggnadsforskning, Gävle. (Stencil) 22 s.

Symötet och borgarbrandkåren. Kvinnovärld och mansvärld i svensk mindre tätort. *Doktorandbulletinen*, Institutet för folklivsforskning 1983:17, s 1–6.

Schön, Ebbe

Folktro i Bohuslän. 1983.

Redaktör för och medarbetare i Folkloristiska sällskapetets medlemsblad *Torbaggen*.

Recensioner, artiklar och reportage, framför allt i tidningen *Land*.

Elisabet Stavenow-Hidemark

Upplevelse genom kunskap – kunskap genom upplevelse. *Fataburen* 1983, s 65–76.

Lilli Zickerman och hennes verk. Omtryck, något utvidgat. *Svensk Hemslöjd*, årsberättelse 1982, s 10–25.

Redigerat Miles von Wachenfeldts silversamling 1983.

Recension:

Marshall Lagerquist: Den yrkesmässiga möbelhandeln i Sverige intill år 1780. *Rig* 1983, s 59–60.

Jan-Öjvind Swahn

Från självhushållets fatabur, köttslig kulturhistoria. *Matminnen från fem decennier och lite till, berättade av Bengt Anderberg* . . . , s 8–27.

Lax, lax, lerbak – en gång fanns du på allas fat. Ett matkulturhistoriskt kåseri. *Laxboken. Om halländsk lax i å och gryta*, s 7–13.

Förord. *Tusen och en natt*. Övers Nils Holmberg s 7–15.

Förklaringar. *Tusen och en natt*. Övers Nils Holmberg, s 355–366.

Första rätta översättningen bestraffades med förvisning. *Bra om klassiker*. Julpaket 1983, s 10–13.

Professorn och sagan. *Bra om klassiker*. Julpaket 1983, s 14–16.

Skalder och schamaner. [Rec av Aa Kabell, Skallden och Schamanen, Helsinki 1980]. *Budkavlen* 61, 1982, s 100.

Laurits Bødker 1915–1982. *Ethnologia Scandinavica* 1983, s 152–154.

Kärleksmåltider med biavsikter. *Femina, månadens magasin* 2, s 56–58.

Kunde Cajsa Warg vispa grädde? *Konditorirevyn* s 4.

Kött, en källa till fest i forntid och nutid. *Medlemsblad för Svenska simmentalföreningen* 6, 1982, s 20–21.

Våffeldag och valborgsmäss. *Raka spåret, tidningen för SJ:s resenärer*, s 11–12.

Elände, elände, elände. . . Vad man kunde råka ut för som resenär på den tid som vi ibland lite obetänksamt kallar för "den gamla goda". *Raka spåret, tidningen för SJ:s resenärer* 2, s 24–26.

Världens bästa myter och sagor i urval. Red av Erland Ehnmark, Jan-Öjvind Swahn. 2 uppl Stockholm 1983.

Smörgåsbord & skänckjungfrur. *Raka spåret, tidningen för SJ:s resenärer* 3, s 32–34.

Commentary [till B Holbek, Nordic research in popular prose narrative]. *Studia Fennica* 27: Trends in Nordic Tradition Research, s 173–176.

Red Tusen och en natt. Översättning av Nils Holmberg.

Recensioner för Bibliotekstjänsts sambindningskataloger.

Chefred för Bra Böckers lexikon. 3 uppl. 1–3. 349, (1); 327, (1); 351, (1) s.

Chefred för *Matnyttigt*.

Red (tills m andra) *Vor jord. Børnenes Opslags-
verk 1.*

Red (tills m andra) *Liv och miljö. Barnens upp-
slagsverk 3.*

Red (tills m andra) *Idéer och upptäckter. Barnens
uppslagsverk 4.*

Red (tills m andra) *Uppfinningar. Barnens upp-
slagsverk 5.*

Red (tills m andra) *Jorden runt. Barnens upp-
slagsverk 6.*

Red (tills m andra) *Världen utforskas. Barnens
uppslagsverk 7.*

Red (tills m andra) *Historiska personer. Barnens
uppslagsverk 8.*

Art o rec i dags- och veckopress.

Mátyás Szabó

Förord. *Töreboda. Ett samhälle vid räls och ka-
nal*, s 5.

Kulturhistoriska undersökningen 1983. *MKU*
1983, s 1–2.

Människornas livserfarenheter som historisk
källa. *MKU* 1983, s 3–4.

Människans plats i tingssamhället. *Fataburen*
1983, s 57–64.

SAMDOK och forskningen. *SAMDOK-Bulleti-
nen* 23, s 3–4, 20.

Neue AIMA Ehrenmitglieder – Gösta Berg, Al-
bert Eskeröd. *Acta museorum agriculturæ
Pragæ* 1982–1983 XVI 1–2, s 17–19.

Kari Tarkiainen

Agricolas ABC-Buch als Beispiel der lutheri-
schen Volkserziehung. *Der Ginkgo Baum*. Ger-
manistisches Jahrbuch für Nordeuropa. Zweite
Folge. Helsinki 1983.

Statlig arkivförvaltning i Finland. En jämförelse
med förhållandena i Sverige. *Arkiv, Samhälle
och Forskning* 25, Helsingborg 1983 s 63–71.

”Handbok för släktforskare”. *Rec* av Jan Gar-
nert, Kulturhistoria för släktforskare, *Svenska
museer* 1983:3, s 39–40.

Åsa Thorbech

Etik i samband med fotokonservering och resta-
vering. *Fotobevaring*. Rapport från konferens i
Oslo om fotokonservering, Oslo.

Red (tills m S Hallgren) *FOV-nytt* nr 8 och 9 utg
av Svenska Museiföreningens film & video-
kommitté.

Annita Tyrfelt

Pojkrum i förort. *Fataburen* 1983, s 24–25.

Dan Waldetoft

När solbrännan fick hög status. *Forskning och
Framsteg* 1983:4, s 51–54.

Per Westberg

Gula febern i briggen Sydpolen eller Albertinas
dagbok, *Longitude* 19, s 74–79.

Pablo Wiking-Faria

De första skördetröskorna i Sverige – en innova-
tion och dess problem. *Fataburen* 1983, s
165–180.

Järnplogen i Dalarna. Ett genmäle. *Rig* 1983:2, s
45–49.

Två lektioner i Hjortnäs byskola. *Folkets Historia*
1983:3, s 56–57.

Kersti Wikström

Hundar i showbiz. Katalog för utställningen
Hunden på Läckö slott. Västergötlands turist-
råd 1983, s 64–69.

Hunden/hundporträtt. Snida hund, Bära hund,
Pluto, FO, Sitt vackert!, Kan du inte tala? Tills
m Lena Nordström: Karo, vall- och vakhund,
Lydig hund, Duktig hund, Apport!, Parforce.
Ingresser i katalog för utställningen *Hunden*
på Läckö slott. Västergötlands turistråd 1983.

Inga Wintzell

Informationsblad till utställningen *Från golv till
tak*.

Jeans – ett plagg med genomslagskraft. *Fatabu-
ren* 1983, s 27–30.

Nyheter från Nordiska museet. *Vävläraren*
1983:2, s 8.

Marie Louise Wulfcrona-Dagel

Konservering av stickade plagg i Nordiska mu-
seet, *Fataburen* 1983, s 263–268.

Annika Österman

Om vänner och bekanta. *MKU* nr 107/1983, s
7–9.

Mygghuvan. *Fataburen* 1983, s 221–227.

Recension:

Jan Vegelius, Sveriges landskapsblommor och
deras historia. *Hemslöjden* 1983:2.

Skansen under 1983

Den 1 juli 1963 bildades stiftelsen Skansen med svenska staten, Stockholms stad och Nordiska museet som stiftare och med svenska staten och Stockholms kommun som huvudmän. I juni 1978 framlades en motion i Stockholms läns landsting med förslag om att huvudmannaskapet för bla Skansen borde överföras från kommunen till landstinget. Efter långvariga debatter inom kommun och landsting och förhandlingar dem emellan beslöts 1983 att huvudmannaskapet för Skansen från den 1 januari 1983 skulle överföras från kommunen till landstinget. Som skäl för överföringen framhölls bland annat att Skansens besökare i stor utsträckning kommer icke blott från Stockholms kommun utan också från de omgivande kommunerna inom landstingets område.

De sedan flera år pågående arbetena att förbättra arbets- och förrådslokaler inom Skansen har fortsatt. Nybygget för Kläd-kammaren har fullbordats och tagits i bruk under våren 1983. Ombyggnaden av Skånska gruvan har fortskridit så långt att det nu återstår målning och inredning med bland annat golvläggning och traversmontage. När detta kunnat fullföljas får Skansen där ett synnerligen välbehövligt förråd för framför allt byggnadsmaterial. Det är nämligen nödvändigt att hålla ett eget lager av de mycket speciella materialslag som behövs för de planmässiga reparationerna av kulturhistoriska byggnader.

Den drygt nittioåriga cirkusbyggnaden, som ägs av Skansen men hyrs ut till Sveriges Television, har under våren undergått en omfattande inre upprustning och restaurering. Ett kommande fortsatt upprustningsarbete skall i huvudsak omfatta bygg-

nadens exteriör. Ombyggnadsarbetet har i denna första etapp bla innefattat isolering av väggar och tak, byte av det gamla värmesystemet till direktverkande elvärme, ombyggnad av manegegolvet för att även kunna utnyttjas vid dansföreställningar, samt installation av toaletter i såväl publik- som personalutrymmen. Ommålning har utförts i publik-, kontors- och personalutrymmen i hela byggnaden, liksom i ryttargången i anslutning till manegen och i fd schweizeriet och verandan mot Djurgårdsslätten, där man i största möjliga utsträckning återgått till den ursprungliga färgsättningen. Vid renoveringen har hänsyn tagits till byggnadens kulturhistoriska värde. Stockholms stadsmuseum har medverkat som antikvarisk kontrollant. Enligt beslut av Länsstyrelsen i Stockholms län den 8/12 1983 har Cirkus förklarats som byggnadsminne.

Lokalerna inom Vaktstugan för telefonväxel och lokalvårdare har färdigställts. Ett nytt hus för vaktpersonalen vid Sollidsporten har byggts i det närmaste färdigt under året, och i Röda Längan har arbetena fortsatt med förbättring av lokaler inom kulturhistoriska och administrativa avdelningarna. En utredning om Skansens energiproblem pågår med bistånd från Stockholms kommuns fastighetskontors energisparkommitté i form av besparingar i energiförsörjningen.

Utanför den sedan länge stängda Hasselbacksingången har ett nytt markområde (arrenderat av K Djurgårdens förvaltning sedan 1979) inhägnats med samma typ av staket som tidigare förekommer bland annat vid Sveriges Radio och kring Kaknästornet. Om denna stakettyp visar sig ända-

målsenlig och estetiskt lämplig är avsikten att efterhand ersätta Skansens gamla och uttjänta järnstaket med denna typ av stängsel.

Under året har vissa skissförslag framlagts till en kommande omdaning av Skansens huvudentré, vilken inte längre uppfyller sitt ändamål, utan är i stort behov av förnyelse.

Kulturhistoriska avdelningen

Nyanläggningar

Bagarstuga. Som inledning på Skansens brödvecka invigde HKH Prins Bertil den 24/9 Bagarstugan från Jämtland, som därmed togs i bruk för sin huvudsakliga uppgift, tunnbrödsbakning.

Bagarstugan, som förvärvades av Skansen 1980, kommer från Åflo i Offerdals socken i norra Jämtland. Den enkla timmerbyggnaden under spåntak uppfördes ca 1850 på Åflohammars bruk, men köptes på 1870-talet av den driftige bonden och sadelmakaren Erik Mattsson i Åflo, som lät bygga om stugan till bagarstuga på sin gård Rehgården. Då uppfördes också den stora, vitkalkade bakugnen i kombination med en öppen härd av flata skifferstenar. Förutom det stora rummet med bakugnen finns en förstuga samt en liten kammare, som kunde användas som sommarkök eller som bostad för ensamstående.

Skånegårdens trädgård. Den 1982 påbörjade skånska "haven" söder om manbyggnaden blev under våren av park- och trädgårdsavdelningen färdiganlagd och försedd med de växter, träd och buskar som hör en sådan trädgård till. Trädgården som är ca 19×25 m stor, är på skånskt vis indelad i fyra stycken kvarter kring en blomstersäng med sk solrundning i centrum. Kvarteren, som bildas genom upp trampade gångar, odlas närmast boningshuset med blomster och kryddväxter med häckar av buxbom mot gångarna, medan övriga kvarter består av fruktträd, vin- och krusbärsbuskar samt nyttoväxter som potatis och kål. Trädgården är utåt begränsad av en skydds-

plantering med blommande buskar som schersmin, snöbär, hagtorn och syren av äldre typ. I mitten av fruktträdgården har anlagts en liten syrenberså.

Underhållsarbeten

Bondegatan 50. Omläggning av torvtaket enligt metod som beskrevs i årsredogörelsen för år 1980, samt i samband därmed utbyte av vindskivor och mullbrädor.

Hazeliushuset. Sedan takteglen plockats ned och vissa underarbeten utförts (bl a ny läkt och takpapp) utfördes under våren omfattande plåtarbeten såsom utbyte av bl a fotrännor, nockar, skorstensbeslag, taklucka och stuprör. Därefter målades samtliga äldre och nygjorda plåt detaljer med svart oljefärg. I samband med takarbeten utfördes även utbyte av trasigt taktegel.

Jakobsberg. Efter lagning eller utbyte av rostiga plåt detaljer på taket såsom nockar, gavelskivor, kuptak, utfördes grundmålning av de lagade detaljerna. I samband med plåtarbetena byttes även trasigt taktegel.

Lappvistet. Stolpboden från Offerdals socken i Jämtland har under året nedtagits och i samband med återuppförandet genomgått en omfattande renovering. Bl a har bodens underrede i form av sex stolpar bytts ut. Dessa stolpar har formen av höga stubbar med rotpartiet delvis kvar, sk fågelfötter, vilket ger stadga åt respektive stolpe. Vidare har sadeltakets takved blivit ersatt med nytt material liksom underliggande skikt av näver.

Oktorpsgården. Projektet med genomgång av samtliga halmtak har under året fortsatt med bl a Oktorpsgården, där en del av den västra loglängans tak blev omlagt. För att i händelse av eld i halmtaket skydda byggnaden i övrigt lades mellan halm och läkt isolerande skikt av mineralull och korrugerad plåt enligt tidigare prövad modell. För att invändigt förta intrycket av korru-

gerad plåt, lades under denna en matta av vävd halm. Även Skvaltkvarnen i anslutning till Oktorpsgården fick sitt halmtak omlagt.

Posthuset. Omläggning av yttertakets med handkluvan takspån.

Skogaholms herrgård. Tillverkning av nya yttertrappor av ek framför köks- och biblioteksflyglarnas ingångsdörrar.

Skostallet. Reparation av upprutnade delar av stolparna, som bär upp det spåntäckta taket.

Soldattorpet. Omläggning av ladugårdslängan med nytt vasstak.

Statarlängan. Rödfärgning av bostadslängan med tillhörande uthus.

Tottieska malmgården. Ommålning av fönsterbågar, -karmar och -bänkar i matsal, förmak, sovrum, tavelrum samt förstuga i bottenvåningen.

Virserumsboden. Utbyte av takveden med nytt material.

Våla skola. Rödfärgning av skolbyggnaden samt uthuset.

Öppethållande, aktiviteter

De kulturhistoriska byggnaderna har under året hållits öppna i sedvanlig omfattning. Under sommarmånaderna har flertalet större anläggningar (24 st inklusive Glashyttan och Krukmakeriet) varit öppna varje dag. Vissa anläggningar (Finngården, Folkets hus, Hornborgastugan och Julius Kronbergs ateljé) har varit öppna för besök under en sommarmånad. Under den övriga delen av året har öppethållandet varit koncentrerat till söndagarna med ett 15-tal anläggningar öppna under tiden januari-april och oktober-december. Bollnässtugan, Gubbhyllan, Seglora kyrka, Skånegården och Älvrosgården har dock varit öppna för

besök dagligen under hela året. Några hus (Bollnässtugan, Seglora kyrka och Skogaholms herrgård) har i sommar hållits öppna fram till kl 19. Ett 70-tal värdinnor och värdar har sommartid varit engagerade i samband med öppethållandet av husen.

En försöksverksamhet under sommaren 1982 med fördjupade visningar en eftermiddag i veckan i några av de kulturhistoriska anläggningarna vidareutvecklades 1983. Under namnet "Dagens visning" gjordes varje dag under perioden 15 juni-15 augusti en rundvandring i någon anläggning. Dessa visningar genomfördes liksom året innan av värdar och värdinnor i de olika husen och gårdarna.

Nedanstående sammanställning visar hur antalet öppna hus och gårdar fördelats sig över året:

Öppethållande 1983

Månad	Vardag	Söndag	Öppettider
januari-mars	5	16	11-15
april	7	16	11-15
maj	16	16	11-15
juni	26	26	11-17
juli	26	26	11-17
augusti	26	26	11-17
juni-augusti	2	2	11-19
juli	3	3	11-19
september	12	16	11-15
oktober-december	5	16	11-15

Glashyttan, där blåsning av glas förekommer dagligen från april-september, arrenderas av Göran Hammar. Krukmakeriet, som arrenderas av Peter Asshoff, är i drift under större delen av året; vintertid dock endast på söndagarna.

Programverksamheten i hus och gårdar planeras i samråd mellan program- och kulturhistoriska avdelningarna. För produktion av större aktiviteter svarar programavdelningen medan kulturhistoriska avdelningen svarar för den verksamhet som syftar till att kontinuerligt levandegöra husen, tex textil verksamhet, drift av fäbod och linberedningsverk, jularrangemang i husen, hantverksdag i Stadskvarteret, vis-

ningar m m. För överskådlighets skull redovisas all denna verksamhet under programavdelningen.

De kulturhistoriska byggnaderna har i stor omfattning utnyttjats för fotograferingar och filmningar av både dokumentär och kommersiell karaktär. Under året har ett 50-tal sådana upptagningar gjorts.

Undervisning

Undervisningen på Skansen för grund- och gymnasieskolan från i huvudsak Stockholms kommun, organiseras av Nordiska museets undervisningsavdelning i samarbete med kulturhistoriska avdelningen. Undervisningen, som är anpassad till skolans läroplan, är upplagd på särskilda teman och sker med hjälp av museilärare. Särskilt utnyttjade blev följande studieteman: "Arbete på en gård" i Oktorsgården för årskurs 5 och 6, "Sverige för 100 år sedan" i Delsbogården och Stads kvarteret för årskurs 6, "Att vara 12 år 1910" för årskurs 6 förlagd till sex olika hus och gårdar, bl a Skånegården. Dessutom förekommer ett stort antal visningar enligt skolornas egna önskemål.

Museilärarna har också gjort visningar av de traditionellt dukade julborden i de kulturhistoriska husen samt ordnat tillverkning av julgransprydnader i Väla skola för lågstadiets elever. Sammanlagt deltog 73 klasser i skolundervisningen under året.

Ett stort antal studieförbund och högre läroanstalter har kurser och undervisning förlagd till Skansen. Bland sådana kurser kan nämnas kursen "Möbelstilar" arrangerad av Kursverksamheten vid Stockholms universitet. För Konstfacksskolan, Tekniska högskolans arkitektursektion, Institutionerna för folklivsforskning (etnologi) vid Uppsala och Stockholms universitet är Skansen ett ofta utnyttjat studiefält. Bland andra kurser som förlagts till Skansen kan nämnas kursen "Renovering av kulturhistoriskt värdefulla torp och gårdar", arrangerad av Stockholms fastighetskontor i samarbete med kulturhistoriska avdelningen. I samband med Tekniska högskolans och

Konstfacksskolans undervisning har Arne Biörnstad och Inga Arnö-Berg medverkat som föreläsare. Arne Biörnstad höll även en föreläsning på temat "Museerna och den teknologiska kunskapen" i samband med museidagar vid Umeå universitet 13-14 april.

Klädkammaren

Under februari 1983 kunde Kläd-kammaren flytta från tornet Bredablick till de nybyggda lokalerna nedanför Skansens Stads kvarter. Flyttningen av möbler och maskiner skedde med hjälp av en flyttfirma medan de 14 000 dräkterna flyttades i omgångar under våren av Skansens egen personal.

Vid sommarsäsongens början var Kläd-kammaren i ordning och började fungera för alla Skansenmedverkande. Genom nya Kläd-kammaren passerar alla medverkande på Skansen, som har dräkter. De har sina omklädningssskåp här och stora rum för omklädning. Denna nya rutin är mycket bra för Kläd-kammarens personal, som slipper arbetsamma transporter av kläder till olika omklädningsrum inom Skansenområdet. Även tvättbyten sker rationellt i det nya huset. Kontakten med de medverkande, både säsongsanställda och tillfälliga, har blivit mycket bättre. Då sommaren var mycket varm användes flera dräkter av värdar och värdinnor. Sammanlagt under året med Bellmansdag och Julmarknad inräknade användes 962 dräkter mot 815 året innan.

Uthyrning till allmänheten började först i augusti och det visade sig snart att uthyrning går mycket lättare i de nya ändamålsenliga lokalerna med provrum och förråd allt i ett plan. Förra årets inventering och storleksmärkning av kläderna underlättar också arbetet. Dessutom hänger kläderna i bekväm arbetshöjd och man rullar vid utlån dräkter på stänger och rullbord och slipper att bära dem i trappor som tidigare. Av höstens uthyrning märker man ett ökat intresse hos privatpersoner att hyra folkdräkter. Folkdräkter används också mycket i

reklam och representationssammanhang.

Den nya Klädkammaren har väckt stort intresse bland allmänheten och under hösten visades den för 32 olika grupper huvudsakligen med textil inriktning.

Eftersom Klädkammaren kommit i blickpunkten tack vare den publicitet som flyttningen medförde har en stor mängd gåvor skänkts under året. Det är en stor tillfredsställelse att kunna ta emot gåvorna som nu får god plats.

I juli visade Klädkammaren en dräktparad i Brunskog, Värmland, under temat arbetsdräkter, med ett 30-tal dräkter från 1700-talet och framöver med olika varianter av arbetsdräkter i olika miljöer alltifrån adel, präster, borgare och bönder.

Biologiska museet

Biologiska museet har under året hållits öppet:

januari–mars 10–15

april–september 10–16

oktober–december 10–15

Museet besöktes under året av 48 110 personer, en minskning med 7 370 besök jämfört med 1982.

Övrig verksamhet

I samband med att avdelningens nya arkivlokal tagits i bruk, har FK Birgitta Jönsson varit anställd under en del av året för att ordna upp och sortera in i kapslar arkivmaterialet rörande de kulturhistoriska byggnaderna, i första hand landsbygdens hus och gårdar. Arbetet fortsätter nästa år med Stadskvarteret.

Programavdelningen

Kulturhistoriska program

Att på ett levande och intresseväckande sätt visa hur olika sidor av svenska folkets liv och arbete gestaltade sig i en gången tid är en av de viktigaste uppgifterna för programverksamheten på Skansen. Under de flesta av årets dagar har därför pågått demonstrationer av kulturhistoriskt intres-

santa hantverk och hemsysslor i husen och gårdarna. Även i år har många av dessa aktiviteter ägt rum i Skånegården och de olika sysslorna har på ett naturligt sätt knutits till årsrytmen. Där har varit påskförberedelser, handmjölkning och mjölkberedning, tröskning, tillverkning av potatiskorv och torkekorv, julbak och mycket annat.

Även i de övriga kulturhistoriska anläggningarna har liknande sysslor förekommit vid olika tillfällen under året. Det har varit vävning av breddor, bindning av vispar och rotkorgar, tillverkning av sälpipor och kokning av saft och sylt, för att bara ta några exempel.

Som ett resultat av förra årets Dalslandsvecka gästades Ekshäradsgården under en septembervecka av två dalsländskor som demonstrerade halmslöjd från landskapet.

I Fäboden har det varit ystning eller smörkärning från mitten av juni tom augusti. På lördagarna har dessa sysslor ackompanjerats av spelmansmusik ute på fäbodvallen. Fiskaren Evald Wikstrand från Möja har under helgerna i februari–mars och oktober–december visat hur det går till att röka böckling och sik och att halstra sotare. På söndagarna i mars tillagades nävgröt i Ekshäradsgården under ledning av Ingrid Lööf. I den nya Bagarstugan har det varit tunnbrödsbak under ledning av Linnea Brattlund, dels under Brödveckan – se denna rubrik – dels tre veckor i november–december.

I Linberedningsverket och vid Delsbogården visades under tre helger i augusti och september olika faser i linberedning och linhantering.

Under sommarhalvåret har man varje dag kunnat titta på glasbläsning i Glashyttan och tillverkning av stengods i Krukakeriet. I Smedjan har smide demonstrerats under vardagarna i maj och under en vecka i slutet på augusti. I Garveriet har under sommaren visats och försålts tygtryck gjorda efter gamla förlagor.

I Stadskvarteret har det varit Hantverksdagar 17 söndagar under året. Då har Skansens Borgerskap bemannat verkstä-

derna och visat prov på sitt hantverkskunnande.

Till Jan-Karlsgården vid Kastellholm på Åland för 2–3 juli ett 15-tal personer från Skansen för att visa upp hantverk, hemsysslor och annat. Bl a visades silversmide, schablonmålning och andra äldre måleritekniker, repslagning och urmakeri. Det musikaliska inslaget utgjordes av positivhalaren Bill Lindwall.

”Pröva själv” där besökarna själva har fått pröva på olika hantverk har ägt rum i Novilla sex söndagar i februari och oktober.

Under en vecka i början av oktober byggdes en tjärdaal upp på Tingsvallen och där framställde man sedan tjära på gammalt vis. Arrangemanget skedde i samarbete med Skogsvårdsstyrelsen.

”Dagens visning” i någon av de kulturhistoriska byggnaderna ägde rum varje dag under perioden 15 juni–15 augusti. Staffan Kronberg visade under fyra söndagar i augusti Kronbergs ateljé och berättade om sin far konstnären Julius Kronberg. I Älvrosgården har Ethel Kling vid olika tillfällen under vintern och hösten berättat om gamla tider eller om folkseder och sägner.

Skansens spelmän har spelat i eller vid Bollnässtugan varje dag under sommaren och sön- och helgdagar under resten av året. Spelmännen har också framträtt vid Folkdanslagets och Ringleksbarnens uppvisningar. Ledare för spelmännen har varit Axel Myrman och Sivert Hellberg.

Med anledning av Världsmusikdagen den 1 oktober anordnades en Folkmusikdag tillsammans med International Music Council, Musikmuseet, Svenskt visarkiv och Riksradiion. Förutom spelmansmusik i hus och gårdar kunde man bl a lyssna till gamla instrument som säckpipa, silverbasharpa, stråklarpa och vevlira.

Skansens Folkdanslag har givit uppvisningar på Tingsvallenscenen varje dag under juni–augusti och sön- och helgdagar i maj och september. Under sommarmånaderna har man också haft regelbundet återkommande uppvisningar på restaurang Solliden. Ledare för Folkdanslaget har varit Leif Grindsäter.

I samarbete med föreningen Polskedansarna anordnades den 25 augusti programmet ”Vi spelar och dansar polskor” på Tingsvallenscenen.

Skansens Ringleksbarn har givit uppvisningar på Tingsvallenscenen de flesta lördagar och sön- och helgdagar i maj och juni och från mitten av augusti till mitten av september. Ringleksbarnen har letts av Gunnar Andersson.

På lördagar och söndagar maj–september och på söndagarna i oktober har Ulf-Håkan Jansson spelat Kasperteater på Orsakullen.

Årsfester och andra traditionella högtider

Valborgsmässöfirandet den 30 april inledes på Sollidenscenen under eftermiddagen med sång av Stockholms Studentsångarförbund. Vårtalet hölls av journalisten Cecilia Hagen och följdes av en spexkonsert med Kårsdraget. På kvällen bjöds bl a den skånska leken ”Slå katten ur tunnan”, valborgsmässobål, sång av Par Bricoles kör och ett stort festfyrverkeri från Sollidenplanen.

Norges nationaldag den 17 maj högtidligt hölls med bl a gudstjänst i Seglora kyrka, festtåg och högtidsprogram på Sollidenscenen. Högtidstalet hölls av Eirik Guldvog och för musiken svarade Gran Jente- og Guttekorps.

Svenska Flaggans dag den 6 juni firades i år ffg som officiell nationaldag med sedvanlig flaggfest på Sollidenplanen i närvaro av kungaparet och kronprinsessan Victoria. Kung Carl Gustaf höll själv högtidstalet och i övrigt medverkade bl a Erik Saedén, Bo Setterlind, Brommagymnasternas barntrupp, Regionmusiken och Poliskören i Stockholm.

Midsommarfirandet ägde rum 24–26 juni i traditionsenliga former. Festligheterna på midsommaraftonen skedde som vanligt på Tingsvallen med dans kring majstången som dessförinnan klätts och rests tillsammans med Folkdanslaget, Ringleksbarnen och Spelmanslaget. På midsommardagen och den efterföljande söndagen framfördes sång- och dansspelet ”I midsommartid” med

Annika Marberg som solist.

Bellmanfirandet den 24 juli utspelades i och kring Skogaholms herrgård där det var öppet hus hos "baron Wennerstedt" och hans familj, och där Musica Viva och manskvartetten Stormstakarna underhöll med sång och musik från Bellmans tid. I trädgården framfördes promenaddivertissementet "I kungens park 1790" och på planen dansades française. Vinstugan Tre Byttor i Balderslunden var förstas också öppen och där bjöds på mustig skönsång av Björn Arabh och Pierre Ström.

Julförberedelserna inleddes i mitten på november med bla ljusstöpning i Kyrkhultsstugan. Julmarknad hölls de tre första söndagarna i advent, dvs den 27 november och den 4 och 11 december. I gårdarna och verkstäderna visades hantverk och julförberedelser av olika slag tillsammans med dukade julbord och klädda julgranar. Försäljning av julmat och julpynt ägde som vanligt rum på Bollnästorget och längs Marknadsgatan, allt till tonerna av julsånger och jullekar från dansbanan.

Luciafirandet i samarbete med tidningen Året Runt skedde på Sollidenscenen söndagen den 11 december med Ulf Elfving som programvärd. Årets nobelpristagare i litteratur William Golding krönte Sveriges Lucia 1983 Yvonne Ryding från Eskilstuna. Efter kröningen avfyrades ett stort festfyverkeri från Sollidenplanen.

Under jul- och nyårshelgerna har som vanligt Skansens stjärngossar sjungit i gårdarna under ledning av Anna Brundin.

Nyårsfirandet från Skansen sändes direkt i TV 2. Jarl Kulle läste Tennysons "Nyårsklockan" och därefter följde det traditionella fyrverkeriet som en festlig inledning på år 1984.

Zoologiska och botaniska program

De zoologiska och botaniska programmen har framförallt utformats som visningar och guidade turer till olika naturhistoriska sevärdheter på Skansen. Elisabeth Linder har vid fyra tillfällen under året lett visningar och talat om träd under respektive

årstid. Under sommaren ledde hon också ett par turer med rubriken "Vilda växter till glädje och förtret". Örtagården har visats vid fyra olika tillfällen i juli och augusti av Henni Wanntorp, och Rosengården vid två tillfällen av Bror Tunblad.

Per-Olof Palm ledde turen "Vinterfåglar och spår" den 20 februari och stod också som värd för gökottan som arrangerades den 10 maj.

Alla dagar under året har besökarna haft möjlighet att följa med matningsturerna till djuren. Särskilda guidade turer till de nordiska djuren genomfördes 25 juli–14 augusti. Dessutom arrangerades två Rovdjursdagar den 6 och 13 augusti med rundvandringar till Skansens rovdjur och visning av utställningen i Biologiska museet.

Färklippning ägde rum vid Lambgiften och Fäboden den 14 maj.

Biodling har demonstrerats vid Väla skola lördagar och söndagar juni–augusti.

Den som är road av insekter och andra småkryp kunde den 28 augusti följa med Carl-Cedrik Coulianos och åse Skansens bestånd av dessa djur.

Under höstmånaderna ordnades som vanligt ett flertal djurprogram i samarbete med utomstående arrangörer. Först på plan var Östsvenska terrierklubben som genomförde sin hundutställning den 3–4 september. Föreningen Mälarkattens kattdagar ägde rum i Novilla 5–6 november, då man visade olika kattraser och gav information om katthållning. Eva Nordenson var prisutdelare i omröstningen om publikens favoritkatt. Helgen därpå, 12–13 november, stod Smådjursklubben för arrangemanget "Sällskapsdjur hemma?" då man visade och informerade om lämpliga nybörjardjur.

Om blomsterlökar fick man veta mera den 8–9 oktober då holländska experter gav råd om planteringen. Det hela skedde i anslutning till utplanteringen av lökar vid Huvudingången och var ett arrangemang i samarbete med Tempo-Åhléns AB.

Den zoologiska visningsverksamheten avslutades med två rundvandringar i november–december och behandlade vinteranpassningar hos Skansens djur.

Västmanlandsveckan

Åtta dagar i mitten av maj stod Västmanlands län i centrum för uppmärksamheten på Skansen. Under dessa dagar visade man för stockholmspubliken upp en rik provkarta på vad länet kan erbjuda i fråga om sång, musik, teater, hantverkstraditioner, idrott, turistmål, näringsliv, invandrarkultur, konstliv och mycket annat.

Veckan invigdes söndagen den 15 maj av kung Carl Gustaf tillsammans med Eva Nordenson och landshövding Osborne Bartley. Programmet inleddes med en uppmarsch på Sollidenplanen av flera tusen idrottsungdomar anförda av fem musikkårer från olika delar av länet. Den kolmila som byggts vid Tingsvallenscenen tändes sakkunnigt av kungen, som sedan per bil – en Vabis årsmodell 1903 – förflyttade sig till Sollidenscenen, där festprogrammet vidtog under ledning av veckans programvärd Thore Skogman.

De många fasta programinslagen under veckan spände över vida fält – från den utställning över västmanländskt näringsliv förr och nu – "Livskraft med anor" – till en presentation i Gubbyhllans filmsal av utomplanetariska fynd och iakttagelser av Köpings UFO-förening.

På scenerna och i husen och gårdarna avlöste programmen varandra i tät följd; amatörer blandades med professionella, gamla västmanlänningar med invandrade, folkligt med seriöst. Låt oss ta några evenemang i mängden: folkmusikgruppen "Tri strömmingar", gårdsspelet "Familjen Västman från Västmanland", dockteater med Görel Edefalk, festkväll med Eva Bysing, Stig Grybe, Hans Klinga, Olof Thunberg, Monika Dominique m fl, "Västmanlandspärad" med lindansare, säckpipeblåsare, dragspelare och cykelakrobater, "Nationernas Västmanland" med medverkande från Bolivia, Finland, Indien, Jugoslavien, Italien och flera andra länder, körkavalkad med körer från hela länet m m.

Länets hantverkstraditioner fick naturligtvis också sin beskärda del av kakan. Många av dessa traditioner delar man med andra län, andra är mera typiska, t ex Ös-

tervålasnickarna som höll till i Snickeriet, representanter för den gamla plåtslagarsläkten Rickman i Sala som fanns på plats i Plåtslageriet, de italienska invandrarna som bakade pasta i Bageriet och den visning av Västerförnebodockor som gjordes i Bergsmansgården.

Veckan som arrangerades i samarbete med länsstyrelsen och landstinget i Västmanlands län, blev en stor publikframgång och bidrog utan tvivel till en starkt ökad kännedom om "Stockholms närmaste turistlän".

Brödveckan

Tillsammans med 25-årsjubilerande Brödinstitutet arrangerades en Brödvecka sista veckan i september. Främsta anledningen till veckan var förstas det faktum att Bagarstugan från Offerdal i Jämtland, som under året återuppförts på Skansen i anslutning till Älvrosgården, nu stod klar och den 24 september högtidligen kunde invigas av prins Bertil.

Inne i stugan huserade Hilma Martinsson från Offerdal, tillsammans med Skansens ordinarie tunnbrödsbakare Linnea Brattlund och Anna Nilsson som i många år stått för bakningen i Älvrosgården.

Men det bakades inte bara tunnbröd under Brödveckan. I Bageriet i Stadskvartret, i Ekshäradsgården och i Skånegården bakades olika sorters matbröd, i Posthuset bakades smålandskringlor och i Väla skola goda kakor. På Sollidenplanen stod arméns fältbageri uppställt och spottade under de två lördagarna och söndagarna ut tusen och åter tusen wienerbröd till sugna besökare.

Bak i industriell skala kunde beskådas i Novilla, där ett modernt storbageri i förminskad skala flyttat in som en åskådlig illustration till utställningen "Från ax till kaka". I Bragehallen kunde alla barn baka pepparkakor under Hembakningsrådets sakkunniga ledning. Den som dessutom ville smaka riktig gräddtårta och andra konditorivaror fick också sitt lystmäte under en av dagarna, då sockerbagare demonstrerade sin fingerfärdighet ute i det fria framför

Sollidenscenen, ackompanjerade av blåsorkestern "Den gyllene skorpan".

Att bröd inte bara är bullar, kakor och tårter utan framförallt riktigt mat slogs fast inne på krogen Stora Gungan, där provköken gav exempel på näringsrika och praktiska brödmåltider.

Allt detta och mycket därtill fanns att beskåda under veckan. Och naturligtvis gick besökarna inte tomhänta hem från Skansen. Längs Marknadsgatan och på Bollnästorget hade de flesta av Stockholms bagerier ställt upp för att erbjuda smakprov och möjlighet att köpa alldeles färskt och nygräddat bröd.

Tillsammans med...

...tidningen Land anordnades Fiolens dag söndagen den 24 april. Fri entré gällde för alla som tagit med fiol eller nyckelharpa. I programmet ingick spelmansmusik i hus och gårdar, expertbedömning av fioler, fioltester, fiolbygge m m.

...Sällskapen Stallbröderna och Stallfåg-larna hölls "Vårgalopp" den 30 april och 1 maj. Många populära artister framträdde runt om på Skansen, tex Björn Skifs, Siskan Carlsson, Ann-Louise Hanson, Bosse Parnevik, Lill Lindfors, Clabbe af Geijerstam m fl.

...DKSN, De Kristna Samfundens Nykterhetsrörelse, och andra nykterhetsorganisationer firades Folknykterhetens dag på Kristi Himmelfärds dag den 12 maj. I huvudprogrammet på Sollidenscenen medverkade Owe Thörnqvist, Filadelfias ungdomskör och Frisksportarflickorna från Nyköping. Högtidstalare var Gunnar Nelker.

...Svenska Ungdomsringens stockholmsdistrikt arrangerades Svenska Ungdomsringens dag lördagen den 28 maj. Programmet bestod av folkdansuppvisningar, folk-musik och lekar runt om på Skansen.

...Första Sparbanken anordnades Sparbankens dag söndagen den 29 maj. På Sollidenscenen bjöds familjeshow med Rosa Körberg, enhjulingsartisten Peter Holmgren, imitatören Ulf Sjödin och rullskridskovirtuoser från the Golden Skate Roller

Show. Programledare och konferencier var Lasse Berghagen. För musiken svarade Anders Berglunds orkester. Under dagen passerades Skansen dessutom av Motorhistoriska Sällskapets veteranbilsrally. Ett 80-tal bilar byggda 1925-45 deltog.

...Södra Latins gymnasium gjordes en elevdag tisdagen den 31 maj. Eleverna stod för sång, musik, teater, dans, diktläsning och mycket annat på scener och i hus och gårdar.

...Stockholms kommunala musikskolor presenterades Musikskolans dag den 1 juni. En mängd ensembler och solister sjöng och spelade på olika platser runt om på Skansen.

...Nordiskt musikkonservatorium arrangerades den 2 juni en musikdag i Seglora kyrka, Skogaholms herrgård och i Bra-gehallen.

...Svenska Danspedagogförbundet anordnades Dansens dag den 9 juni med uppvisningar på flera platser utom- och inomhus.

...Finska föreningen i Stockholm firades Finlands dag söndagen den 12 juni. I festprogrammet på Sollidenscenen bjöds kantelespel, sång, musik och balett av medverkande från Kungl Teatern, dragspelsmusik och sånglekar. Programvärd var Anne-Lie Kinnunen. I övrigt förekom bl a kyykkä och eftermiddagsdans med Tane Kaunistos orkester.

...Stockholms stifts missionsråd arrangerades Missionens dag söndagen den 3 juli, med aktiviteter i Seglora kyrka, Missionshuset, Novilla och Folkets hus. På Sollidenscenen hölls missionsfest med biskop Bengt Sundkler samt sång, musik och upp-trädanden.

...Stockholms distrikt av IOGT-NTO ordnades IOGT-NTO-dagen lördagen den 9 juli. Under dagen manifesterades rörelsens musikår i form av konserter, musikpromenader, musikaliska salonger och allsång. I samband med festprogrammet på Sollidenscenen talade förbundsordföranden Rolf Persson.

...Vasa Orden av Amerika m fl organisationer högtidlighölls Svensk-Amerikaner-

nas dag den 7 augusti. Årets svensk-amerikan Erik Jonsson fick på Sollidenscenen mottaga den gyllene plaketten. En sextett ur Stockholmspolisens musikkår musicerade, Ann-Charlotte Harvey och Kjell Hansson sjöng svensk-amerikanska visor och ambassadörerna Tore Tallroth och Franklin Forsberg talade.

...LO-distriktet i Stockholms län arrangerades LO-distriktets dag söndagen den 21 augusti. I det rika programmet ingick bl a dragkamp mellan ett par av distriktets klubbar. Festprogrammet på Sollidenscenen leddes av Carl-Gustaf Lindstedt som bl a presenterade Arne Domnérus orkester, Lena Dahlman och Totte Wallin Band. Huvudtalare var LO:s andre ordförande Rune Molin.

...Socialförvaltningen i Stockholm anordnades Pensionärernas dag den 25 augusti. Bland de många programpunkterna märktes bl a ett framträdande av Jan Sparring med orkester. Där medverkade även socialborgarrådet Inger Båvner.

...Stockholms frikyrkoråd och Stiftsrådet i Stockholms stift firades Kyrkornas dag den 28 augusti. En stor publik tog del av det digra programmet med bl a Cyndee Peters med team och 200 sångare.

...organisationer inom fiskerinäringen anordnades Fiskdagar den 10–11 september. På Bollnästorget demonstrerade yrkesfiskare från ostkusten, Mälaren och Hjälmaren olika sätt att bereda och tillaga fisk.

...Riksteatern firade man organisationens 50-årsjubileum den 17 september. Trots ösregn hela dagen genomfördes flera teaterföreställningar i Folkets hus och Braeghallen.

...Genealogiska föreningen arrangerades Släktforskningsdagen den 18 september då man i hus och gårdar visade material om dem som en gång bott där. Dessutom kunde man hela veckan i Novilla lära sig hur man bedriver släktforskning, hur man letar i arkiv och kyrkböcker och hur man kan söka sina rötter via data.

...Röda Korset anordnades loppmarknad på Bollnästorget den 18 september.

Serieprogram

Skogaholmskonserterna ägde som vanligt rum på måndagskvällar, i år under perioden 11 juli–15 augusti. Den 11 juli var det Gluntafton med Carl-Olof Jacobsson, Richard Ringmar och Håkan Sund. Den 18 juli framfördes den komiska operetten "Ungmors kusin" i regi av Bernard Krook och med Arne Andersson, Anna Larsson, Lars Björling, Bengt Krantz och Per Enflo som medverkande. Den 25 juli spelade Musica Viva musik från Bellmans tid och den 1 augusti gavs en konsert med Dan Almgren, violin, och Stefan Bojsten vid flygeln. Jenny Lind-stipendiaterna Cynthia Servetas och Gunilla Holmberg sjöng den 8 augusti till ackompanjemang av Ulla Falkenström. Serien avslutades den 15 augusti med Herrgårdskvartetten och Ingemar Liman.

"Jazz på Skansen" presenterades på Sollidenscenen varje tisdagskväll mellan den 5 juli och 16 augusti. Husband var Arne Domnérus orkester. Följande gästartister har medverkat: Lars Ekstrand och Ove Lind (5/7), Charlie Normans trio (12/7), Tommy Körberg (19/7), Sonya Hedenbratt och Bengt Hallbergs kvartett (26/7), Putte Wickman (2/8), Jazz Doctors (9/8), Helmer Bryds Eminent Five Quartet med Doris och bröderna Slacke (16/8).

"Det Glada Djurgården" var namnet på en nöjesrapsodi genom två sekler, som direktsändes i radions program 3 från Sollidenscenen, onsdagseftermiddagar mellan 6 juli och 3 augusti. Programledare var Bengt Haslum som tillsammans med Ricke Löws orkester presenterade följande: "Från Bellman till Sigge Wulff" med Ulla-Bella Gabrielsson, Loa Falkman, Bertil Norström och Bill Lindwall (6/7), "När dansen gick på Fällan och Savoy" med Gösta Jonsson, Lars Lönndahl, Annica Risberg och Bengan Wittström (13/7), "Bland clownen och revykungar – en Cirkus-kavalkad" med Gunnel Eklund, Nils Jolinder, Sune Mangs och Staffan Tjerneld (20/7), "Från Fia Jansson till Tre små flickor – en melodikavalkad från Kristallsalongen och Djurgårdsteatern" med Anna-Lisa Ericson, Sven Holmberg och Bert-Åke Varg (27/7) samt till sist

"Glimtar ur Skansens egen nöjeskrönika" med Jonny Blanc, Ann-Charlotte Björling, Ingemar Liman och Bertil Norström (3/8).

Den populära Allsången klingade högt mot skyn varje torsdagskväll mellan 30 juni och 28 juli. Bosse Larsson stod för sånganföreländet och Lasse Olssons orkester för musiken. Enväldig domare i de musikaliska gissningslekarna var Per-Erik Lindorm. Programmen arrangerades i samarbete med tidningen Året Runt.

Allsången efterträddes i augusti av en serie dragspelskvällar i samarbete med Sveriges Dragspelares Riksförbund, svealandsregionen. Först på plan, den 4 augusti, var Köpings dragspelsklubb och Fyrisbäl-garna. Programledare var Elis Brandt. Den 11 augusti ledde Nils Fläcke ett program med Märsta dragspelsklubb och den 18 augusti avslutade Percy Newton med Skärholmens dragspelsklubb och Sonja Norin.

Söndagskvällarna i augusti tonade Augustimusiken ut från Sollidenscenen. Staffan Scheja inledde med en pianokonsert den 7 augusti. Två sångsolister följde därpå: Erland Hagegård med Carl-Axel Dominique vid flygeln den 14 augusti och Nicolai Gedda tillsammans med Jan Eyron den 21 augusti. Inger Wikström avslutade med en pianoafton den 28 augusti.

Övriga musik-, dans- och artistprogram

Hasse Funck showade med sina Mini- och Midifunckar lördagen den 7 maj. "Ett skepp kommer lastat" var rubriken på programmet.

En konsert med "Bohus Bataljon" – Regionmusiken i Uddevalla under ledning av Egon Kjerrman – gavs på Sollidenscenen den 8 maj.

Den 27 maj stod 600 sångare ur Stockholms grundskolors elevkörer på Sollidenscenen. "Hela skolan sjunger" hette programmet som leddes av Lennart Hanning.

Med anledning av boktryckarkonstens 500-årsjubileum framförde Vår teater kaval-kaden "Vårt glada ABC" på Sollidenscenen den 5 juni.

Lunds studentsångare under ledning av

Folke Bohlin framträdde på Sollidenscenen den 10 juni.

Den årliga konserten med Håkan Hagegård och Thomas Schuback vid flygeln, inföll i år den 11 juni.

H M Kong Olavs garde besökte Stockholm och gav den 13 juni en konsert och en uppvisning av figurativ marsch. Konferencier var Bo Ancker.

Folkparkernas talangjakt hölls på Sollidenscenen den 14 juni. Programvärd var Leif Malm.

Frälsningsarméns musikgudstjänst ägde rum på Sollidenscenen den 4 juli. Medverkade gjorde horn- och strängmusikkårer från Mälardalen. Programmet föregicks av ett tåg från Kungsträdgården till Skansen.

Den 7 juli hördes irländska tongångar från Sollidenscenen. Det var den irländska folkmusikgruppen Stockton's Wing som gav en konsert.

Den brasilianska flottans musikkår Custodio de Mello lät de latinamerikanska rytmerna flöda från Sollidenscenen den 19 augusti.

Orphei Drängar under ledning av Robert Sund återkom till Skansen den 20 augusti. Gästartist var Per-Olof Eriksson.

Uttagningarna till stockholmsfinalen i Barnens Dags riksomfattande talangtävling Nya ansikten, ägde rum på Sollidenscenen 22–24 och 26 augusti. Finalen gick den 27 augusti.

Med anledning av Världsmusikdagen den 1 oktober anordnades en folkmusikdag på Skansen. Se under rubriken Kulturhistoriska program.

I Seglora kyrka och Missionshuset har under året flera musikprogram ägt rum. Se vidare under denna rubrik.

Skansens Vaktparad har under ledning av Paavo Päiväranta marscherat och konserterat på lördagar och söndagar från början av maj till början av juni och från slutet av augusti till början av oktober.

Danssåsongen började rekordtidigt i år. Redan den 30 januari spelade Åkarna upp till pjäxdans på Bollnästorget. Därefter blev det dock ett hopp fram tills sommarvärmens kommit på riktigt. Då kunde danspubliken

svänga om i gammaldans torsdag-lördag och i blandad dans på onsdagar och söndagar. Som en lyckad nyhet under sommaren prövades också blandad eftermiddagsdans på tisdagarna. Följande orkestrar har stått för musiken: Maltes, Bärke spelmän, Pajala-Hasses, Fredriks, Pethers, Margareta och spelmännen, Tage Öst och Fyrklang, Spelevinkarna, Roynes, Åkarna, Sjösa grabbarna, Grindsätters spelmän, Dalmasarna, Ransätterspojkar, Bröderna Lindqvist, Kurt-Reines, Mac Olsons, Almkvistarna, Åsapårs, Leif Hagbergs, Ludgo-Pelles, Lill-Bengths, Löpsjötornarns, Bosse Englund, Rimboz, Delsbopojkar, Mistlurarna, Jan Welanders, Olle Erixons, Karl-Erik Sandbergs, Jerres, Roland Dahls samt Takt och Ton.

Därutöver har följande körer, orkestrar, solister och danslag gjort egna framträdanden under året: en barndansgrupp från Kulturella föreningen i Örebro, Skellefteå Gospelkör, Lycksele folkdanslag, Klaebu skolekorps från Norge, C-klavarna från Tierps musikskola, Hemel Hempstead Brass Band från London, elever från Operastudio 67, elever från the Primary School, New Earswick, York, England, Bollnäs folkdanslag, Stockholms musikklasser från Adolf Fredriks skola, Oppsal skoles musikkorps från Oslo, ett skolekorps från Brandval i Kongsvinger, Visby Storband ur Regionmusiken i Visby, Akershus ungdomskör, Haramsøy skolekorps och spelmannslaget Rörosingen, samtliga från Norge, the Vasa Folkdancers of New York, USA, den flamländska gruppen de Eglantier, sång- och folkdansgruppen Siebenschrift från Schweiz, den franska dansgruppen les Catalaunes, Vårat Gång från Spjutsbygd, Ceciliakören från Umeå, den ungerska flickkören Nyiregyhazas, Hofstads Jeugd orkester från Haag, Holland, franska folklorgegruppen les Sygovies från Vercia, Vörå spelmannsklubb från Vasa och Bornholms folkdanslag.

Sportigt och spänstigt

Lilla Vasaloppet inledde vinterns idrottsaktiviteter den 27 februari. Under sportlovet

följde sedan skidåkning och frågepromenad med Ungdomskorpen och Fritidsförvaltningen i Stockholm. Dessutom stod Friluftsförbundet för en barnskidskola.

Sleipners terräng avgjordes annandag påsk den 4 april.

Den 17 april hölls Sjöscouternas årliga patrulltävlingar och följdes sedan av en propagandadag för friluftsliv, Friluftsförbundets dag den 23 april.

På kvällen den 5 maj anordnades ffg orienteringstävlingar på Skansen. Stockholm International, en propagandatävling med 150 elitorienterare från hela världen, arrangerades då i samarbete med Stockholms orienteringsförbund. Det blev en anorlunda Skansen-kväll med fart och fläkt. Kung Carl Gustaf stod som prisutdelare och Norges Tekniska Högskolas blåsorkester konserterade allt medan orienterarna sprang in på Sollidenplanen.

Dagbladsstafetten sprangs i år den 14 maj.

Tillsammans med Stockholms brottningsförbund anordnades en stadskamp i brottning mellan Stockholm och Göteborg på Bollnästorget den 20 augusti. Deltog gjorde pojkar i åldrarna 10-17 år.

Det traditionella loppet Djurgårdsrundan hade i år döpts om till Dagbladsrundan, men fortfarande med SoIK Hellas som arrangör. Tävligen avgjordes den 10 september.

Hellas stod också som arrangör för årets andra stora orienteringsevenemang. Den 8 oktober invaderade ca 4 000 deltagare i 25-mannabudkavlen Skansen, där växlingar och mål ägde rum på Sollidenplanen. Prisutdelare i tävlingen var Eva Nordenson.

Skollovsaktiviteter och andra program för barn och ungdom

Varje dag under sommaren och på helger och skollov under vinterhalvåret, har man kunnat pröva på en ridtur på någon av Skansens hästar eller en åktur med häst och vagn.

Söndagarna i januari-mars har det varit Barncirkus i Bragehallen med Skansenstal-

lets flickor och pojkar och övriga innevånare. Som cirkusdirektör uppträdde Ulf-Håkan Jansson och för det musikaliska har svarat Sven-Roland Engström och Arne Oscarsson. Ledare för cirkusen har varit Monica Södergren.

Under skolornas vinterlov ordnade Ungdomskorpen Lilla Vasaloppet den 27 februari och skidåkning eller frågepromenad under vardagarna. Dessutom medverkade Friluftsförbundet med en barnskidskola och Skogsmulles naturstig. I Novilla var det ullkalas för alla barn och till djuren gick det guidade matningsturer.

Under påsklovet var det påskpyssel i Novilla samt frågepromenad och guidade matningsturer till djuren.

På lördagarna och söndagarna i maj–september och på söndagarna i oktober har Ulf-Håkan Jansson spelat Kasperteater på Orsakullen. Vid Orsakullen har också Sagostigen varit utlagd under sommaren.

Helgen 17–18 december var det julpyssel i Novilla. På söndagen genomfördes även Korpens traditionella Klappjakt.

Teater

Holbergs "Bröllopsbesvär eller Falskt alarm" gavs för andra året på Skånegårdens gårdsplan under en dryg vecka i mitten av juni. Pjäsen som i original heter "Henrik och Pernille" hade bearbetats av Bernard Krook som också var den som svarade för regin.

Sällskapet Wermlänningarne från Arvika gästade traditionsenligt Skansen den 13–14 augusti och spelade F A Dahlgrens sångspel Värmlänningarna på Solliden-scenen.

Seglora kyrka och Missionshuset

I Seglora kyrka har högmässa hållits varje söndag och helgdag varvid huvudsakligen präster från Stockholms stift har officierat. Under sommarsången har aftonbönen hållits varje dag i samarbete med Stockholms stifts lekmanakårer. I kyrkan har under året ägt rum 55 vigslar, 27 dop och 4 konfir-

mationer. Ansvarig för verksamheten i Seglora kyrka har varit kantor Gustaf Hellblom.

I Missionshuset har det varje söndagseftermiddag under året varit gudstjänst i samarbete med olika frikyrkoförsamlingar i Stockholms län. Ansvarig för verksamheten i Missionshuset har varit Samuel Edestav, Stockholms frikyrkoråd.

I anslutning till många högmässor och gudstjänster har körer och solister deltagit med sång och musik. Förutom dessa musikinslag har följande separata musikprogram ägt rum i Seglora kyrka: en konsert med Bjursåsflickorna, OK-kören Oktavens vårkonsert och en konsert med Renékören. Under julmarknadssöndagarna framträdde elever ur Stockholms kommunala musikskola, Par Bricoles kör samt Stockholms flickkör med Sveriges Lucia och tärnor.

I Missionshuset var det Svenshultsmöte den 8 maj med Zinkgruvans missionsförsamling. Den 11 december framträdde Sven Dalheden och sjöng gamla lärsångar.

Övrigt

Två lågprisdagar, då inträdesavgiften, Bergbanan och flera aktiviteter bara kostade en krona, anordnades under året den 4 november och 26 december.

Som programvärdar under sommarsången har Clas Sköld och Dorotea Wärmländer varit anställda.

Zoologiska avdelningen

Anläggningar

Det utvidgade hjorthägnat kunde under hösten tas i bruk efter några år av provisorisk hjorthållning; den slutgiltiga storleken kommer hägnat dock att få först i samband med uppförandet av nytt ytterstaket. Hjortarna har fått ett nytt större hus innehållande två avdelningar för djuren, höloft, förråds- och redskapsutrymmen samt ett litet kontor för djurvårdaren.

I det nya järvhägnat har omgivande mur och vallgrav färdigställts – här återstår an-

läggning av bo- och förrådsutrymme samt markerberedning.

Den nya uburen har målats och uppförandet av ett artificiellt klipplandskap i fonden har i det närmaste avslutats. Buren kommer nu att tas i bruk och kompletterande arbeten att slutföras efter häckningen -84.

Då renhagens stängsling visat sig vara i miserabelt skick med upprepade rymningar som följd har ett nytt nätstängsel uppförts längs hägnets bakre kant; meningen är att under 1984 på de sidor som vetter mot lappvistet och gångvägarna uppföra kulturhistoriskt riktiga stängsel samtidigt som hagen avsevärt utvidgas för att bättre svara mot tillsynsmyndighetens ökade krav på utrymme för djuren, som träder i kraft 1985.

Sedan beslut om en genomgripande renovering av aphuset tagits, såldes schimpansgruppen och rengöring/målning av de ledigblivna utrymmena påbörjades under senhösten. Avsikten är att dit överflytta snömakakerna samt provisoriskt också vår familjegrupp av lärer under den tid deras bur får helt ny inredning. Ansökan om byggnadslov för exteriöra tillbyggnader på aphuset har också inlämnats till byggnadslovsbyrån.

I elefantstallet har betonggolvet gjutits om varvid värmeslingor inlagts. Den åtföljande asfaltläggningen fäste emellertid inte vid betongen som den skulle, med påföljd att elefanten bröt loss den och med kringkastade asfaltsjok demolerade puts och armering i besökshallen. Sedan resterande asfalt avlägsnats (ny skall läggas på sommaren -84) har besökshallen renoverats med träpanel som väggbeklädnad och helt ny lysrörsarmatur. En bur för papegojor har också uppförts i ett hörn av hallen.

Djurbeståndet

Under 1983 fanns på Skansen 85 arter/raser av ryggradsdjur med ett individantal pr 1983 1231 på ca 340, akvariets djur och de fritt flygande hägrarna och vitkindgässen oräknade. Bland de ovannämnda märks 18

arter av inhemska fåglar (huvudsakligen andfåglar), 18 nordiska däggdjursarter, 12 nordiska husdjursraser och 25 arter av exotiska däggdjur/fåglar.

Bland nyförvärven märks främst en uterhane, född i Svenska Jägareförbundets hägn i Boda, Hälsingland, och tills vidare deponerad på Skansen. Från Florida Wildlife Sanctuary har vi fått 4 bruna pelikaner till skänks; denna institution sysslar med rehabilitering av skadat vilt men i den mån man inte lyckas återanpassa djuren till ett liv i frihet skänker man dem till djurparker – våra exemplar är därför alla något handikappade men inte värre än att de bör kunna utgöra ett attraktivt inslag bland pingvinanläggningens invånare. För året nya arter är också rådjur och skogshare samt inte mindre än 7 slags papegojor.

Pingvinerna hade en bra häcksäsong med produktion av 3 ungar hos Humboldt-pingvinerna och ffg i Skansens historia häckning av klipphejare. Två ungar kläcktes hos ett par; den ena försvann spårlost efter någon tid men den kvarvarande artar sig väl. Också de nyförvärvade skarvarna i pingvinanläggningen lade ägg, men häckningen fullföljdes ej.

Vår fria hägerkoloni räknade också i år något över 20 par; kolonin har vidgats ytmässigt genom nykolonisering av några par i tallar öster om Sirihovsvägen samt ett par utanför lodjurshägnen.

För att möjliggöra en bloduppsvärkning i IVL:s småländska "storkfarm" överenskomms om ett äggbyte. Skansen lämnade alltså sin kull om 4 ägg (som dess värre skulle visa sig vara obefruktade) i utbyte mot ett befruktat ägg från Aneboda; detta kläckte den 12/6 men redan följande dag var boet tomt – eventuellt var det återigen gråtrutens som slagit till. För nästa säsong planeras nu att flytta storkarna från holmen i Karpdammen till en holme i Skånegårdsdammen, där matning av storkarna bör kunna ske på ett sådant sätt som ej attraherar trutarna.

Då det bedömts som önskvärt att nedbringa antalet av de fritt flygande vitkindgässen, såldes av årets ungpåproduktion

42 st och de återstående 12 ringmärktes ej. Meningen är att vid nästa års kontrollfångst avlägsna alla omärkta samtidigt som en stor del av ungarna åter får gå till försäljning – på detta sätt kan populationen på sikt nedbringas märkbart utan att fåglarna störs alltför mycket (vilket kunde resultera i att hela flocken övergav Skansen som häckplats) och utan att några av de gamla erfarna häckparen behöver ofras.

”Projekt Fjällgås”, initierat av Sv Jägarförbundet/Världsnaturfonden WWF fick även i år ett substantiellt tillskott från Skansen i form av 3 vitkindade fosterföräldrapar med tillsammans 11 fjällgåsungar. Tillsammans med ett par vitkindade och 26 fjällgåsungar från Öster-Malma släpptes dessa i juli i en sjö i södra Lappland. Stor blev vår glädje när 3 fosterföräldrapar med 20 unga fjällgäss i följe visade sig på Djurgården den 9/10; de stannade här minst en vecka och några av fjällgässen har sedermera setts i Holland, vilket visar att i vart fall *en* del av projektet fungerar, nämligen att lära de unga fjällgässen övervintra på säkrare plats än de turkiska stäpp- och sankmarkerna, där jaktrycket är otroligt hårt. Återstår ännu att se om fjällgässen också kommer att återvända till den lappländska utsläppsplatsen som häckfåglar.

Blod våra talrika papegojor har ett par morhuvade papegojor, förvarade i elefantstallet, framgångsrikt dragit upp en kull på 2 ungar. – Som ovan nämnts har vi genom gåvor utökat vårt papegojbestånd i den grad att viss avsalu/byte måste planeras.

Vårt berguvar, som under några år varit utackorderat i väntan på den nya uvburens färdigställande, är nu åter på Skansen; de har när detta skrivs (februari -84) insatts i nya buren. Hanen ropar nu regelbundet i skymningen varför vi har gott hopp om häckning.

Projekt Berguvar Sydväst, som sedan början av 70-talet bedrivit återutsättning av uvar har nu avslutat denna del av projektet; det 1977 formulerade målet har nåtts i och med att det aktuella området hyser minst 78 besatta revir varav minst 48 med häckpar. 599 uvungar har sedan 1970

släppts ut – härav har Skansen bidragit med 23, för vilket vi i likhet med övriga uppfödare fick motta ett diplom vid en avslutande konferens i Göteborg den 17/9.

I oktober inlämnades en berguvar som i utmattat tillstånd tillvaratagits på Utö. Fågeln var ringmärkt som unge några månader tidigare i Stockholms södra skärgård. Efter intensivbehandling med antibiotika och sondmatning (bl a Coca-Cola!) hämtade den sig snart och kunde den 9/11 släppas ut på en gammal uvlockal nära Nynäshamn, en händelse som uppmärksammades i TV 2:s Rapport. Också flera andra rovfåglar och ugglor har under året mottagits för rehabilitering, inte minst en del av de hökugglor som under hösten invaderat Syd- och Mellansverige. Av de mottagna fåglarna har två kattugglor och en pärluggla åter utsatts med goda överlevnadschanser.

Den nystartade gruppen av snömakaker har haft en lyckosam säsong i det att de tre könsmogna honorna har fått varsin unge. Den 25/8 anlände ytterligare tre ungdjur (en hane, två honor) från Tama zoo i Tokyo, som fick tillbringa hösten i karantänsbyggnaden i väntan på vissa ombyggnader i ahuset. Antalet snömakaker är härmed uppe i 11.

För att möjliggöra de planerade, genomgripande ombyggnaderna i ahuset har vår schimpansgrupp måst avvecklas; honan Tuffa har sålts till Furuviksparken och de övriga fyra till ett avelscentrum i Holland.

Den 1982 födda larungen, en ”gosse” vid namn Imse, har utvecklats på bästa sätt; han har under året börjat frigöra sig från sitt modersberoende och leker nu mycket för sig själv eller med pappa Lars, som på ett exemplariskt sätt tar sig an sonen.

Sedan järvhonan Nettja under våren avlidit i en ålder av 16 år, har 19-åriga hanen Gulfot blivit ensam i gamla järvanläggningen. I väntan på att den nya anläggningen om något år kan tas i bruk och förhoppningsvis bestockas med ungdjur får Gulfot gå kvar som en något åldersstel pensionär och trolig innehavare av åldersrekordet för järv i fångenskap.

I den för mink iordningställda anlägg-

ningen har ett par illrar (nära släkt med minken) hållits med gott resultat – en kull på två ungar har fötts och dragits upp. Där- emot misslyckades alla försök att infånga den utterhona som var tänkt som maka åt vår nyförvärvade utterhane. Det hägn till- hörigt Sv Jägarförbundet där honan vistats har dess värre under sommaren drabbats av flera dödsfall bland internerna, varför vi troligen får se oss om på annat håll efter lämplig utterhona.

De två handuppfödda vargsyskonparen som Skansen erhöll som valpar 1982, har växt upp till fyra fina ungvargar, tillitsfulla och människovänliga. De rastas regelbun- det i koppel utanför hägnet och även ute på Djurgården och har blivit en mycket efter- frågad attraktion som också flitigt upp- märksammats i pressen, radio och TV.

Tyvänn fick Skansen detta år avstå från egna björningar, då den unga björnhonan Harriet åt upp sina veckogamla tvillingar; troligen var hon störd av de andra björnar- na i den närliggande grottan, då dessa på grund av det osedvanligt milda vädret väg- rat att "gå och lägga sig" i laga tid. Genom tillmötesgående från Lycksele djurpark kunde vår publik ändå få uppleva sedvan- ligt nalleutsläpp av björninnan Wendla med ungarna Jokke och Jojka.

Hos loarna kunde den 24/5 konstateras att den äldre honan Penelope fött, troligen 4 ungar. Vid förnyad inspektion den 30/5 be- fanns även Penelopes 2-åriga dotter Helen ligga i grottan, där antalet ungar nu var 5! Helens enfödda unge jämte en av Penelopes togs nu undan för handuppfödning. Tyvärr dödade den större ungen sitt yngre halvsys- kon men har själv (liksom de tre syskonen i hägnet) utvecklats på bästa sätt som famil- jemedlem hos viceförman Nylund.

Hos gråsälarna födde den 10-åriga Ka- melia en unge av honkön den 27/2; den 6/3 blev hon mormor, då hennes 7-åriga dotter Cilla fick sin första unge, också en "flicka". Födelsen ägde rum vid middagstid inför en kompakt söndagspublik, bland vilken djur- vårdaren Erland Wadsten befann sig för- sedd med kamera. Wadstens unika bildsvit från förlossningen har visats i Dagens Ny-

heter och tidskriften Forskning och Fram- steg. Någon avkomma av vårt knobbsälpar har vi däremot inte fått ännu, trots att båda djuren nu har åldern inne (de är 6 resp 7 år).

Sedan det beslutats att en ny, ytmässig- t kravenlig elefantanläggning framdeles skall byggas på Galejan-området har ett sö- kande efter lämpligt yngre sällskap åt Gobi startat. Under senhösten besiktigades så- lunda en 5-årig hona i Jugoslavien samt två ettåringar i Indien; tyvärr visade sig alla behäftade med vissa fel, varför sökandet fortsätter.

I avsikt att förnygra stallets hästbestånd, där medelåldern är hög, har två 6- resp 8- åriga fjordhästar inköpts. Då avsikten också är att framgent ge mer utrymme åt nordiska hästraser har åsnan Filippa och hennes föl sålts.

Hos vildsvinen födde den äldre suggan 7 kultingar den 26/4 och ungsuggan 4 st den 18/8; de senare dog alla inom två månader till följd av infektion med colibakterier. – De tre visentkorna nedkom även i år med var- sin kalv (2 tjur- och en kvigkalv); födelseda- tum 14/5, 7/6 och 21/6. Samgången visent/ vildsvin har som tidigare fungerat pro- blemfritt.

Älgtjuren Amandus, född på Skansen 1974, avlivades den 1/9, dels på grund av befarade misshälligheter mellan honom och ungtjuren Igor inför annalkande brunst, dels därför att han ej helt blivit kvitt sviter- na av en klövskada. Likaledes 9-åriga älg- kon Amanda avled i oktober efter en tids avtynande, uppenbarligen till följd av en virusinfektion i hjärna och hjärnhinnor. Kvar att bygga upp en ny grupp är nu ungt- tjuren Igor från Lycksele djurpark samt Skansen-födda kvigkalven Jennica.

Hos renar och hjortar har kalvningen för- löpt normalt. Som ovan nämnts uppstod en del problem med att hålla renarna instäng- da, då gårdsgården runt renhagen börjat ruttna sönder; då renen är en tämligen skonsam betare jämfört med tex geten, rapporterades ingen större skadegörelse. Mer problem orsakade då de rymningar som skedde ur det provisoriska dovhjort-

hägnet på fåbodvallen; dels lämnade handdjuret på ett tidigt stadium Skansen för att sommarbeta på Djurgårdens grönytor, dels hoppade en av hindarna ut och passade på att kalva under sin tid i frihet. Tyvärr hann hind och kalv anställa en hel del skadegörelse framför allt på nyplanteringar innan de i slutet av november lockades in i det just färdigställda ordinarie hjorthägnat. Vad storhjorten beträffar återkom han i likhet med tidigare år lagom till brunsten, men avvek åter efter fullbordat värv; strax före jul hittades han drunknad vid Galärvarvet.

Lill-Skansen har under året mottagit ett stort antal igelkottar, varav 16 st "invint-rats"; de skall under våren -84 utplaceras på lämpliga platser. Beträffande de djur som rör sig fritt på Skansen kan nämnas att både fasanerna och speciellt hararna haft en gynnsam säsong, säkerligen till följd av att rävsstammen på Djurgården nu uppenbarligen helt slagits ut av rävs-kabb.

Undervisning och publikkontakt

Sedan Skansen från Nordiska museets undervisningsavdelning övertagit ansvaret för de zoologiska skolvisningarna har under året bedrivits en försöksverksamhet med en undervisningsenhet inom zoologiska avdelningen, bestående av 3 deltidanställda museilärare. Verksamheten har finansierats till ca hälften med budgeterade medel och resten i form av anslag från Stockholms skolförvaltning eller skolornas egna anslag. Utbudet har som tidigare år omfattat studiebesök hos de nordiska djuren för åk 4 (i något större omfattning än 1982), etologi för gymnasiet (oförändrad omfattning) och visningar i Skansen-akvariet (ökning från 92 st 1982 till 141 st). Ett nytt studiepaket för högstadiet, Anpassningar, har utarbetats men ännu ej prövats.

Museilärarna har arrangerat 4 välbesökta temadagar: Rovdjur i Sverige 6/8 och 13/8 samt Vinteranpassningar den 20/11 och 18/12. De har också deltagit i Gökotta och Smådjursdagarna, arrangerat 3 informationskvällar för lärare och under tiden 26/7-14/8 lett turistvisningar till de nordis-

ka djuren, utgående från en marknadsvagn vid Bollnässtorget, där publiken kunde ställa frågor om djur.

För övrigt har avdelningen mottagit grupper och enskilda personer från djurparker, utbildningsanstalter och föreningar i normal omfattning. Vad beträffar program med zoologisk anknytning se under Programavdelningen!

Skansens akvarium

En ny regnskogsavdelning med kejsartamarin, goeldisapor, vittofsmarmosetter, sparvpapegojor, pirayor och mata mata sköldpaddor öppnades under våren och invigdes av HMK Carl-Gustaf den 28 april. Under sommaren har goeldisaporna och marmosetterna förökat sig.

Utanför entrén till Skansen-Akvariet har en anläggning för surikater uppförts som en naturtrogen kopia av ett stycke Kalahariöken. Här bor surikaterna Arne, Inga och Berit. Vidare har en ny karantänsavdelning färdigställts för direktimporterade tropiska smådjur.

En allmän renovering av besöksytorna inne i akvariet har genomförts och ett nytt tak har lagts över hela byggnaden. En smärre renovering har även genomförts i de större djuranläggningarna inne i terrarie- och nattedjursavdelningarna.

Ett omfattande utbyte av djur har inletts med Duke Primate Center i USA med avsikt att därifrån erhålla ett antal olika arter lemurer för den planerade lemuranläggningen.

Förutom hos djuren i regnskogen kan bland de mest uppmärksammade födslarna noteras spökdjur, tröglori, muslemurer, uggleapor och dvärgsilkesapor.

Vid besök i Moskva i december erhöll Jonas Wahlström Ryska Akvarieunionens guldmedalj för akvariehobbys internationella befrämjande. Djuranskningsresor har för övrigt gjorts till USA, Colombia och Brasilien.

En ny BB-avdelning har påbörjats för öppnande under våren 1984.

Försäljningsavdelningen

Försäljningsavdelningens verksamhet under 1983 kan indelas i två större verksamhetsområden, nämligen a) den permanenta försäljningsverksamheten inom Skansen året runt samt b) all försäljning under julmarknaden.

Tre fasta försäljningsställen har hållits öppna under olika perioder: Skansenbutiken i övre Rulltrappshallen, Bollnäsboden och Kyrkboden på Marknadsgatan. Avdelningen har dessutom svarat för försäljningen i Vaktstugan, Kryddboden i Stadskvarteret samt nio lotterier på Marknadsgatan. Även arrendatorerna inom försäljningsverksamheten på Skansen sorterar under försäljningsavdelningen.

Skansens julmarknad inföll söndagarna 27 november, 4 och 11 december. 53 försäljningsställen hölls öppna kl 11–16. Förutom ett rikhaltigt sortiment av traditionella julprydnader och andra föremål har även en rad olika matvaror med anknytning till det svenska julfirandet försålts. Framställningen av varor sker till en icke ringa del på Skansen. Så t ex tillverkades efter gammalt recept ca 300 kg senap, som fylldes på specialgjorda glasburkar och keramikkrukor. Den försålda honungen kom från Skansens egna bigårdar.

Till de övriga varor som personalen vid försäljningsavdelningen varit sysselsatt med under julmarknadsförberedelserna hör bla inslagningen av ca 8000 julklappar med rim samt lika många fiskdammspåsar. Omkring 200 specialtillverkade flaskor fylldes med kryddor, ca 500 Gustafsbergskrukor och 400 glasburkar fylldes med sylt, gelé, smör, messmör etc, 5000 strutar och påsar fylldes med karameller och 500 små tygpåsar med lavendelblom. Många varor har tillverkats på beställning och efter Skansens intentioner, bla pepparkakor efter eget recept, julbröd efter förebilder från Nordiska museet samt limpor och korvar enligt gamla recept.

Ca 175 personer klädda i folkdräkter tjänstgjorde i försäljningsstånden varje julmarknadssöndag, många med decenniernas erfarenhet från Skansens julmarknader.

Dessutom deltog två medarrangörer i julmarknaden vilka försålde barnböcker respektive färskinn.

Det kan tilläggas att Skansens julmarknad i år kunde fira 80-årsjubileum, då den första marknaden hölls redan 1903.

Park- och trädgårdsavdelningen

Det i fjol igångsatta arbetet med en omfattande översyn av träd- och buskbeståndet har under året fortsatt. Bla har ett antal större träd flyttats inom området och ett rehabiliteringsprogram genomförts, huvudsakligen gällande lind, bok och äppelträd. Även nyplantering har utförts enligt den fastställda trädplanen, de största projekten har här varit pilallén och bokskogen invid Skånegården samt björkskogen vid Slogboden.

I samarbete med Tempo/Åhléns AB och holländska experter planterades under hösten ca 100 000 blomsterlökar i backarna omkring Spegeldammen och Djurgårdslusthuset. Området innanför Skansens huvudingång kommer således under våren 1984 kunna erbjuda besökarna en storslagen färgprakt.

Park- och trädgårdsavdelningen har även svarat för omplanering och nyanläggning av restaurant Sollidens uteservering, som lagom till säsongstarten kunde erbjuda sina gäster en betydligt trevligare miljö.

I samarbete med informationsenheten deltog avdelningen med en utställningsmonter i trädgårdsmässorna "Trädgård -83" 17–20/2 i Sollentuna samt "Flora & Pomona" 26/8–4/9 på Stockholmsmässan i Älvsjö. På Sollentunamässan hade tonvikten lagts på presentation av Örtagården, Rosengården, Skogaholms frukträdgård och Skånegårdens trädgård. I en större monter på Älvsjömässan presenterades förutom de redan nämnda anläggningarna även Skansens biodlingsverksamhet. Ansvar för bigårdarna ingår numera helt och hållet i park- och trädgårdsavdelningens arbetsuppgifter.

Skånegårdens trädgård söder om manbyggnaden färdigställdes under våren. (Se

vidare under rubriken Kulturhistoriska avdelningen.)

Konferenser, studieresor

The All-Polish Skansen Conference 18-20/10, Sanok, Polen, Arne Björnstad.

International Council of Museums, 13:e generalkonferensen i London 24/7-2/8, Mats Janson.

Studieresa till Gamla Linköping 28/9, personalen vid kulturhistoriska avdelningen.

Svenska Nationalkommitténs för kulturellt samarbete i Europa seminarium "Commercial Sponsorship of Cultural activities" 21/4-22/4, Ingemar Liman.

Resa till Holland för studiebesök i bl a parkanläggningar och förhandlingar med parktjänstemän och lökodlare 6/5-10/5, Ingemar Liman, Bo Norén.

Folkparkernas Centralorganisations Artistforum i Göteborg 2/9-4/9, Ingemar Liman, Siw Östgren.

Studie- och förhandlingsresa till kultur- och turistanläggningar i New York C, New Jersey, Connecticut och Florida, USA 15/10-30/10, Ingemar Liman.

Svenska Turistrådets konferens "Turistriksdagen" i Halmstad 25/10-28/10, Karl von Schoultz.

Konferens, tema "Arterhaltung durch Artgerechte Haltung" (Wiener Volksbildungsverk) i Hochkar, Österrike 11/6-12/6, Helmut Pinter.

Återinvigning av Berlins akvarium 20/8-21/8, Helmut Pinter.

Projekt Berguv sydväst, konferens i Göteborg 17/9, Per-Olof Palm.

Sveriges djurparkerers samarbetsorganisation, årsmöte i Borås 28/9-29/9, Åke Johnson, Hans-Ove Larsson, Anders Wiklund, (Jonas Wahlström).

Studieresa till olika stilträdgårdar i Skåne 4/8-7/8, Leif Johansson.

Studieresa till Vallby, Västerås samt Julita 26/8 personalen vid byggnadsavdelningen.

Studieresa till djurparker i London, Ches-

ington, Twycross och Jersey 14/11-20/11, Rolf Bengtsberg.

Studieresa till Jönköpings kommuns parkavdelning en dag i april månad, Bo Norén, Stephan Jarkelius, Leif Johansson.

Studieresa till Arvika kommuns parkavdelning 11/4-15/4, Stephan Jarkelius.

Studiebesök på Maskinmässan i Göteborg 10/8, Åke Johnson, Bo Norén, Christine Lundbäck, Anders Johnson.

Lekplatsseminarium i Kristiansand, Norge 31/8-2/9, Åke Johnson, Bo Norén.

Personalutbildning

Hästkötarkurs 11/4-13/5, Yvonne Jonsson.

Hovslagarkurs, Wängen, 10/10-14/10, Yvonne Jonsson.

Instruktörskurs i körning, Strömsholm 24/10-29/10, Gunilla Söderlund.

Kurs i murning av kakelugnar 31/1-11/3, Janos Bene.

Kursen Arbetsmiljö - Brand 1/2-2/2, Tommy Magnusson, Christer Ockland.

Kursen Etologi - djurens beteende 7 lektioner mars-april, Monica Södergren.

Kurs i äldre ytbehandlingsteknik 22/2-25/2, Hans Pettersson.

Kurs i husbyggnadsteknik - timmerstomme 25/4-9/5, Hans Ahnér, Hans Lindquist.

Introduktion till Skansen, 6/6-14/6, 6 lektioner för nyanställda värdinnor och värdar.

Utställningar

Rulltrappshallen: Hantverket lever, -8/5. Presentation av Västmanlands kommuner och sevärdheter, maa Västmanlandsveckan, 15/5-23/5.

Leve Boken (Stockholms typografiska gille), 3/6-28/9.

Bröd - en fotoutställning av Kerstin Bernhard, maa Brödveckan, 1/9-2/10.

Hazelius fick en idé, 8/10-

Novilla: Livskraft med anor - västmanländskt näringsliv förr och nu, maa Västmanlandsveckan, 15/5-23/5.

Monogram samt Nytt och vackert av gammalt och slitet från linneskåpet (ICA-kuriren), 20/11–13/12.

Biologiska museet: Rovdjur (Naturhistoriska riksmuseet), 13/6–31/8.

Officiella besök

Förutom vanliga studiebesök av många svenska och utländska grupper har Skansen under året hedrats med ett antal besök av mer officiell karaktär. I samband med dessa har särskilda program utarbetats. Bland besöken kan följande nämnas: en delegation från det franska kulturministeriet, besök i anledning av Sveriges konsulers i Österrike sammankomst i Stockholm, en delegation av högre funktionärer inom den österrikiska arbetarrörelsen, Düsseldorf överborgmästare Gerd Högener, Mrs Bush, maka till USA:s vice president, den japanska prinsessan Hanako Hitachi, en delegation från Kinas utbildningsministerium, en delegation från bl a Northern Region Centre, Hokkaido, Japan, Zimbabwes utbildningsminister Dzingai Mutumbuka samt nobelpristagaren i litteratur William Golding.

Skansens styrelse

Skansenstyrelsen har under året haft följande ledamöter:

Riksdagsledamoten Bertil Lidgard, ordförande, f borgarrådet Wilhelm Forsberg, vice ordförande, riksdagsledamoten, stadskassör Rune Carlstein, fil lic Barbro Hedvall (t o m 30/6), studieombudsman Leif Palmgren (fr o m 1/7), direktör Rutger Palme (t o m 30/6), civilekonom Carl-Johan Ihrfors (fr o m 1/7), docent Nils Erik Bærendtz, styresmannen, fil lic Sune Zachrisson, förste assistent Berit Hertzberg (personalföreträdare t o m 15/2), kassör Inga-Stina Landström (personalföreträdare fr o m 16/2), verkmästare Rune Sagström (personalföreträdare t o m 9/3), förste djurvårdare Henry Mähl (personalföreträdare fr o m 10/3). Suppleanter har varit: fru Ulla Johansson, ombudsman Lars Ulander (t o m 30/6), borgarrådet Ingemar Josefsson (fr o m 1/7), riksarkivarie Åke Kromnow, borgarrådet Paul Grabö

(t o m 30/6), ombudsman Olle Persson (fr o m 1/7), civilekonom Staffan Sjöden (t o m 30/6), direktör Håkan Wallensten (fr o m 1/7), fil kand Elisabet Söderström, ämneslärare Stina Eliasson, stallchef Monica Södergren (personalföreträdare t o m 15/2), förste assistent Berit Hertzberg (personalföreträdare fr o m 16/2), förste djurvårdare Henry Mähl (personalföreträdare t o m 9/3), verkmästare Rune Sagström (personalföreträdare fr o m 10/3).

Besöksstatistik

Skansen har under året haft 2 177 454 besök (den högsta siffran sedan 1955) och Biologiska museet 48 110 besök.

Publicering

Från Skansen har utgivits:

Karta över Skansen med text på svenska och engelska. Järk Borén/Christina Westberg. Det händer på Skansen 1983, årsprogram. Red Christina Westberg. Skansen. Folder på fem språk. Red Christina Westberg.

Inga Arnö-Berg

Alexis Engdahl – en skaffare i Artur Hazelius tjänst, *Fataburen*, s 43–56.

Arne Biörnstad

Hantverkskommitté bildad inom Svenska museiföreningen, *Stockholmsföretagaren* 4/83, s 12. Arbetskommitté för hantverk och slöjd, *Svenska Museer* 3, s 33 (tillsammans med Katarina Ågren). Gamla tapeter blir nya, *Svenska Museer* 3, s 34. Växter i friluftsmuseer – konferens i Polen, *Svenska Museer* 4, s 48–52. Slöjd och hantverk på Skansen, *Hemslöjden* 5, s 10–11, 35. Rec O Hidemark, E Stavenow-Hidemark, G Söderström, A Unnerbäck, Så renoveras torp och gårdar, *Hemslöjden* 5, s 28. Redaktör *Fataburen*.

Mats Janson

Skogaholm – Bruket, gården, människorna, *Sköllerstabygden* del 2, s 203–251.

Hans-Ove Larsson

Jättebläckfisken – havsdjupens okända härskare, Teknikmagasinet nr 1.

Flugornas fasa – de köttätande växterna, Teknikmagasinet nr 2.

Klok som en gorilla, Pratsam som en delfin, Teknikmagasinet nr 3.

Tiere in ihrem Milieu zeigen – Wunsch oder Möglichkeit? Zeitschrift des Kölner Zoo, 26 Jahrgang, Heft 3.

Observations on a breeding group of Pygmy marmosets (*Cebuella pygmaea*) at Skansen Aquarium, International Zoo Yearbook, vol 22, 1982 (utg 1983).

Naturens mysterier 2, Hemmets Journal AB.

Ingemar Liman

Traditional Festivities in Sweden (Jahresfeiern und Festbräuche in Schweden, Fêtes et traditions en Suède, El año festivo en Suecia), Svenska Institutet.

The Skansen Dancers' Tour of America 1906–1907, The Swedish-American Historical Quarterly, July 1983 (omarbetning av artikel i Fataburen 1967).

”En folkrörelse som klingar mot skyn”, Sångartidningen 3, (tidigare publicerad i Boken om Skansen, Bra Böcker 1980).

Eva Nordenson

Gärna en donerad glasyr men först en rejäl bit av Kronans Kaka, Svenska Museer 2, s 7–9.

Museipedagogik då och nu, Svenska Museer 4, s 5–8.

Årets gång på Kulturen, Kulturen, s 8–16.

Artiklar i dagspressen.

Helmut Pinter

Två artiklar i tidskriften Akvariet, årg 58, s 2 och 166.

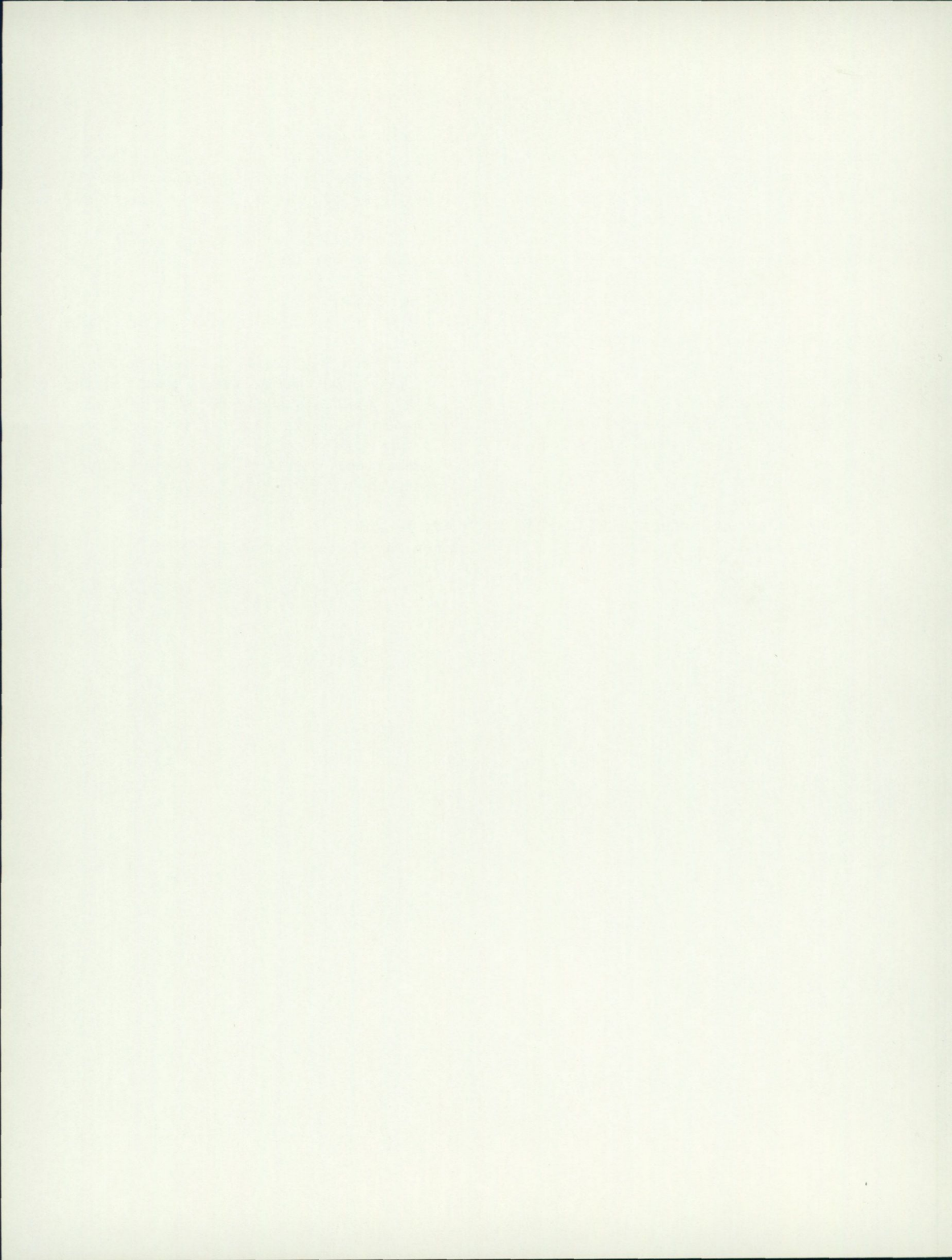
Einige Gesichtspunkte zur Haltung und Zucht tropischer Süßwasserfische, Zeitschrift des Kölner Zoo, 26 Jahrgang, Heft 4, s 129–135.

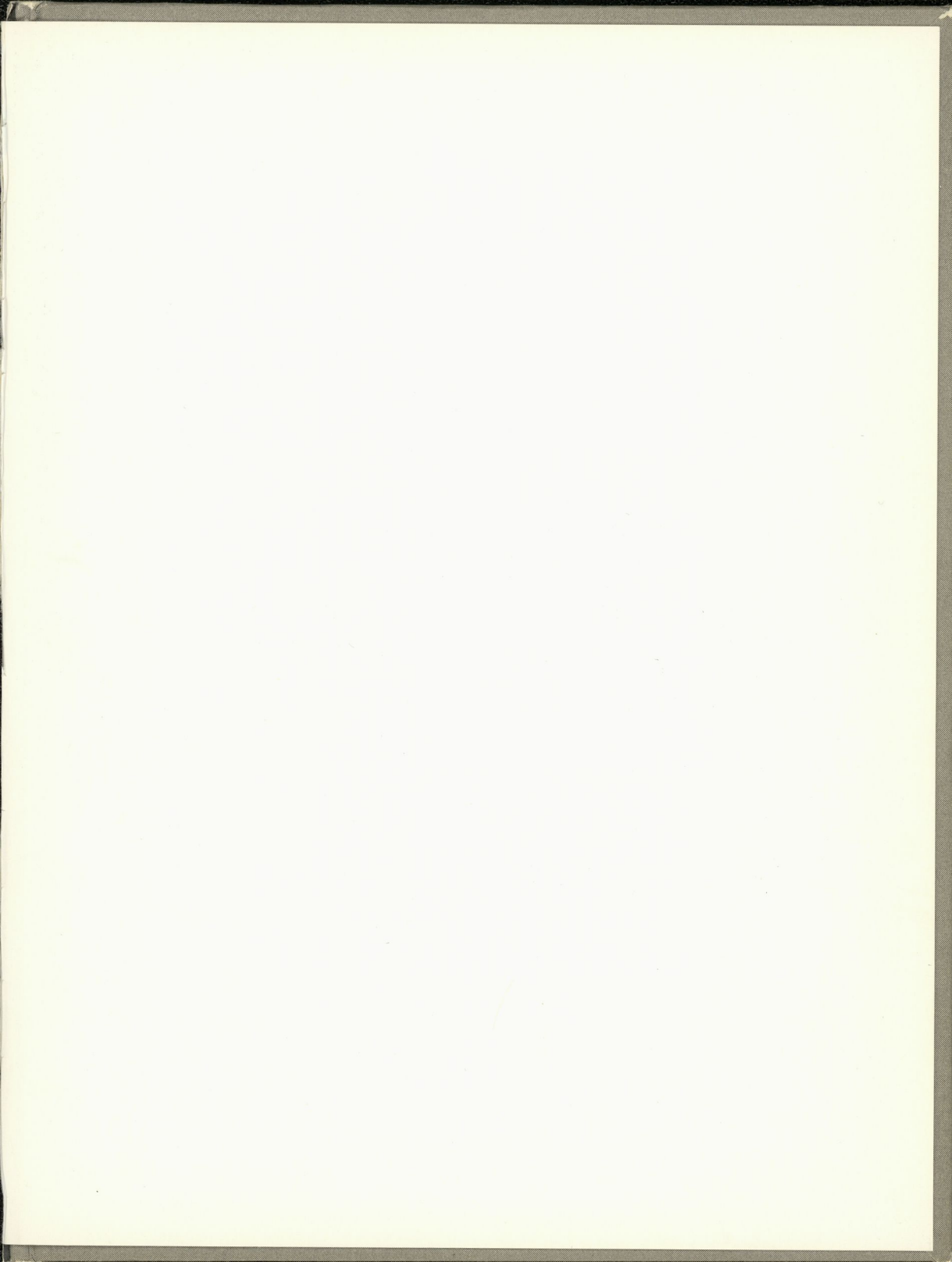
Il Grande Libo Degli Acquari, Rizzoli Editore, Milano, s 363–445.

Thieme's handboek voor het zoetwateraquarium, Thieme, Zutphen, s 436–533.

Ann Resare

En modern docka, Fataburen, s 237–242.

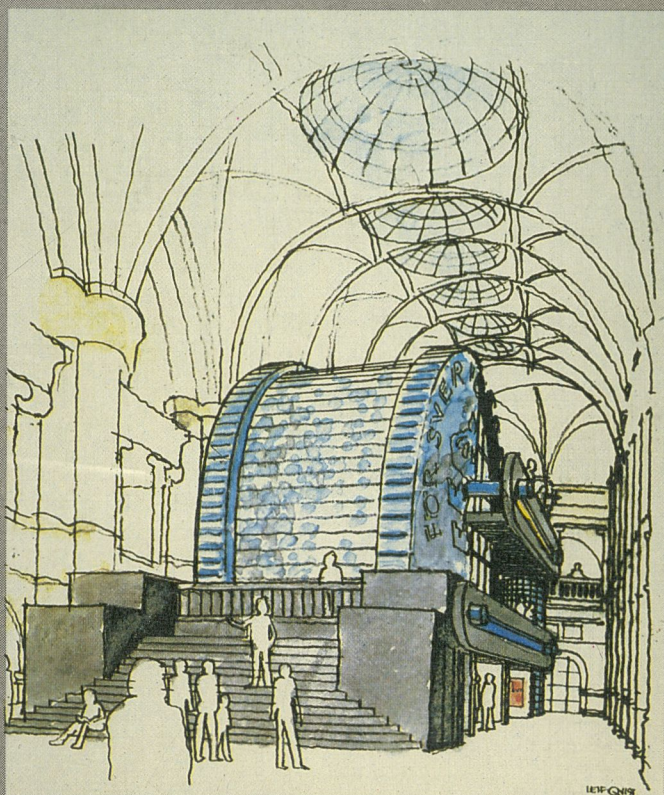

Fataburen Nordiska museets och Skansens årsbok 1984

Den 24 oktober 1985 öppnar Nordiska museet en ny basutställning som skall handla om hur bondelandet Sverige blev industrisamhälle. Modell Sverige blir den största utställning som museet någonsin gjort. En utställningsbyggnad i tre våningar med symbolladdad utformning, som bilden visar, kommer att uppföras i museets stora hall. I och kring den skall vi skildra hur dagens samhälle vuxit fram.

Fataburen 1984 handlar, liksom årsboken 1982, om olika företeelser som leder fram till industrialismens samhälle och knyter därmed an till den kommande utställningen.

NORDISKA
MUSEET

ISBN 91 7108 237 9
ISSN 0348 971 X